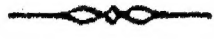

Government Oriental Library Series.

*Edited by Pandits under the supervision of the Curator,
Government Oriental Library, Mysore.*

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 28.

कृ ण य जु र्वे दी य :
ए का ग्नि का ण्ड :.
हरदत्तमिश्रविरचितव्याख्यासहितः.

THE
E K A G N I K Ā N D A
OF THE
KRISHNA-YAJUR-VEDA
WITH THE
COMMENTARY OF HARADATTAMISRA.

EDITED BY
L. SRĪNIVĀSĀCHĀRYA,
Assistant Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

M Y S O R E :

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS.

1902.

एकाग्रिकाण्डोपोद्धातः.

इदं खल्वेकाग्रिकाण्डं नाम मन्त्रप्रपाठकापरपर्यायं प्रपाठ-
कद्वयविभक्तं गृह्यकर्मसु विनियुक्तानां मन्त्राणां कदम्बकम् ॥

तच्चेदमेकाग्रिकाण्डमशीतिद्वयमिति प्रसिद्धे यजुश्शाखाम्नायेऽ-
न्तर्भूतम् । यथा—अस्यां शाखायां संहिताख्यातेषु सप्तकाण्डेषु
प्रपाठकाः [४४], ब्राह्मणस्य काण्डत्रयसम्मितस्य [२९], काठकस्य
[३], आरण्यकस्य [८], मन्त्रप्रपाठकौ [२] । आहत्य [८२] द्यु-
धिकाशीतिसंख्या प्रपाठकानाम् ॥

यद्यप्यत्र केचित् माधवीयवेदभाष्यानुसारेण त्रिवर्त्ती तैत्ति-
रीयोपनिषदं प्रपाठकत्रयवतीं मत्वा आरण्यकस्य (१०) दशप्र-
पाठका इति मन्त्रप्रपाठकद्वयायोजनेनाप्यशीतिद्वयत्वमुपपादयन्ति ।
तथाऽपि भट्टभास्करादिविरचितभाष्यानुसारेण त्रिवर्त्त्या अपि तै-
त्तिरीयोपनिषदः एकप्रपाठकत्वस्यैवावगमात् मन्त्रप्रपाठकद्वययोगम-
न्तरेणाशीतिद्वयत्वमनुपपन्नमेव स्यादित्येकाग्रिकाण्डस्यात्रान्तर्भाव आ-
वश्यक एव । अत एव भट्टभास्करभाष्योपोद्धातोदाहृतकाण्डानु-
क्रमण्यां 'अथैकाग्रिकाण्डं प्रसुगमन्तेत्यग्रिकाण्डस्थवैश्वदेवमन्त्राश्च ।
तस्थ विश्वेदेवा ऋषयः' इत्यभिधानं संगच्छते ॥

किंच—माधवीयादिषु कचिदप्यशीतिद्वयमित्यनभिधानात् य-
जुराम्नायस्याशीतिचतुष्टयत्वमेव तन्मतेनास्थेयमित्युन्नेतुं साम्प्रतम् ।
काण्डानुक्रमणीसमधिगताम्नायान्तःपातस्यैकाग्रिकाण्डस्याम्नायान्तःपा-
तवाचोयुक्तेरयुक्तत्वात् ॥

एतेन—द्वात्रिंशत्प्रश्नसंमिते आपस्तम्बीयकल्पसूत्रे अन्ति-
मावेतौ द्वौ प्रश्नौ. तत्रापस्तम्बः क्रमविशेषेण योजयिता तत्रतत्र-
खिलानामखिलानां वा मन्त्राणाम् । तथा योजनं च स्वीयगृह्य-
सूत्रे क्रमविशेषमादृत्य सुखप्रतिपत्तयेऽस्मादृशाम् । अत एव गृ-
ह्यसूत्रे 'पूर्वया, उत्तरया' इत्यादिः सुकरो व्यवहारः । तत्र
कल्पसूत्रेषु द्वात्रिंशत्प्रश्नेषु—

दर्शपूर्णमासौ.	४२ः प्रश्नाः.	चयनम्.	१६—१७	प्रश्नौ.
अग्न्याधेयम्	५मः	वाजपेयः	१८शः	॥
अग्निहोत्रम्.	६ष्ठः	सौत्रामणिः	१९शः	॥
निरूढपशुबन्धः	७मः	अश्वमेधः.	२०शः	॥
चातुर्मास्यम्	८मः	द्वादशाहः.	२१शः	॥
प्रायश्चित्तम्.	९मः	एकाहः.	२२शः	॥
अग्निष्टोमः.	१०—१३	सत्रम्.	२३शः	॥
उक्थ्येषोडश्यात-		परिभाषाप्रवरौ.	२४शः	॥
रात्राप्तोर्यामैका-		शुल्बम्.	२५शः	॥
दशिनचातुर्हो-	१४शः	पैतृमेधिकम्.	२६—२७	॥
त्रादीनि, सोम-		गृह्यम्.	२८शः	॥
प्रायश्चित्तं च.		धर्मः.	२९—३०	॥
प्रवर्ग्यम्.	१५शः	मन्त्रप्रपाठकौ	३१—३२	॥

आहत्य द्वात्रिंशत्प्रश्ना इति केषांचित् गतानुगतिकोक्तिरयुक्तेति
व्यक्तीकृतम् ॥

आपस्तम्बेन तदितरेण भाष्यकारेण वा येन केन चित्
कल्पसूत्रं द्वात्रिंशत्प्रश्नपरिमितमित्यनभिधानात् त्रिंशत्प्रश्नपरिमितत्वेऽ-

पि कल्पसूत्रस्यापस्तम्बीयस्य विरोधलेशविरहात् । किंच—बोधा-
यनाश्वलायनादिकल्पसूत्रेषु तत्तन्मन्त्रभागस्य अन्तर्भावशङ्काया ए-
वानवकाशात् प्रकृते तदन्तर्भावकथनं कल्पसूत्रकारशैलीविरुद्धम् ।
किंच—यदि मन्त्राणामपस्तम्बः कर्ता योजयिता वाऽभविष्यत् वि-
वाहादिसंकीर्णक्रमं विहाय गर्भाधानादिक्रमेणैव मन्त्रान् अकरिष्य-
द्योजयिष्यद्वा । तस्मादनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदायसिद्धपाठमनु-
रुद्धैव सूत्राणि सूत्रयामासेत्यनुमन्वते मीमांसकाः ॥

अपि च गृह्यसूत्रे चतुर्थपटले दशमखण्डे—‘कुमारं भोज-
यित्वाऽनुवाकस्य प्रथमेन यजुषा’ इति सूत्रव्याख्याने तात्पर्यदर्शने
‘अत्रानुवाकग्रहणं गृह्यमन्त्रास्समाम्नाता एव न कल्पसूत्रस्था
इति ज्ञापनार्थम् । तत्प्रयोजनं च एते ब्रह्मयज्ञादिष्वध्येतव्या
इत्युक्तम्’ इति व्याचक्षाणैस्सुदर्शनाचार्यैरेवायं विवादः पराकृत
इत्यलमधिकेन ॥

तस्यैतस्यैकाग्रिकाण्डस्य माधवीयं भट्टभास्करीयं वा भाष्यं
नाद्याप्यलभ्यत. किन्तु हरदत्तकृतमेव सर्वत्रोपलभ्यते इति तेन
सहैव काण्डमिदं सममुद्रि । भट्टभास्करेणास्य काण्डस्य भाष्यं
व्यधायीत्यत्र तु नान्यथा प्रतिपत्तव्यम् । यतः खल्वयं पितृमे-
धभाष्ये ‘माता रुद्राणाम्’ इति मन्त्रं प्रकृत्य ‘मातेत्याद्युत्सृज-
तेत्यन्तं मधुपर्कं गतम्’ इति वभाषे. स च मधुपर्कमन्त्रोऽस्मि-
न्नैवैकाग्रिकाण्डे आम्रायते नान्यत्रेति । अयं चापरो विशेषोऽस्मा-
द्भट्टभास्करभाष्यवाक्यादुन्नीयते. यदेकाग्रिकाण्डमारण्याकात्प्रागेव भा-
षितं आम्रातं चेति अध्येतृभिरपि तथैवाध्येतव्यमिति च ॥

संभाव्यते चेदं हरदत्तभाष्यं भट्टभास्करभाष्यादनतिभेदमेव भवेदिति. यतः पितृमेधप्रपाठकस्य हरदत्तभाष्यं भट्टभास्कर-भाष्यादनतिभेदमेव कस्मिंश्चित्प्रतनकोशेऽस्माभिरुपलभ्यते । होळे-नरसीपुरादानीते उत्तरादिमठीयकोशागारस्थिते देवनागराक्षरमये तैत्तिरीयारण्यकभट्टभास्करभाष्यस्य प्रतनमे कोशे (९८) पत्रे “इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये तृतीयप्रपाठकस्स-माप्तः” इत्येतदनन्तरं—

प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन धीमता ।

पैतृमेधिकमन्त्राणां व्याख्यानं क्रियतेऽधुना ॥

इत्युपक्रम्य पैतृमेधिकमन्त्रभाष्यं लिखितं दृश्यते । तच्च प्रायो भट्टभास्करीयभाष्यादनतिभेदमेव (११६) पत्रान्तं पञ्चमानुवाकीय-त्रयोदशमन्त्रभाष्यपर्यन्तमुपलभ्यते । तदनन्तरं च पत्रलोपः उपनि-षद्भाष्यारम्भं यावत् ॥

दृश्यमानं चेदमेकाग्रिकाण्डभाष्यं हरदत्तस्यैवेत्यत्र तु न सन्देहव्यम् । आदौ ‘प्रणिपत्य....विधीयते’ इति पद्यदर्शनात् । माधवीयधातुवृत्तितोऽपि चायमर्थो निर्धार्यते । यतस्तत्र धातुवृ-त्तौ तुदादौ पिशधातौ “अयं दीपनायामपि वर्तते । तथाच ‘त्वष्टा रूपाणि पिशतु’ (१-१३) इत्यत्र हरदत्तः—पिशतिर्दी-प्तिकर्मा ‘नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिशन्’ इत्यत्र दर्शनात्” इत्येव-मेतदेकाग्रिकाण्डभाष्यवाक्यमुदाहृतम् ॥

स चायं हरदत्तः आपस्तम्बीयश्रौतगृह्यधर्मसूत्राणां व्या-ख्यातैवेति न केवलं प्रतिपत्तव्यम् । किन्तु काशिकावृत्तिव्याख्या-रूपपदमञ्जरीकारोऽपीति । ‘प्लावनं च नाम्नः’ इति धर्मसूत्रोज्जुला-याः ‘प्रत्यभिवादे शूद्रे’ इति सूत्रपदमञ्जर्याश्च प्रत्यभिवादीया-भिधानावसानपृथगकारप्रयोगव्यवस्थापनरूपासाधारणार्थैककण्ठ्यात् ॥

समयं पुनरस्य हरदत्तस्य विशिष्य न निर्धारयितुं पारयामः । सामान्यतस्तु वेदभाष्यधातुवृत्त्यादिनिर्मातृसायणमाधवार्यात् पुरस्तात् मेधातिथेः मनुभाष्याख्यप्रथितमनुस्मृतिव्याख्याकर्तुः परस्तादित्येवं निर्धारयामः । यतोऽसौ परिभाषासूत्रव्याख्यायां हरदत्तकृतायां द्वितीय-खण्डे (३३) सूत्रे—‘अयं चार्थो दर्शितो मनुभाष्यकारेण—अधिकारान्तरं पुनर्दारक्रियायां न पुनः पूर्वाधिकारप्रसङ्ग इति’ इति मनुभाष्यं निर्दिशति ॥

अस्मिंश्चैकाग्रिकाण्डे तत्रतत्र मन्त्रविभागे विनियोगे च विवा-
दे दृश्यते । स च तात्पर्यदर्शनादिषु विस्तृतः । इह तु विनि-
योगमात्रे मतान्तरं व्याख्यातैव हरदत्तमिश्रस्तत्रतत्र प्रदर्शयिष्यति ॥

तस्यैतस्य सभाष्यस्यैकाग्रिकाण्डस्य शोधनसमये आदर्शीकृ-
ताः कोशाः—

- १ मदरास् नगरे मुद्रितः आन्ध्राक्षरमयः कोशः.
- २ तंजावूरुजिह्वा कदिरमंगलं सुब्रह्मण्यशास्त्रिणां ताळ-
पत्रकोशः.
- ३ मैसूरु शुट्टसामिश्रौतिनां ताळपत्रकोशः.
- ४ S. वेंकटरामशास्त्रिणां
- ५ मैसूरु अश्वत्थनरसिंहशास्त्रिणां कागदमयः कोशः
- ६—१० पर्यन्ताः पञ्च कोशाः अत्रैव कोशागारे संगृहीताः ।

तत्र 137नं. आ. शुद्धः. 601. ग्र. 650. आ. 1039. आ. 1452.
आ. नातिशुद्धा एते चत्वारः कोशाः. इत्येवं दश कोशानवलोक्य
परिष्कृतोऽयं ग्रन्थ इति शम्.

एकाग्रिकाण्डविषयाः.

वैश्वदेव-बलिहरणमन्त्राः

मन्त्रसं.

१-४

पुटसं.

१

प्रथमप्रपाठकः.	खं.	मं.	पुटसं.
विवाहमन्त्राः—	१-१२		१—५४
वरप्रेषणम्	१	१—२	४
स्वयं दृष्ट्वा जपः	..	३	६
समीक्षणम्	..	४	...
वध्वा भ्रुवोरन्तरं संसृज्य प्रतीचीनं निरसनम्.	..	५	...
कन्यानयनकाले बन्धुजनरोदने जपः	...	६	७
जलाहरणाय प्रेषणम्	..	७	८
वधूशिरसि दर्भेण्वनिधानम्	...	८	...
तस्मिन्निष्वे युगच्छिद्रप्रतिष्ठापनम्	..	९	...
छिद्रे सुवर्णनिधानम्	..	१०	९
स्नानमन्त्राः	२	१—५	१०
अहतस्य वाससः परिधानम्	...	६	१२
योक्त्रबन्धनम्	...	७	..
अग्निमभ्यानयनम्	..	८	...
आज्यभागान्ते अभिमन्त्रणम्	३	१—२	१३
पाणिग्रहणमन्त्राः	..	३—६	१४
सप्तपदाभिप्रक्रमणम्	...	७—१४	१५
प्रधानाहुतिमन्त्राः	४	..	१८
अश्मास्थापनम्	५	१	२५
लाजहोमप्रदक्षिणादि	...	२—१५	...
योक्त्रविमोचनम्	...	१६—१७	...

प्रथमप्रपाठकः.	खं.	मं.	पुटसं
अनुगतस्यौपासनाग्नेस्समाधानमन्त्रः	...	५	१८
प्रयाणकाले रथस्योत्तम्भनी	६	१
वाहयोजनम्	...	२—३	..
आरोहणकालेऽभिमन्त्रणम्	...	४—७	30
वर्त्मनोस्सूत्रस्तरणम्	...	८	32
तदुपरि गमनम्	...	९—११	...
तर्थादिव्यतिक्रमे जपः	...	७	१
नावोऽनुमन्त्रणम्	...	२	34
तीर्त्वा जपः	...	३	..
श्मशानादिव्यतिक्रमे होमः	...	४—१०	35
क्षीरिवृक्षाद्यतिक्रमे जपः	...	११	36
नद्याद्यतिक्रमे जपः	...	१२	37
वध्वै गृहप्रदर्शनम्	...	१३	...
वाहयोर्विमोकः	...	१४—१५	...
चर्मस्तरणम्	...	१	39
गृहप्रवेशे वाचनम्	...	२	...
प्रविश्य होमः	...	३—१५	40
चर्मोपवेशनम्	...	१	43
पालकाय फलदानम्	...	२—३	...
गृहप्रवेशे जपः	...	४—५	...
ध्रुवारुन्धतीदर्शनम्	...	६—७	45
उपाकरणसमापनयोः काण्डर्षीणामनन्तरं होमः	...	८	46
स्वयं अज्वालितेऽग्नौ समिदाधानम्	...	९—१०	...
दण्डोत्थापनमन्त्रौ	...	१०	१—२
चतुर्थीहोमः	...	३—१०	48
वधवरयोरन्योन्यं समीक्षणम्	...	११	१—२
आज्यशेषेण हृदयेदं समञ्जनम्	...	३	52

प्रथमद्वितीयप्रपाठकौ.	खं.	मं.	पुटसं.
समञ्जने जपः ...	११	४—६	52
समावेशनकाले जपः ..	१२	..	54
ऋतुसमावेशनकाले भार्याया अभिमन्त्र- णम्— ..	१३ १४	.. १—४	} 57
अर्थप्राध्वस्य परिक्षवपरिकासने जपः—	...	५—६	62
चित्रियस्य वनस्पतेरभिमन्त्रणम्	७	63
शकृद्रीतेरुपस्थानम्	८	..
सिग्वातस्याभिमन्त्रणम्	९	64
शकुनेरभिमन्त्रणम्	१०	...
दम्पत्योर्हृदयविश्लेषे हृदयसंसर्गेऽसोर्होमः	१५	..	65
पत्युर्वशीकरणं कर्म ..	१६	..	68
सपत्नीबाधनं कर्म ..	१७	..	70
वध्वाः यक्षमादिहरं कर्म ..	१८	..	73
द्वितीयप्रपाठकः.			
उपनयनमन्त्राः—	१—६	..	78—103
क्षुरकर्म ...	१	...	78
समिदाधानम् ...	२	१	81
अश्मास्थापनम्	२	82
वासःपरिधानम्	३—८	..
मौञ्जयजिनमन्त्राः	९—११	85
अग्नेरुत्तरतोऽवस्थापनं, प्रोक्षणं, हस्तग्रहणं, परिदानं, उपनयनं, कर्णे जपः, प्रश्नप्र- तिवचनं च ...	३	..	87
होममन्त्राः ...	४	१—११	91
कूर्चारोहणम्	१२	94
सावित्री	१३	...
ओष्ठकर्णोपस्पर्शनम्	१४—१५	95

द्वितीयप्रपाठकः.	खं.	मं	पुटसं.
दण्डादानम् ...	५	१	95
कुमारवाचनम्, उत्थापनम्, आदित्योप- स्थानम्, हस्तग्रहणं च ...	६	२—१३	96
समिदाधानम् ...	६	१—१३	99
संशासनम्, वासस आदानं च ...	६	१४—१५	103
समावर्तनमन्त्राः—	{ ७—८		
	९	१—१०	104-116
समिदाधानम् ...	७	१	104
क्षुरकर्म	२—११	105
मेखलाया उपगूहनम्	१२	..
स्नानमन्त्राः	१३—१८	106
दन्तधावनं, वासःपरिधानं च	१९—२०	107
देवताभ्यश्चन्दनप्रदानम्	२१—२३	108
आत्मनोऽनुलेपः	२४	109
उदपात्रे सौवर्णमणिपरिप्लावनम्	२५	...
ग्रीवास्वाबन्धनम्	२६	...
वाससः परिधानम्	२७—३२	110
होमः ...	८	१—८	...
स्वगवन्धनम्	९—१०	113
आञ्जनमन्त्राः	११	114
	९	१—४	
आदर्शविक्षण. उषानद्रूहण. छत्रधारण. द- ण्डादान. दिगुपस्थान. नक्षत्रचन्द्रोपस्थानानि	५—१०	..
मधुपर्कमन्त्राः	११—१८	117
	१०	...	
सिमन्तोन्नयनम्— ...	११	१—१३	123-128
होममन्त्राः	१—११	123
वीणागानमन्त्रौ	१२—१३	128

द्वितीयप्रपाठकः.			ख.	मं.	पुटसं.
पुंसवनम्—	११	१४	...
क्षिप्रं सवनम्	१५-१८	129
जरायुणाऽवाकपतने यजुर्भ्यामवोक्षणम्	१९-२०	130
जातकर्म—	११	२१-३३	131-146
	१२१३	१-२	
अभिमर्शनम्	११	२१-३२	131
अभिमन्त्रणम्	३३	137
मूर्धन्यवध्राणम्	१२	१	...
दक्षिणे कर्णे जपः	०	138
प्राशनमन्त्राः	३-५	...
स्नापनमन्त्राः	६-१०	...
पृषदाज्यप्राशनम्	११	141
मातुरङ्गे कुमारमादधाति	१३	१	...
स्तनं धापयति	२	...
पृथिव्याभिमर्शनम्	३-४	142
कुमाराभिमर्शनम्	५	...
शिरस्त उदकुम्भनिधानम्	६	143
फलीकरणमिश्रसर्षपहोमः	७-१२	}
	१४	११-१२	
प्रवासादेत्य कार्यम्—	३-१०	147-148
पुत्रस्याभिमन्त्रणम्	३	147
मूर्धन्यवध्राणम्	४	...
दक्षिणे कर्णे जपः	५-९	148
कुमार्या अभिमन्त्रणम्	१०	148
अन्नप्राशनमन्त्राः	११-१४	149
चौलमन्त्राः	१५	...

द्वितीयप्रपाठकः.	ख.	मं	पुटसं.
गृहनिर्माणप्रवेशौ ..	१५	...	150
श्वग्रहगृहीतस्याभिमन्त्रणम् ..	१६	१—९	157
शङ्खग्रहगृहीतस्याभिमन्त्रणम्	१०—१२	161
सर्पबलिः	१३—१५	} 162
	१७	...	
आग्रयणम् ..	१८	१	171
हेमन्तप्रत्यवरोहणम्	१—९	172
ईशानबलिः	१०—४८	173
मासिश्राद्धम् ..	१९	...	} 178
	२०	१—२९	
अष्टका	३०—३८	} 184
	२१	१—९	
सनिमित्वा जपः	१०—१६	191
रथादिलाभे स्वीकारः	१७—२१	...
संवादमेव्यतः कर्म	२१—२३	194
क्रोधापनयनार्थं कर्म ..	२२	१—२	195
असम्भवेप्सोः कर्म	३	195
पण्यव्यवहारसिद्धयर्थं कर्म	४	196
स्नेहाविच्छेदार्थं कर्म	५—६	...
पलायितदासादीनां पुनरागमनफलं कर्म	७—१०	197
देहे फलादिपतने प्रक्षालनम्	११—१३	199
आगारस्थूर्णाविरोहणादिषु होमः	१४—२३	200
अमात्यानामाभिमुख्येन निधने परिधि- निधानम्	२४	201

श्री कृष्ण यजुर्वेदे.

एकाग्रिकाण्डे प्रथमप्रपाठकप्रारम्भः.

¹अदितेऽनुं मन्यस्व । अनुमतेऽनुं मन्यस्व । स-
रस्वतेऽनुं मन्यस्व । देव सवितुः प्रसुव ॥

अथ श्रीहरदत्तमिश्रविरचित-

मन्त्रप्रपाठकव्याख्याप्रारम्भः.

प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन धीमता ।

एकाग्रिकाण्डमन्त्राणां व्याख्या सम्यग्विधीयते ॥

तत्राचार्या आदितो वैश्वदेवमन्त्रानधीयते । तत्र चोक्तं 'उभयतः
परिषेचनं यथा पुरस्तात्' * इति । तत्परिषेचनमन्त्राः पूर्वं व्याख्येयाः—

¹अदितिर्नाम देवमाता हे अदिते! अनुमन्यस्व मया क्रियमाणं
कर्म, अनुजानीहि । अनुमतिः अनुमन्त्री ऊतचन्द्रा पूर्णमासी हे
अनुमते! अनुमन्यस्व । सरस्वती वाग्देवता, तस्यास्सम्बुद्धिः, हे
सरस्वते! अनुमन्यस्व । सरस्वते इति छान्दसो गुणः । हे
देव सवितुः! सर्वस्यानुज्ञातः ! अस्मानपि प्रसुव अनुजानीहि ॥

²ओं अग्रये स्वाहा । सोमाय स्वाहा * । विश्वेभ्यो
देवेभ्यस्स्वाहा । ध्रुवाय भूमाय स्वाहा । ध्रुवक्षितये
स्वाहा । अच्युतक्षितये स्वाहा । अग्रये स्विष्टकृते
स्वाहा ॥

अदितेऽन्वमंस्थाः । अनुमतेऽन्वमंस्थाः ।
सरस्वतेऽन्वमंस्थाः । देव सवितः प्रासावीः ॥

²अथ वैश्वदेवमन्त्राः—‘तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधश्श-
ध्या’¹ इत्यादि । उपयोगः नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । कर्तुरेव व्रतम् ।
पत्न्या अपि केचिदिच्छन्ति । ओं अग्रये स्वाहा । यथा ओं इत्य-
नुज्ञाक्षरं तथा स्वाहाकारो हविःप्रदानार्थः । सोमाय स्वाहेति ।
इमं मन्त्रं केचिन्नाधीयते । विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्यो देवे-
भ्यः । ध्रुवाय एकरूपाय वृद्धिक्षयरहिताय । भूम्ने ब्रह्मणे
‘भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः’² इति छान्दोग्यम् । ध्रुवा नि-
श्चला क्षितिर्गतिः व्याप्तिर्यस्य कार्यवर्गं प्रति तस्मै . ध्रुवक्षितये
ब्रह्मणे । एवं अच्युतक्षितये । एवमग्रये स्विष्टकृते । रुद्रोऽग्नि-
स्विष्टकृत्, स्विष्टं सुहुतं करोतीति स्विष्टकृत् तस्मै ॥

³पूर्ववत्परिषेचनम्— अन्वमंस्थाः अनुज्ञातवर्ती । प्रासावीः
अनुज्ञातवान् ॥

¹आप. ध. २-३-१३.

²छा. ७-२३.

* सोमाय स्वाहेतिवाक्यं केचिन्नाधीयते.

४धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा । अङ्गयस्स्वा-
हा । ओषधिवनस्पतिभ्यस्स्वाहा । रक्षोदेवजनेभ्य-
स्स्वाहा । गृह्याभ्यस्स्वाहा । अवसानेभ्यस्स्वाहा ।
अवसानपतिभ्यस्स्वाहा । सर्वभूतेभ्यस्स्वाहा । का-
माय स्वाहा । अन्तरिक्षाय स्वाहा । यदेजति जग-
ति यच्च चेष्टति नाम्नो भागोऽयं नाम्ने स्वाहा । पृथि-
व्यै स्वाहा । अन्तरिक्षाय स्वाहा । दिवे स्वाहा ।
सूर्याय स्वाहा । चन्द्रमसे स्वाहा । नक्षत्रेभ्यस्स्वा-
हा । इन्द्राय स्वाहा । बृहस्पतये स्वाहा । प्रजाप-
तये स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा । स्वधा पितृभ्यस्स्वा-
हा । नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा । ये भूताः
प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य

४अथ बलिहरणमन्त्राः—धर्माधर्मौ प्रसिद्धौ, आपश्च । एवमोषधि-
वनस्पतयश्च । अत्र तत्तदधिष्ठात्र्यो देवता गृह्यन्ते । रक्षोदेवजनेभ्यः
रक्षसां देवानां च ये जनाः परिचारकाः तेभ्यः । गृह्याभ्यः गृहे भ-
वाः गृह्याः देवताः वास्तुविद्याप्रसिद्धाः ताभ्यः । अवसानेभ्यः
अवसानं गृहम्, अवयवोपेक्षं बहुवचनम् । तत्तदधिष्ठानाभ्यो देवताभ्यः ।
अवसानपतिभ्यः अवसानरक्षितृभ्यः । सर्वाणि च ताति भूतानि च
तेभ्यः । कामः प्रसिद्धः । एवमन्तरिक्षमाप । यदेजति येनापिधीयते द्वारं

प्रेष्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि
पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा ॥

हरिः ॐम्. ¹प्रसुग्मन्तां धियसानस्य सक्षणिं वरे-

तदुच्यते । यद्वा—यत् अपिधानकाले कम्पते जगति लोके यच्च
चेष्टति चेष्टते तस्य नाम्नो नमनशीलस्य भागोऽयं तस्मै नाम्ने
स्वाहा । पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः । यथा देवेभ्यस्स्वाहाकारः एवं
पितृभ्यः स्वधाकारः । नमो रुद्राय पशुपतये पशवो द्विषादश्च-
तुष्पादश्च तेषां पत्ये । ये भूताः यानि भूतानि प्रचरन्ति इत-
स्ततः चरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तः वितुदस्य कुबेरपुत्रस्य
'वितुदये कौबेग्रय'* इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् तस्य कुबेरपुत्रस्य
ये प्रेष्याः तेभ्यः बलिं पुष्टिकामः हरामि स पुष्टिपतिः
वितुदः मयि पुष्टिं दधातु । अनेन नक्तमेव बलिः 'नक्तमे-
वोत्तमेन वैहायसम्'† इति दर्शनात् 'नक्तं बलिमिच्छन्तः' इति
लिङ्गाच्च । अन्ये तु—नक्तमुत्तमेनैवेति भिन्नक्रममेवकारस्याचक्षते,
तेषां बल्यन्तराणां रात्रौ निवृत्तिः । केचित् 'दिवा बलिमिच्छ-
न्तः' इत्यूहेन दिवा बलिं हरन्ति 'दिवा चारिभ्य इति दिवा,
नक्तं चारिभ्य इति नक्तम्'§ इत्याश्वलायने दर्शनात् ॥

¹अथ विवाहमन्त्राः—वरान् प्रहिताननुमन्त्रयते—प्रसुग्मन्ता
इति ॥ प्रसुग्मन्ताः प्रकर्षेण सुष्ठु गन्तारः धियसानस्य ध्यायमा-

भिर्वराः अभिषुप्रसीदत । अस्माकमिन्द्र उभयं
जुजोषति यथसौम्य*स्यान्धसो बुबोधति । अनृक्षरा
ऋजवस्सन्तु पन्था येभिस्सखायो यन्ति नो
वरेयम् । समर्थमा सं भगो नो निनीयात्सं

नस्य सक्षणि समाने क्षणे ध्यानानन्तरमेव वरेभिः वरैः श्रेष्ठैः
पथिभिः वरान् वरयितव्यान् कन्यायाः पित्रादीन् अभि प्रति सुप्रसी-
दत सुष्ठु प्रकर्षेण गच्छत हे सुहृदः ! । इन्द्रोऽप्यत्र सहाय इत्याह—
अस्माकमुभयम् । ‘अस्मदो द्वयोश्च’ इति द्वयोर्बहुवच-
नम् । मम च कन्यायाश्च आवयोर्योगं इन्द्रो जुजोषति सेवते
तस्याप्येतदनुमतमित्यर्थः । कस्मात् ? यत् यस्मात्कारणात् सौ-
म्यस्यान्धसः¹ अन्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । सोमरसात्मकमन्नं
आवाभ्यां दास्यमानं बुबोधति एतौ सङ्गतौ मां यक्ष्येते इति
बुध्यते ॥

²अनृक्षरा . इति ॥ कन्यागृहं गच्छतां तेषां पन्थाः पन्थानः
अनृक्षराः कण्टकशर्करादिरहिताः ऋजवश्च सन्तु, येभिः यैः
पथिभिः नः अस्माकं सखायः सुहृदः इमे यन्ति गच्छन्ति
वरेयं वरणीयं कन्यायाः पित्रादिकं प्रति । नः आवां च अ-
र्थमा भगश्च संनिनीयात् संनयतु सङ्गमयतु । आवयोश्च
जास्मत्स्यं जायापतिभावं सम्यक् सुयममस्तु सुसम्बद्धमस्तु हे देवाः ! ॥

*यथसौम्य.

¹ओकारश्छान्दस इत्यधिकः पाठः तदा सौम्यस्येति मन्त्रपाठस्त्यात्.

जास्पत्यः सुयममस्तु देवाः । ^३अभ्रातृघ्नीं वरुणाप-
तिघ्नीं बृहस्पते । इन्द्रापुत्रघ्नीं लक्ष्म्यं तामस्यै
सवितस्सुव । ^४अघोरचक्षुरपतिघ्नयेधि शिवा पति-
भ्यस्सुमनास्सुवर्चाः । जीवसूदेवकामा स्योना
शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे । ^५इदमहं या

स्वयं दृष्ट्वा तृतीयां जपेत्—अभ्रातृघ्नीमिति ॥ हे वरुण !
त्वं अस्यै वध्वै या अभ्रातृघ्नी लक्ष्मीः तां लक्ष्म्यम् । ‘वा
छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः । लक्ष्मीं सुव देहि ।
हे बृहस्पते ! त्वं च या अपतिघ्नी लक्ष्मीः तां लक्ष्म्यं सुव
देहि । हे इन्द्र ! त्वं या अपुत्रघ्नी लक्ष्मीः तां सुव देहि ।
हे सवितः ! त्वं च सर्वात्मिकां लक्ष्म्यं सुव देहि । यथेयं भ्रात्रादिमर-
णं न प्राप्नोति तथा कुरुतेत्यर्थः ॥

^४चतुर्थ्यां समीक्षेत—अघोरेति ॥ अवयवशो निरूपणं समीक्ष-
णम् । हे वधु ! त्वं अघोरचक्षुः अपतिघ्नी च एधि भव । शिवा
पतिभ्यः, देवराद्यपेक्षं बहुवचनम् । मह्यं पत्ये देवरादिभ्यश्च
शिवा भव । सुमनाः सुवर्चाश्च भव । या जीवत एव सूते सा
जीवसूः । देवान् यष्टव्यत्वेन या कामयते सा देवकामा । स्योना
प्रशस्ता । सर्वत्र भवेति संबध्यते । नः अस्माकं सम्बन्धिनि
द्विपदे शं भव । चतुष्पदे च शं भव सुखकरी भव ॥

^५वध्वाः भ्रुवोरन्तरं संमृज्या प्रतीचीनं निरस्येत्—इदमहमि-

त्वयि पतिध्वलक्ष्मिस्तां निर्दिशामि । ⁶जीवा-
रुदन्ति विमयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं
दीधियुर्नरः । वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः
पतिभ्यो जनयः परिष्वजे । ⁷व्युक्षत्क्रूरमुदचन्त्वाप-

ति ॥ हे वधु ! या त्वयि पतिघ्नी पतिहन्त्री अलक्ष्मिः अलक्ष्मीः।
छान्दसो ह्रस्वः । तां अहं निर्दिशामि संमृज्य निरस्यामीति ।
यद्वर्धस्य निरसनं तदिदमलक्ष्म्या एव निरसनमिति इदंशब्दस्या-
र्थः । यथेयं अलक्ष्मीः निरस्यते तथा इदं क्रियते इति ॥

⁶कन्यावियोगकाले बन्धुजनस्य रोदने जपः—जीवां रुदन्तीति ॥
कन्याया एव रोदन इत्याश्वलायनः । यथाऽऽह—‘ जीवां रुदन्ती-
ति रुदत्याम् ’¹ इति । जीवन्तीमेवैतां कन्यामुद्दिश्य रुदन्ति अ-
ध्वरे, ध्वरतिर्हिंसाकर्म । हिंसारहिते काले तदिदं विमयन्ते व्य-
त्ययं कुर्वन्ते हर्षस्थाने शोचन्ति । त इमे दीर्घा दीर्घकालानुवर्ति-
नां प्रसितिं, अकृष्टं भावबन्धं आवयोः अनुदीधियुः अनुध्यायन्तु
नरः कन्याबन्धुमनुष्याः । ये इदं विवाहकर्म समेरिरे प्रेरिरे
प्रवर्तयन्ति स्म । कीदृशं ? पितृभ्यो वामं पितृणां वननीथं म-
यः पतिभ्यः पत्युर्मम सुखरूपं जनयः । षष्ठ्येकवचनस्थाने प्रथमा-
बहुवचनम् । जन्याः अस्या वध्वाः परिष्वजे परिष्वङ्गाय पर्याप्तं
एवम्भूतं विवाहकर्म प्रवर्तितवन्तः ते कन्याबन्धुमनुष्याः आवयोः
भावितं दीर्घं भावबन्धमालोच्य मा रुदन्तिवत्यर्थः ॥

आऽस्यै ब्राह्मणास्स्नपनं हरन्तु । अवीरघ्नोरुदच-
न्त्वापः । ^८अर्यम्णो अग्निं परि यन्तु क्षिप्रं प्रतीक्ष-
न्तां श्वश्रू देवराश्च । ^९खेऽनसः खे रथः खे

^७मन्त्रवतोऽद्धचः प्रहिणुयात्—व्युक्षदिति ॥ व्युक्षत्, उक्ष-
तिः सेचनकर्मन्यत्र, इह तु अपगमे द्रष्टव्यः पञ्चमश्च लकारः ।
यदपां क्रूरं तदपगच्छतात् आपः उदचन्तु उदच्छन्तु । किम-
र्थमेवं प्रार्थ्यते ? अस्यै अस्या वध्वाः स्नपनं उदकं आहर-
न्तु ब्राह्मणाः । अवीरघ्नीः । जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वस-
वर्णः । वीराः पुत्राः तद्धननस्वभावाः वीरघ्नयः ततोऽन्याः अ-
वीरघ्नयः उदचन्त्वापः । अवीरघ्नीरिति विशेषणविवक्षया पुनरि-
दमुक्तम् ॥

^८वध्वाः शिरसि दर्भेण्वनिधानम्—अर्यम्ण इति ॥ अर्यमा आ-
दित्यः तस्य प्रसादात् अग्निं इमं विवाहाग्निं परियन्तु क्षिप्रं
परिवेष्टय मण्डलीभूताः तिष्ठन्तु यथेदमिष्वं मण्डलीभूतम्, परीत्य
च प्रतीक्षन्तां पश्यन्तु । के ? श्वश्रूः वध्वा मम च मातरः
देवराश्च वध्वा मम च भ्रातरः ॥

^९तस्मिन्निषे दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठापयति—खेऽनस इति ॥
अत्रेतिहासमाचक्षते—अपालानाम काचित् कन्या श्वित्रिणी ।
तां न काश्चिदुपयेमे । तस्याश्च मनसि कामः सदा बभूव कथ-
महं इन्द्रं यजे इति । सा कदाचित् स्नानार्थं नद्यामवतीर्णा
स्रोतसा द्वियमाणा तमेव कामं मनसि दधाना स्रोतसोपनीतं सो-

युगस्य शचीपते । अपालामिन्द्र त्रिः पूर्व्यैकर-
थसूर्यवर्चसम् । ¹⁰ शं ते हिरण्यं शम् सन्त्वा*पशं
ते मेधी भवतु शं युगस्य तृक्ष । शं त आर्पशतर्प-

ममपश्यत् । तं दन्तैः पिष्ट्वा तद्रसं इन्द्राय उपाहरत् । तमि-
न्द्रः पीत्वा रथस्यानसो युगस्येति त्रयाणां छिद्रेषु अपो निस्सार्य
ताभिः तां त्रिः पूर्वा सूर्यवर्चसमकरोत् । तदेतत् 'कन्या वार-
बायती' + इत्यास्मिन् वर्गे द्रष्टव्यम् । रथ इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।
रथादीनां खेषु छिद्रेषु अपो निस्सार्य त्रिः पूर्वी । छान्दसो रेफ-
उपजनः । पूत्वा शोधयित्वा हे शचीपते ! हे इन्द्र ! त्वं अपालां
नाम कन्यां सूर्यवर्चसं अकरत् अकरः । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः ।
तथैव एनामपि कुर्वित्यर्थः ॥

¹⁰छिद्रे सुवर्णनिधानमन्त्रः—शं त इति ॥ छिद्रे निधीयमानं
हिरण्यं ते शं भवतु शम् सन्तु । उ इत्यनर्थकः पादपूरणः ।
आपश्च तत्र निषिच्यमानाः ते शं सुखं सन्तु भवन्तु । अप्रसि-
द्धपाठस्तु समु शं त्वाप इति । तत्राप्यर्थः स एव । सकारशकारयो-
र्व्यत्ययः । मेधी खलेवाली, अत्र तु युगस्य अभिधानमेतत् । मेध्यपि
ते शं भवतु । युगस्य तृक्ष छिद्रमपि तथा शं भवतु । शतपवि-
त्राः बहूनां शोधयित्र्यः आपश्च ते शं भवन्तु । विशेषणविष-

वित्रा भवन्त्वथा पत्या तन्वः सः संजस्व ॥ १ ॥

दीधियुर्नरोऽष्टौ च ॥ १ ॥

^१हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावकाः प्रचक्रमुर् हित्वाऽवद्यमापः । शतंपवित्रा वितता ह्यासु ताभिष्ठा देवस्सविता पुनातु । ^२हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावकाः

क्षया पुनर्वचनम् । अथ अनन्तरं पत्या मया तन्वं तनुं संसृजस्व संयोजय संभोगकाले ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां एकाग्रिकाण्डव्याख्यायां प्रथमः खण्डः.

^१उत्तरे पञ्च स्नानमन्त्राः—हिरण्यवर्णा इति ॥ हिरण्यवर्णाः हिरण्यस्येव वर्णो यासां ताः शुद्धवर्णाः शुचयः शुद्धाः पावकाः शोधयिष्यः प्रचक्रमुः प्रवर्तन्ते हित्वाऽवद्यं पापं त्यक्त्वा आपः । आसु हि शतंपवित्राः बहूनि पवित्राणि तीर्थानि वितताः विस्तृतानि । ताभिः अद्भिः त्वा देवः सविता पुनातु ॥

^२द्वितीयमन्त्रे कश्यप इत्यादित्यस्याभिधाम्—पश्यति सर्वमिति पश्यः पश्य एव पश्यकः तत्राद्यन्तविपर्यासेन कश्यपो भवति । दृश्यते चारण्यके—‘कश्यपः पश्यको भवति । यत्सर्वं परिपश्यति’* इति । स चाद्भ्यः प्रातरुद्यन् तासु जात इत्युच्यते । अग्रेश्च

यासुं जातः कश्यपो यास्वग्निः । या अग्निं गर्भं दधिरे
सुवर्णास्तास्त आपश्शः स्योना भवन्तु ।^३यासां
राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यजना-
नाम् । या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तास्त आप-
श्शः स्योना भवन्तु ।^४यासां देवा दिवि कृण्वन्ति
भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा निविष्टाः । या अग्निं ग-
र्भं दधिरे सुवर्णास्तास्त आपश्शः स्योना भवन्तु ।
^५शिवेन त्वा चक्षुषा पश्यन्त्वापश्शिवया तन्वोपस्पृ-
शन्तु त्वचं ते । घृतश्रुतश्शुचयो याः पावकास्तास्त

वैद्युतस्य अप्सु जन्म, धारणं च तस्यैव । सुवर्णाः शोभनवर्णाः
ताः आपः ते शं स्योनाः सुखकराः भवन्तु । स्योनमि-
त्यपि सुखनाम, ऐहिकपारलौकिकसुखस्य भेदादपौनरुक्त्यम् ॥

^३तृतीयः—यासां राजेति ॥ स्पष्टार्थः ॥

^४चतुर्थः—यासां देवा इति ॥ यासां अपां भक्षं भोजनं
दिवि द्युस्थाने देवाः कृण्वन्ति कुर्वन्ति । या अन्तरिक्षे
बहुधा निविष्टाः मेघेषु । या अग्निं गर्भं दधिरे बडबानल-
रूपं धृतवत्यः । ता इत्यादि । गतम् ॥

^५शिवेन त्वेति ॥ हे बधु! आपः त्वां शिवेन चक्षुषा प-
श्यन्तु शिवया च तन्वा ते त्वचं उपस्पृशन्तु घृतश्रुतः

आप॒श्शः॑ स्यो॒ना भ॑वन्तु । 'परि॑ त्वा गिर्व॒णो गिरं॑ इ-
मा भ॑वन्तु वि॒श्वतः॑ । वृ॒द्धायु॑मनु वृ॒द्धयो जु॑ष्टा भवन्तु
जु॒ष्टयः॑ । ^७आशा॑सानेत्येषा* । ^८पूषा॑ त्वे॒तो न॑यतु

घृतरसं दुहन्ताः । शुचय इत्यादि । गतम् ॥

^६अहतस्य वाससः परिधानम्—परि त्वा गिर्वण इति ॥ हे
इन्द्र ! त्वं गिर्वणः, वनषणसम्भक्तौ, स्तुतिलक्षणाभिर्गीभिः सम्भ-
जनीयः स्तुतीनां वा सम्भक्तः इमा मदीया गिरः त्वा त्वा प-
रिभवन्तु, परिपूर्वो भवतिः परिग्रहे वर्तते, परिगृह्णन्तु विश्वतः
सर्वतो यथा इमामिदं वासः परितो भवतीत्यभिप्रायः । कीदृशं
त्वां ? वृद्धायुं वृद्धान् गुरुन् प्रति गन्तारं, कीदृश्यो गिरः ?
अनुवृद्धयः, अनुरनर्थकः, वृद्धयः प्रवृद्धास्ताश्च जुष्टाः सेविता
भवन्तु त्वया जुष्टयः सेवितव्याः ॥

^७योक्त्रवन्धनम्—आशासानेति ॥ सौमनसं सौमनस्यं प्रजां सौ-
भाग्यं तनू चाशासाना अग्रेरनुव्रता भूत्वा बधूरियं तिष्ठति,
तामिमां योक्त्रेण संनह्ये बध्नामि सुकृताय विवाहाख्याय पुः
ण्याय कर्मणे । कमित्यनर्थकम् । सुखं यथा भवति तथा
बध्नामीति वा ॥

^८अथैनामग्निमम्यानयति—पूषा त्वेति ॥ पूषा आदित्यः

*आशासाना सौमनसं प्रजाः सौभाग्यं तनूम् ।
अग्रेरनुव्रता भूत्वा सं नह्ये सुकृताय कम् ॥ (सं. १-१-१०.)

हस्तगृह्याश्विनौ त्वा प्रवहतां रथेन । गृहान्गच्छ
गृहपत्नी यथाऽसौ वशिनी त्वं विदथमावदासि ॥२॥

भवन्तु पञ्च च ॥ २ ॥

^१सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविदु उत्तरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । ^२सो-

त्वा इतः प्रदेशादग्निसमीपं नयतु हस्तगृह्य हस्ते गृहीत्वा ।
इतो नीतां कृतहोमां रथादिना प्रोह्यमाणां त्वां अश्विनौ प्र-
वहतां अनुमन्येतां, इदमेवैतयोः प्रवहणं यदियमनुमतिः । ततश्च
त्वं गृहान् गच्छ मदीयान् यथा गता गृहपत्नी गृहस्य प-
तिरीश्वरा असः स्याः तथा गच्छ । गत्वा च वशिनी
स्वामिनी भूत्वा विदथं यज्ञं तद्विषयं वक्तव्यं आवदासि आ-
भिमुख्येन वद ॥

इति द्वितीयः खण्डः.

^१आज्यभागान्ते उत्तराम्यामभिमन्त्रणम्—सोमः प्रथम इति ॥
सोमः प्रथमः त्वां विविदे लब्धवान् । तत उत्तरो गन्धर्वः
विश्वावसुः विविदे । तृतीयस्त्वाग्निस्ते तव पतिः । मनुष्य-
जाः मनुष्यजातस्त्वहं ते तुरीयः चतुर्थः पतिः ॥

^२एष एवार्थः किञ्चिद्विशेषेणाच्यते—सोमोऽदददिति ॥ सो-
मोऽददत् अदात् दद्याद्वा रथं धनम् ॥

मोऽददहन्धर्वायि गन्धर्वोऽदददग्रये । रयिं च पुत्रा-
 २श्वादादग्निर्मह्यमथो इमाम् । ३गृभ्णामि ते सुप्र-
 जास्त्वाय हस्तं मया पत्या जरदाष्टिर्यथाऽसः । भ-
 गो अर्यमा संविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गारहपत्याय
 देवाः । ४ते ह पूर्वे जनांसो यत्र पूर्ववहो हिताः ।
 मूर्धन्वान् यत्र सौभ्रवः पूर्वो देवेभ्य आतपत् ।

३यद्योगाद्विवाहे पाणिग्रहणशब्दः तत्र मन्वाश्चत्वारः—गृभ्णामि
 त इति ॥ ते तव हस्तं अहं गृभ्णामि गृह्णामि । किमर्थं ?
 सुप्रजास्त्वाय शोभनाः प्रजाः यस्यास्सा सुप्रजाः तस्या भावः
 सुप्रजास्त्वं, छान्दसो दीर्घः, तस्मै । किञ्च—मया पत्या सह
 यथा त्वं जरदाष्टिः असः स्याः तथा गृह्णामि । जरावस्था-
 याः प्राप्तिः तस्याः प्रकाशनं वा यस्यास्सा जरदाष्टिः । पुरन्धिः
 पुरुधीः बहुप्रज्ञः बहुकर्मा वा, भगादीनां चैतत्प्रत्येकं विशेषणम् ।
 अन्ये तु—इन्द्रस्याभिधानं मन्यन्ते । भगाद्वयो देवाः मह्यं त्वा
 अदुः दत्तवन्तः किमर्थं ? सम गार्हपत्याय गार्हस्थ्याय ॥

४ते हेति ॥ हशब्दो निरर्थकः । ते भगादयः पूर्वे जना-
 सः पूर्वे जनाः पूर्ववहः आदिकाले विवाहस्य कर्तारः यत्र गा-
 र्हस्थ्ये हिताः स्थिताः । यत्र च सौभ्रवो मूर्धन्वान् स्थितः
 पूर्वो देवेभ्यः देवानां प्रथमः आस्तपत् आ समन्तात् अतपत् ।
 सुभ्रूः अदितिः शोभने भ्रुवौ यस्यास्सा सुभ्रूः तस्याः अपत्यं

⁵सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति । तां त्वा
विश्वस्य भूतस्य प्रगायामप्यग्रतः । ⁶य एति प्रदि-
शस्सर्वा दिशोऽनु पवमानः । हिरण्यहस्त ऐरंम-

सौभ्रवः आदित्यः । मूर्धा शिरः तेन प्राधान्यं लक्ष्यते मूर्धन्वान्
प्राधान्यवान् । अग्निर्वा सौभ्रवः, स च मूर्धन्वान् 'अग्निर्मूर्धा' *
इत्यस्यामृचि स्तुतः । तथा चाश्वलायनः—'अग्निर्मूर्धन्वान्विराजौ
संयाज्ये'† इति । पूर्वं देवेभ्य इति च सुसङ्गतम् । 'अग्नि-
मुखं प्रथमो देवतानाम्' इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । ते भगा-
दयः यत्र स्थिताः तस्मै गार्हपत्याय मह्यं त्वामदुः तस्मात्ते हस्तं
गृह्णामीति योज्यम् ॥

⁵सरस्वतीति ॥ हे सरस्वति ! त्वं च इदं पाणिग्रहणं
प्राक् प्रकर्षेण रक्ष । हे सुभगे ! वाजिनीवति ! वाजोऽन्नं त-
द्वति ! स्तुतिर्वा वाजिनी तद्वति हविर्भिस्स्तुतिभिश्च तद्वति ! तां
त्वा वयं विश्वस्य भूतस्य सर्वेषामेव अग्रतः प्रगायामसि प्र-
गायामः प्रकर्षेण स्तुमः 'इदन्तो मसि' ॥

⁶य एतीति ॥ एष पवमानः सर्वा दिशः प्रदिशश्चान्वेति
अनुक्रमेणैति हिरण्यहस्तः भक्तेभ्यो देयं हिरण्यं हस्ते यस्य सः
हिरण्यहस्तः ऐरंमः इरामन्नं तां मिमीते करोतीतीरंमः अग्निः
तस्यायं सखा ऐरंमः वायुसखा इति ह्यग्निमुपचरन्ति, य एवं-

स्स त्वा मन्मनसं कृणोतु । ⁷एकमिषे विष्णुस्त्वा-
 ऽन्वेतु ⁸द्वे ऊर्जे ⁹त्रीणि व्रताय ¹⁰चत्वारि मायोभ-
 वाय ¹¹पञ्च पशुभ्य ¹²षडृतुभ्य ¹³सप्त सप्तभ्यो हो-
 त्राभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । ¹⁴सखा सप्तपदा भव

भूतो वायुः सः त्वा त्वां मन्मनसं मयि मनो यस्यास्सा
 मन्मनाः तादृशीं कृणोतु करोतु ॥

⁷⁻¹³अथैनां सप्तपदान्यभिप्रक्रमयति—एकमिष इति ॥ इट् अ-
 न्नं, एकं पदं विष्णुः त्वाऽन्वेतु इषे तवान्नं यथा स्यादिति ।
 ऊर्क् बलम् । व्रतं कर्म । मयः सुखं तद्वावाय भवतीति
 मयोभूः तस्या भावो मायोभवं तस्मै, 'मायो भव्याय'* इत्या-
 श्वलायनः । पञ्च पशुभ्यः । षडृतुभ्यः । सप्त सप्तभ्यः ।
 सर्वत्र विष्णुस्त्वाऽन्वेत्वित्यनुषङ्गः । होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छं-
 सी पोता नेष्टाऽच्छावाक आग्नीध्र इत्येतास्सप्त होत्राः । तथा
 च ब्राह्मणं 'तस्मात्सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः । सप्तहोत्राः प्राची-
 वषट्कुर्वन्ति'† इति । ताभ्यः ताः यज्ञकर्मणि तव यथा स्यु-
 रित्येवमर्थं विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ॥

¹⁴सप्त पदानि यथा क्रान्तानि सा सप्तपदा एवंभूता त्वं सखा
 भव । सप्तपदा सप्तपदौ । द्विवचनस्याकारः । सप्तपदौ त्वं च अहं च
 सखायौ बभूव बभूविव । छान्दसो विशब्दस्यलोपः । आद-

सखायौ सप्तपदा बभूव सख्यं ते गमेयं सख्यात्ते
मा योषं सख्यान्मे मा योषास्समयाव संकल्पा-
वहै संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । इषमूर्ज-
मभि संवसानौ सं नौ मनांसि सं व्रता समु-
चित्तान्याकरम् । सा त्वमस्यमूहममूहमस्मि सा त्वं

रार्थं पुनर्वचनम् । सख्यं ते गमेयं गम्यासं सख्यात्ते मा
योषं वियुक्तः पृथक्कृतो मा भूवं, त्वं च सख्यान्मे मा यो-
षाः । समयाव । संपूर्वस्य इणो लोटि रूपम् । सङ्गतौ स्याव ।
सङ्कल्पावहै इदमिदं च कर्तव्यमिति । सम्प्रियौ परस्परं सम्प्री-
यमाणौ रोचिष्णू सदृशसम्बन्धत्वात् परस्पराश्रयेण दीप्यमानौ
सुमनस्यमानौ सुमनायमानौ । भृशादिरयं छान्दसस्सलोपाभावः ।
इषमूर्जमभिसंवसानौ सहानुभवन्तौ समयावेति सम्बन्धः । नौ
आवयोः मनांसि व्यापारबहुत्वान्मनोबहुत्वं समाकरं सङ्गतानि
करोमि । तथा व्रता व्रतानि कर्माणि समाकरं यस्त्वया ध-
र्मश्चरितव्यः सोऽनया सहेति । तथा समुचित्तानि उ इत्य-
नर्थकः, मनस उक्तत्वाद्वाह्येन्द्रियाण्यत्र चित्तानि तान्यपि समा-
करम् । सा त्वं सेति ऋचोऽभिधानम्, अम इति साम्नः ।
'सैव .नाम ऋगासीदमो नाम साम' * इति बहुचब्राह्मण-
दर्शनात् । त्वं साऽसि ऋगासि अमोऽहम् । संहिताकाले ओका-
रस्य ऊकारः । बहुचानां तु 'अमोऽहम्' इति पाठः । एत-
देवादरार्थं पुनरुच्यते । अमूहमस्मि अमः अहमस्मि सा त्वं

द्यौरहं पृथिवी त्वं रेतोऽहं रेतोभृत्त्वं मनोऽहमस्मि वाक्त्वं सामाहमस्म्यृक्त्वं सा मामनुव्रता भव पुंसे पुत्राय वेत्तवै श्रियै पुत्राय वेत्तव एहि सूनृते ॥ ३ ॥

अग्रतषट् ॥ ३ ॥

¹सोमाय जनिविदे स्वाहा ²गन्धर्वाय जनिविदे

ऋक्त्वं यथा ऋक्सामे परस्परं सम्बद्धे एवमावामपीत्यर्थः । द्यौरहं पृथिवी त्वं औत्तराधर्म्यमत्र विवक्षितम् । रेतोऽहं कार्यकारणयोरभेदोपचारः । रेतोभृत्त्वं मया निषिक्तस्य रेतसो भर्त्री त्वम् । मनोऽहमस्मि वाक्त्वं यथा मनसा चिन्तितं वाग्ब्रूते एवमावयोरानुकूल्यमित्यर्थः । सामाहमस्म्यृक्त्वं एवंभूता सा त्वं मां प्रति अनुव्रता अनुकूला भव । किमर्थं ? पुंसे पुत्राय वेत्तवै पुमांसं पुत्रं लब्धुं श्रियै पुत्राय वेत्तवे श्रियश्च पुत्रस्य च लाभार्थम् । पुत्रस्य पुनर्वचनमादरार्थम् * । एहि आगच्छ प्रिया वाक् सूनृता तद्योगात् सूनृते ! इत्यामन्त्रणम् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने तृतीयः खण्डः.

¹⁻³उत्तरे षोडश प्रधानाहुतिमन्त्राः—सोमाय जनिविदे वधूं लब्धवते । गन्धर्वाय जनिविदे । अग्नये ॥

स्वाहाऽ^३ग्रये जनिविदे स्वाहा । ^४कन्यला पितृभ्यो
यती पतिलोकमव दीक्षामंदास्थ स्वाहा । ^५प्रेतो
मुञ्चाति नामुतस्सुबद्धाममुतस्करत् । यथेयमिन्द्र
मीद्वस्सुपुत्रा सुभगाऽसति । ^६इमां त्वमिन्द्र मीद्व-
स्सुपुत्राः सुभगां कृणु । दशास्यां पुत्रानाधेहि प-
तिमेकादशं कृधि । ^७अग्निरैतु प्रथमो देवतानाः

^४कन्यलेति ॥ कन्यैव कन्यला लशब्दः उपजनः । पितृभ्यः पितृ-
कुलात् पतिलोकं पतिकुलं यती गच्छन्ती दीक्षां कन्यकाव्रतं
अवादास्थ दीङ् क्षये इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लुङि प्रथमपुरुषै-
कवचने रूपं, तकारस्य थकारः छान्दसः, अवक्षपितवती त्यक्त-
वतीत्यर्थः ॥

^५प्रेत इति ॥ इन्द्रः प्रार्थ्यते 'इन्द्र मीद्वः' इत्यामन्वितयोगात् ।
पुरुषव्यत्ययः । हे इन्द्र ! मीद्वः ! वर्षेण सेक्तः ! इमां वधूं इतः
पितृकुलात् प्रमुञ्चाति प्रमुञ्च नामुतः न पतिकुलात्, किन्तु
सुबद्धाममुतस्करत् अमुष्मिन् पतिकुले सुबद्धां सुष्ठु बद्धां करत्
कुरु । यथेयं सुबद्धा सती सुपुत्रा सुभगा च असति स्यात् ॥

^६इमामिति ॥ त्वमिन्द्र ! मीद्वः ! इमां वधूं सुपुत्रां सुभगां
च कृणु कुरु । अस्यां दश पुत्रानाधेहि स्थापय पतिं मां
एकादशं कृधि कुरु ॥

^७अग्निरिति ॥ अग्निरैतु अग्निरागच्छतु । कीदृशः ? देवतानां प्रथमः ।

सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा
वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमर्धं न रोदात् ।
इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु
दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता
पौत्रमानन्दमभि प्रबुध्यतामियम् । मा ते गृहे
निशि घोष उत्थादन्यत्र त्वद्रुदृत्यस्संविशन्तु । मा

आगत्य च सः अस्यै अस्याः प्रजां मृत्युपाशान्मुञ्चतु ।
अयं च वरुणो राजा तत् अग्निना क्रियमाणं अनुमन्यताम् ।
यथा मोचिता सती इयं स्त्री पौत्रं पुत्रनिमित्तं अर्धं व्यसन-
मुद्दिश्य न रोदात् न रुद्यात् ॥

इमामिति ॥ इमां वधूं अग्निस्त्रायतां रक्षतु गार्हपत्यः गृहपतिसं-
युक्तो वैवाहिकोऽग्निः । न केवलमिमामेव त्रायतां, अस्यै अस्याः प्रजां
च दीर्घमायुर्नयतु । किं बहुना ? अशून्योपस्था पुत्रमण्डि-
तोत्तङ्गा जीवतां च पुत्राणां माताऽस्तु पौत्रं पुत्रनिमित्तं च
आनन्दं अभिप्रबुध्यतां स्वापात्प्रबुध्यमाना पौत्रमानन्दं प्रति
बुध्यतां इयं वधूः ॥

मा ते गृहे इति ॥ हे वधु ! त्वदीये गृहे निशि घोषः आ-
र्तप्रलापः सोत्थात् मा प्रादुर्भूत् । रुदत्यः सर्वाः त्वत् त्वत्तः
अन्यत्र संविशन्तु । त्वं च विकेशी विशीर्णकेशा भूत्वा

त्वं वि॒के॒श॒युर॒ आव॑धि॒ष्ठा जी॒वप॑त्नी प॒तिलो॒के वि॒-
रा॒ज प॑श्यन्ती प्र॒जाः सु॒मन॒स्यमा॑नाम् । ¹⁰द्यौ॒स्ते
पृ॒ष्ठः र॑क्षतु वा॒युरू॒रु अ॒श्विनौ च॒ स्तनं॑ ध॒रन्तः॑ स-
वि॒ताऽभि र॑क्षतु । आ वास॑सः परि॒धाना॒ बृह॑स्पतिर्वि॒श्वे
दे॒वा अ॒भि र॑क्षन्तु प॒श्चात् । ¹¹अ॒प्र॒ज॒स्तां पौ॒त्रमृ॑त्युं

उरो मा वधिष्ठाः उरस्ताडनं मा कार्षीः तन्निमित्तं ते मा भूत् ।
तदाह—जीवपत्नी जीवः पतिर्यस्यास्ता जीवपत्नी पतिलोके प-
तिगृहे विराज दीप्यस्व प्रजां च सुमनस्यमानां पश्यन्ती ।
पतिवियोगः पुत्रवियोगो वा रोदननिमित्तं, तदुभयं ते मा भूदित्यर्थः ॥

¹⁰द्यौस्ते पृष्ठं इति ॥ तव पृष्ठं पृष्ठभागं द्यौः रक्षतु । वायु-
रूरु रक्षतु । अश्विनौ च स्तनं स्तनौ रक्षताम् । धरन्तं
पुत्रं सविताऽभिरक्षतु । त्वां च आ वाससः परिधानात् य-
त्तद्वाससः परिधानं 'परित्वा गिर्वणो गिरः'* इति आ
तस्मात् बृहस्पती रक्षतु । पश्चात् विश्वे देवा अभिरक्षन्तु ॥

¹¹अप्रजस्तां इति ॥ न विद्यते प्रजा यस्यास्ता अप्रजाः तस्या
भावः अप्रजस्ता तां पौत्रमृत्युं पुत्रसम्बन्धि मरणं पाप्मानं पापं
उत्त वा अपि वा अघं पापनिमित्तं व्यसनं एतत्सर्वं च त्वत्तः

पाप्मानमुत वाऽघम् । शीर्ष्णस्त्रजमिवोन्मुच्य
द्विषद्भ्यः प्रति मुञ्चामि पाशम् । ¹²इमं मे वरुण ¹³त-

उन्मुच्य ते द्विषद्भ्यः पाशं प्रतिमुञ्चामि यथा शीर्ष्णस्त्रजं
उन्मुच्य वृक्षादिषु प्रतिमुञ्चन्ति तद्वत् ॥

¹²इमं मे वरुण इति ॥ हे वरुण ! इमं मे हवं आह्वानं श्रु-
धि शृणु । श्रुत्वा च अद्या च अद्यैव मृडय सुखय त्वां
अहं अवस्युः पालनकाम आचके आगायामि स्तुवे ॥

¹³तत्त्वा इति ॥ हे वरुण ! उरुशंस ! बहूनां शंसनीय ! स्तुत्य !
नः अस्माकं आयुः मा प्रमोषीः । अहेडमानः अक्रुद्धचंश्च
भूत्वा इह कर्मणि मयोच्यमानं बोधि बुध्यस्व तत्त्वा यामि
तत् अनन्तरोक्तमर्थजातं त्वां त्वां यामि याचामि ब्रह्मणा मन्त्रेण
वन्दमानः स्तुवन् हविर्भिर्यजमानः सर्वोऽपि तदेवाशास्ते । एव-
मियमृक् अर्थानुगुण्यात् व्युत्क्रमेण योजिता ॥

¹²इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय ।
त्वामवस्युराचके ॥ (सं. २-१-११.)

¹³तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते य-
जमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुश-
२स मा न आयुः प्रमोषीः ॥ (सं. २-१-११.)

त्वां यामि¹⁴ त्वं नो अग्ने¹⁵ स त्वं नो अग्ने¹⁶ त्वमग्ने

¹⁴त्वं नो अग्ने इति ॥ हे अग्ने ! विद्वान् सर्वस्य वेदिता त्वं नः अस्माकमुपरि देवस्य वरुणस्य यत् हेडः क्रोधः तत् अवयासिसीष्टाः । योतेर्यसेर्यजतेर्वा आशिषि लिङि रूपमेतच्छान्द-
सम् । अर्थस्तावदयं अवयक्षीष्टाः अवाचीनं यथा भवति तथा यक्षीष्टाः इति । यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा वह्नितमः अतिश-
येन वोढा हविषां शोशुचानः देदीप्यमानः विश्वा विश्वानि अस्मद्विष-
याणि शत्रूणां द्वेषांसि द्वेषविषयाणि फलानि वधबन्धनादीनि प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च अस्मत् अस्मत्तः ॥

¹⁵स त्वं इति ॥ हे अग्ने ! एवमुक्तगुणः अवमो मूलभूतो देवानां 'अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमः' * इति ब्राह्मणम् । नः अस्माकं ऊती ऊत्या पालनेन नेदिष्ठः अन्तिकतमो भव ।

¹⁴त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽव-
यासिसीष्टाः । यजिष्ठो वह्नितमश्शोशुचानो वि-
श्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ (सं. २-५-१२.)

¹⁵स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या
उषसो व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि
मृडीकं सुहवो न एधि ॥ (सं. २-५-१२.) *सं. ५-५-१.

अयाऽस्यया सन्मनसा हितः । अया सन् हव्य-
मूहिषेऽया नो धेहि भेषजम् ॥ ४ ॥

इयमष्टौ च ॥ ४ ॥

कदा? अस्या उषसो व्युष्टौ । व्युच्छतेः क्तिन् । अस्यामुषसि
व्युष्टायाम् । उपलक्षणं चैतत् सर्वदेत्यर्थः । अवयक्ष्व अवा-
चीनो यथा भवति तथा यक्ष्व । कं? वरुणं अस्मासु पाशान्
मुमुक्षुं, नः अस्मभ्यं रराणः इष्टानि ददत् वीहि खाद मृ-
डीकं सुखयितारं पुरोडाशादिकं अस्माभिर्दत्तम् । नः अस्माकं
सुहवः सुष्ठु हवः आह्वानं यस्य सः सुहवः एधि भव । नः
अस्मान् एधि वर्धय ॥

¹⁶त्वमग्ने इति ॥ हे अग्ने ! त्वमयाऽसि अया असि । छान्दसस्स-
वर्णदीर्घः, इणोऽसुन्प्रत्ययः । भक्तानामितव्यः भक्तान्वा प्रत्येता
अया सन् अयास्सन् । छान्दसस्सकारलोपः । एवंभूतस्त्वमस्मा-
भिः मनसा हितः प्रणिहितः असीत्यनुषङ्गः, त्वां वयं मनसि प्र-
णिदध्महे इत्यर्थः । अया सन् अयास्सन् । पूर्ववत्सलोपः । हव्यं
अस्माभिर्दत्तं अहिषे देवेभ्यो वहस्व स त्वं अयाः नः अस्मभ्यं
भेषजं धेहि ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने चतुर्थः खण्डः.

¹आ तिष्ठेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव ।
अभि तिष्ठ पृतन्यतस्सहस्व पृतनायतः । ²इयं
नार्युपं ब्रूते कुल्यान्यावपन्तिका । दीर्घायुरस्तु मे
पतिर्जीवातु शरदश्शतम् । ³तुभ्यमग्ने पर्यवहन्त्सू-
र्यां वहतुना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने
प्रजया सह । ⁴पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्च-

¹अश्मानमास्थापयति—आतिष्ठेति ॥ हे वधु ! इममश्मान-
मातिष्ठ, आतिष्ठन्ती च त्वं यथाऽयं अश्मा स्थिरः तद्वत्
स्थिरा भव पृतन्यतः पृतनाकामान् योद्धुकामान् अभितिष्ठ अभि-
द्वव, अभिद्वृत्य च सहस्व अभिभव पृतनायतः तानेव पृतन्यतः ॥

लाजहोमः—इयं नारीति ॥ इयं नारी उपब्रूते उपच्छ-
न्दयन्ती ब्रूते कुल्पानि लाजान् आवपन्तिका आवपन्ती ।
किमुपब्रूते ? दीर्घायुरस्तु मे मम पतिः । कोऽर्थः ? जीवातु
शरदश्शतं शतं संवत्सरान् जीव्यादिति ॥

³प्रदक्षिणमन्त्राः—तुभ्यमग्र इति ॥ हे अग्ने ! तुभ्यमग्ने आ-
दिकाले सूर्या वहतुना सह पर्यवहन् दत्तवन्तः । सूर्या नाम
सवितुर्दुहिता विवाहस्य अधिष्ठात्री देवता । वहतुरिति पितृकु-
ललब्धस्य स्त्रीधनस्य नाम । पुनश्शब्दोऽद्यशब्दार्थे । अद्य तु
पतिभ्यः अस्मदादिभ्यः जायां दाः देहि प्रजया सह ॥

⁴पुनरिति ॥ एष एवार्थः पुनः । पत्नीमग्निरदात् ददातु आयुषा

सा । दीर्घायुरस्या यः पतिस्स एतु शरदश्शतम् ।
⁵विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अति-
गाहेमहि द्विषः । ⁶आ तिष्ठेममश्मानम् । ⁷अर्यमणं
नु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवो अध्वरः
प्रेतो मुञ्चाति नामुतस्सुबद्धाममुतस्करत् । तुभ्य-
मग्रे पर्यवह⁸ न्युनः पत्नीमग्निरंदा¹⁰ दिश्वा उत त्वया
वय¹¹ मा तिष्ठेममश्मानम् । ¹²त्वमर्यमा भवसि य-

वर्चसा सह । अस्या वध्वाः यः पतिः स दीर्घायुः भवतु ।
कोऽर्थः ? स एतु शरदश्शतं शतसंवत्सरान् प्राप्नोतु ॥

⁵विश्वा इति ॥ हे अग्ने ! वयं त्वया नाथेन विश्वाः द्विषः
द्विङ्गातीः अतिगाहेमहि अतितरेम उदन्याः उदकसम्बन्धिनीः
धारा इव यथा वर्षधाराः वृषभादयोऽतितरन्ति तद्वत् ॥

⁶आतिष्ठेममिति । गतम् ॥

⁷द्वितीयो लाजहोमः—अर्यमणमिति ॥ नु क्षिप्रं अर्यत
इत्यर्यमा अग्निः तं प्रसिद्धमेवार्यमणं वा कन्याः पूर्वं अयक्षत
इष्टवत्यः । ताश्च इष्ट्वा¹ पतिमलभन्त । सः इदानीमपि लाजहो-
मेनेष्टः अध्वरः अहिंसितः केनापि देवः अर्यमा इमां प्रेतो मु-
ञ्चाति इत्यादि । गतम् ॥

⁸⁻¹¹तुभ्यमग्र इति ॥ गतम् ॥

त्कनीनां नाम स्वधावत्स्वर्यं विभर्षि । अञ्जन्ति
वृक्षं सुधितं न गोभिर्यदम्पती समनसा कृणोषि ।
¹³तुभ्यमग्रे पर्यवह¹⁴ न्पुनः पत्नीमग्निरंदा¹⁵ द्विश्वा उत
त्वया वयम् । ¹⁶प्र त्वां मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्ये-
न त्वाऽबन्धात्सविता सुकेतः । धातुश्च योनौ सु-

¹²तृतीयो लाजहोमः—त्वमर्यमोति ॥ त्वमर्यमा दाता 'यः
खलु वै ददाति सोऽर्यमा' * इति श्रुतेः । हे अग्ने ! त्वमेव दाता
भवसि । यत् यस्मात् कनीनां कन्यकानां नाम नमनं स्वधा-
वत् अन्नयुक्तं स्वर्यं स्वर्गस्य निमित्तं विभर्षि पुष्पासि क-
न्यका अन्नं स्वर्गश्च त्वदायताः पुरुषान् प्रत्युपनमन्ति यस्मात्तस्माच्च-
मेवार्यमा भवसीत्यर्थः । त्वामेव च अञ्जन्ति सिञ्चन्ति । केन ?
गोभिः विकारेऽयं प्रकृतिशब्दः 'गोभिश्श्रीणीत मत्सरम्'† इति
यथा । गोविकारैराज्यादिभिः वृक्षं सुधितं न, नञयं पुरस्तादु-
पचारः प्रतिषेधार्थीयः उपरिष्ठादुपचार उपमार्थीयः, यथा सुधितं
सुष्ठु निहितं स्थापितं वृक्षं जेलन सिञ्चति तद्वत् । यत् यस्मात्
दम्पती समनसा समानमनसो कृणोषि करोषि त्वमेव ॥

¹³⁻¹⁵पुनः परिक्रमणमन्त्राः—तुभ्यमग्र इति ॥ गतार्थाः ॥

¹⁶उत्तराभ्यां योक्त्रं विमुञ्चति—प्र त्वां मुञ्चामीति ॥ त्वा त्वां
वरुणस्य पाशात् प्रमुञ्चामि । यदिदं योक्त्राद्विमोचनं तदेवै-

कृतस्य लोके स्योनं ते सह पत्यां करोमि । ¹⁷ इमं
विष्यामि वरुणस्य पाशं यमबन्धीत सविता सुशे-
वः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा स-
ह पत्यां कृणोमि । ¹⁸ अयाश्चाग्नेऽस्य नभिः शस्तीश्च
सत्यमित्त्वमया अंसि । अयसा मनसा धृतोऽयसा

वं रूप्यते । येन पाशेन त्वां अवध्नात्सविता सर्वस्य प्रेरयिता
सुकेतः सुचितः सुप्रज्ञानो वा धातुश्च योनौ ब्रह्मणश्च लोके ।
कीदृशे ? सुकृतस्य लोके ब्रह्मलोको हि पुण्यस्य कर्मणो लोकः ।
तस्मिन् स्योनं सुखं स्थानं ते तव पत्या मया सह करोमि ॥

¹⁷ योक्त्रविमोचेन इमं वरुणस्य पाशं विष्यामि वित्तंसयामि ।
यं पाशं अवध्नीत बद्धवान् सविता सुशेवः सुसुखः भक्तानां
सुखस्य कर्तेत्यर्थः । धातुश्च योनावित्यादि समानम् । अरिष्टां
अविनाशिनीम् ॥

¹⁸ अनुगतस्योपासनाग्नेस्समाधानमन्त्रः—अयाश्चाग्ने इति ॥ अया
इति व्याख्यातम्* । हे अग्ने ! त्वमयाश्वासि न विद्यते अभिश-
स्तिर्यस्य सोऽनभिः शस्तिः अनभिः शस्तीश्चासि । दीर्वस्तु, छा-
न्दसः । अनवद्य इत्यर्थः । सत्यमित्त्वमया अंसि आदरा-
र्थमिदम् । इच्छब्दोऽवधारणे । एवंभूतस्त्वमस्माभिः अयसा त्वां
प्रतिगन्त्रा मनसा धृतो ध्यातः अयसा भक्तान् प्रतिगन्त्रा

हव्यमूहिषेऽया नो धेहि भेषजम् ॥ ५ ॥

द्विषस्सुशोवस्त्रीणि च ॥ ५ ॥

¹सत्येनोत्तमिता भूमिस्सूर्येणोत्तमिता द्यौः ।
ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अधि श्रितः ।

त्वदेयेन मनसा हव्यं अस्माभिर्दत्तं ऊहिषे देवान् प्रति वहस्व ।
अयाश्च त्वमस्मभ्यं भेषजं धेहि स्थापय ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितैकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने पञ्चमः खण्डः.

¹प्रयाणकाले रथस्योत्तम्भनी—सत्येनेति ॥ यथेयं भूमिस्स-
त्येन मनोवाक्कायजेन उत्तमिता उत्तब्धा स्थापिता तिष्ठति, यथा
च सूर्येणोत्तमिता द्यौः तिष्ठति, यथा च ऋतेन यज्ञेन आ-
दित्यास्तिष्ठन्ति 'अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सयगादित्यमुपतिष्ठते'* इति-
स्मृतेः । यथा च दिवि सोमो अधिश्रितः त्वमस्माभिः उत्तब्धः
तिष्ठेति वाक्यशेषाध्याहारेण योज्यम् ॥

¹वाहावुत्तराभ्यां युनक्ति—युञ्जन्तीति ॥ मनुष्याः ब्रध्नं मह-
तां भामैतत्, महान्तमश्वमनड्वाहं वा अरुषं अरुष्यतिर्गातिकर्मा,
गन्तारं गमनसमर्थं चरन्तं परितस्थुषः स्थावरान् पदार्थान् परि-
वर्जयित्वा अतिक्रम्य चरन्तं, परिगच्छन् हि स्थावरानतिक्रम्य
गच्छति । उत्तरार्धे यावदित्यध्याहार्यं, रोचना रोचनानि नक्ष-

²युञ्जन्ति ब्रध्नं ³योगेयोगे । ⁴सुकिंशुकं शल्मलिं
विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् । आरो-

त्रादीनि यावद्विंशि रोचन्ते तावत् एवंविधेषु कर्मसु नित्यमेव
पुरुषा युञ्जन्ति इत्यर्थः ॥

³योगे योगे यदायदाऽश्वादे रथादौ योजनं प्राप्तं तदातदा
तवस्तरं तव इति सौत्रो धातुवृद्ध्यर्थः गत्यर्थो वा, तवः वृद्धिर्ग-
मनं वा, इह तु तद्वतोऽभिधानं, अतिशयेन वृद्धियुक्तं गतियुक्तं
वा वाजेवाजे सङ्ग्रामनामैतत्, सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे प्राप्ते, उपलक्षणं
चैतत्, सर्वेषु सर्वकार्येषु हवामहे आह्वयामः सखायः स्तोतृ-
त्वेन सखीभूताः वयं इन्द्रं, किमर्थं ? ऊतये पालनाय ॥

⁴आरोहन्तीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते—सुकिंशुकमिति ॥ सुकिंशुकं
रथो विशेष्यते, कण्टकिनः पलाशाः किंशुकाः शोभनाः
किंशुका यस्मिन् तत् सुकिंशुकं शल्मलिं, विकारेऽयं प्रकृति-
शब्दः, शल्मलिना वृक्षेण निर्मितं, वृक्षमात्रोपलक्षणं चैतत् । अन्ये
तु मन्त्रलिङ्गादेताभ्यामेव रथनिर्माणमाहुः । विश्वरूपं नानारूपं
हिरण्यवर्णं उज्ज्वलवर्णं सुवृतं सुष्ठु वर्तते गच्छतीति सुवृत् सुचक्रं
शोभनचक्रं रथं हे बधु ! आरोह अमृतस्य अमरणस्य मम दीर्घा-

²युञ्जन्ति ब्रध्नमरूपं चरन्तं परितस्थुषः । रोचन्ते
रोचना दिवि ॥ (सं. ७-४-२०.) ³योगेयोगे तवस्तरं
वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥ (सं. ४-१-२.)

ह वध्वमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ।
 ५ उदुत्तरमारोहन्ती व्यस्यन्ती पृतन्यतः । मूर्धानं
 पत्युरारोह प्रजया च विराड्भव । ६ संराज्ञी श्वशुरे
 भव संराज्ञी श्वश्रुवां भव । ननान्दरि संराज्ञी भ-
 व संराज्ञी अधि देवृषु । ७ स्नुषाणां श्वशुराणां प्र-

युषो लोकं स्थानं, आरुह्य च पत्ये मह्यं स्योनं सुखकरं वह-
 तुं पितृकुललब्धं स्त्रीधनं कृणुष्व स्थापयात्रैव रथे ॥

५ उदिति ॥ उत्तरं श्रेष्ठं रथं उदारोहन्ती ऊर्ध्वमारोहन्ती
 पृतन्यतः योद्धुकामान् व्यस्यन्ती विविधं क्षिपन्ती पत्युः मम
 मूर्धानं आरोह प्रधानभूता भव प्रजया च विराड्भव विरा-
 डिति दशाक्षरवतः छन्दसो नाम । तथा हि श्रुतिः 'दश संपद्यन्ते
 दशाक्षरा विराट्' * इति । यथाविराट्छन्दो दशाक्षरवद्भवति तथा
 त्वं दशपुत्रा भवेत्यर्थः विराजमाना वा भव ॥

६ प्राधान्यमेव स्फुटयति—संराज्ञीति ॥ श्वशुरे संराज्ञी वल्लभा भव ।
 श्वश्रुां च संराज्ञी भव । ननान्दरि पत्युस्त्वसा ननान्दा
 वध्वाः तस्यां च संराज्ञी भव । तथा देवृषु देवरेषु पत्यु-
 भ्रातरो वध्वा देवराः तेष्वपि संराज्ञी भव । अधिशब्दः सप्तम्य-
 र्थानुवादी ॥

७ तदेव पुनरुच्यते—स्नुषाणामिति ॥ अस्मद्रूहे यास्स्तुषाः
 तासां श्वशुराणां श्वशुरस्य तद्भ्रातृणां प्रजायाश्च तव आगामिन्याः

जायाश्च धनस्य च । पतीनां च देवूणां च सजा-
तानां विराड्व । ^८नीललोहिते भवतः कृत्या स-
क्तिर्व्यज्यते । एधन्तेऽस्या ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ।
^९ये वध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्ष्मा यन्ति जनाः अनु ।
पुनस्तान् यज्ञियां देवा नयन्तु यत आगताः ।

धनस्य च मदीयस्य पतीनां च पत्युर्मम मत्स्थानीयानां च देवू-
णां च देवराणां च अन्येषां च सजातानां गृहे मया सह
जातानां विराट् ईश्वरा भव ॥

^८सूत्रे वर्त्मनोर्व्यवस्तृणाति—नीललोहिते इति ॥ मया व्य-
वस्तीर्यमाणे एते सूत्रे नीललोहिते वर्णे भवतः एकं नीलमपरं
लोहितम् । ततः किं? कृत्या । षष्ठ्येकवचनस्याकारः । कृत्या-
याः परैः प्रयुक्तायाः सक्तिः सङ्गः प्रतिहतिः व्यज्यते प्रादु-
र्भवति सूत्राभ्यां प्रतिहता भूत्वा नास्मानभिभवितुं शक्नोतीत्यर्थः ।
ततश्च एधन्ते एधन्तां अस्याः ज्ञातयः पतिश्च बन्धेषु बन्धन-
स्थानेषु स्नेहविषयेषु बध्यते बध्यताम् । आत्मन एवायं परो-
क्षनिर्देशः अयं जनोऽब्रवीदितिवत् ॥

^९ते सूत्रे उत्तराभिरभियाति—ये वध्व इति ॥ वध्व इति
षष्ठ्येकवचनं रूपं छान्दसम् । अस्या वध्वा वहतुं पितृकुलल-
ब्धं धनं, कीदृशं? चन्द्रं आहादकरं ये यक्ष्माः यक्ष्मस्था-
नीयाश्चोरादयो यन्ति प्राप्नुवन्ति अपहर्तुं जनान् अनु जनान्
समीपे तान्यज्ञिया देवाः पुनर्नयन्तु यत आगताः ॥

¹⁰मा विदन्परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।
सुगेभिर्दुर्गमतीतामपद्रान्त्वरातयः । ¹¹सुगं पन्थान-
मारुक्षमरिष्टं स्वस्तिवाहनम् । यस्मिन्वीरो न
रिष्यत्यन्येषां विन्दते वसु ॥ ६ ॥

धनस्य च नव च ॥ ६ ॥

¹ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आधुत्तं रयिं

¹⁰तमेव देशं प्रति—मा विदन्निति ॥ परिपन्थिनः पन्थानं परि-
वृत्यापहर्तुकामा ये तिष्ठन्ति ते परिपन्थिनो मा विदन् मा लप्स-
त मा ज्ञासिषुर्वा ये परिपन्थिनो दम्पती आसीदन्ति
आधावन्ति । सुगेभिः सुगमैः पथिभिः दुर्गं देशं अतीतां अ-
तिक्रामतां तौ दम्पती एव । परोक्षनिर्देशः पूर्ववत् । अपद्रा-
न्तु अपगच्छन्तु अरातयः शत्रवः त एव परिपन्थिनः ॥

¹¹सुगमिति ॥ सुखेन गम्यते यस्मिन् पथि तं सुगं पन्थानं आरुक्षं
आरूढवानस्मि न विद्यते रेषणं यत्र तं अरिष्टं स्वस्तिवाहनं अविना-
शीति वाहनानि यत्र । यस्मिन् पथि वीरः अस्मदीयो रक्षिता न
रिष्यति रिष्टो न भवति, न केवलं न रिष्यति किन्तु अन्येषां
परिपन्थिनोमेव वसु धनं विन्दते तं पन्थानमारुक्षमिति ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने षष्ठः खण्डः.

¹तीर्थादिव्यतिक्रमे जपः—ता मन्दसानेति ॥ आश्विन्येषा ।

ता तौ अश्विनौ मन्दसाना स्तूयमानौ मनुषः मनुरिति मनुष्यस्य

दशवीरं वचस्यवे । कृतं तीर्थं सुप्रपाणं शुभ-
स्पती स्थाणुं पथेष्ठामपं दुर्मतिं हतम् । ²अयं नौ
मह्याः पारं स्वस्ति नैषद्वनस्पतिः । सीरां नस्सुत-
रां भव दीर्घायुत्वाय वर्चसे । ³अस्य पारे निर्ऋ-

नाम तस्य मनुष्यस्य दुरोणे गृहे एवमूतौ युवां वचस्यवे वच-
नवते स्तुतिलक्षणं वच इच्छते मह्यं दशवीरं दशभिः पुत्रैस्सहितं
रायि धनं आधत्तं दत्तम् । किञ्च—तीर्थं मार्गे भवं सुखेन प्रपी-
यते यत्र तत् सुप्रपाणं तादृशं तीर्थं कृतं कुरुतं हे शुभस्पती!
शुभ इत्युदकनाम, वृष्टिलक्षणस्योदकस्य पालयितारौ । किञ्च—
पथि यस्तिष्ठति तं पथेष्ठां स्थाणुमपहतं अपविध्यतं दुर्मतिं दुष्टा-
शयं तस्करादिकं च अपहतम् ॥

²नावमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते—अयं न इति ॥ अयं वनस्पतिः
वनस्पतिविकारभूता नौरियं नः अस्मान् मह्याः महत्याः नद्याः
पारं तीरं स्वस्ति अविनाशं यथा भवति तथा नैषत् नयतु
सीरा सीरेति नदीनामैतत्, सम्बुद्धौ चाकारः । हे सीरे! त्वं
नः अस्माकं सुतरा सुखेन तारितुं शक्या भव । नदीं प्रत्येत-
द्वचनम् । अथ वा—सुतरा सुष्ठु तारयित्रीति नाव एवाभि-
धानं, दीर्घायुत्वाय । छन्दस्युकारान्तोऽप्यायुश्शब्दोऽस्ति, 'छन्द-
सि वा' इति वचनात् । वर्चसे च भव ॥

³तीर्त्वा जपः—अस्य पार इति ॥ अस्य नद्यादेः पारे
तीरे निर्ऋतस्य निस्तरितव्यस्य जीवाः जीवन्तः प्राप्ताः ते

तस्य जीवा ज्योतिरशीमहि । मद्या इन्द्रस्वस्त-
ये । यदुते चिदभि श्रिषः पुरा जर्तृभ्य आतृदः ।
सन्धाता सन्धि मघवा पुरोवसुर्निष्कर्ता विहृतं पु-

वयं ज्योतिः अभयं स्थानं अशीमहि प्राप्नुयाम । एवंभूता-
नामस्माकं इन्द्रश्च मद्यै महत्यै स्वस्तये भवतु ॥

⁴श्मशानादिव्यतिक्रमे होमः—यदुतेचिदिति ॥ यत् 'सुपां
सुलुक्' इति सोलुक् यः ऋते चित् ऋतेऽपि अभिश्रिषः
अभिश्लेषणद्रव्यं अभिश्रिट् तस्मादुतेऽपि पुरा पूर्वमेव जर्तृभ्यः
जतुशब्दस्येदं विकृतं रूपं, तत्र बहुचा उकारान्तमधीयते, तत्र
रेफमात्रमुपजनः । इह तु उकारस्याप्युकारः । तृतीयान्तं चैतत्
व्यत्ययेन । बहुवचननिर्देशाच्च आद्यर्थावगतिः । जत्वादिभिः
आतृदः, स्वपितृदोः कमुन्, जत्वादिभिरातर्दनात् पुरा यावता कालेन
जत्वादीन्यातृन्ते दृढीकुर्वन्ति ततः प्रागेवातिशीघ्रमित्यर्थः । सन्धाता
तृन्तमेतत्, तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं कर्मणि च द्वितीया ।
सन्धि सन्धातव्यं सन्धातव्यस्य वस्तुनः सन्धातेत्यर्थः मघवा
इन्द्रः पुरोवसुः पुरुशब्दस्य छान्दस ओकारः, पुरुवसुः बहुव-
चनः निष्कर्ता इदमपि तृन्तं 'यद्वै निष्कृतं तत्संस्कृतम्' इति
बहुवचनं, संस्कर्ता विहृतं अत्यन्तविनष्टं पुनः । यः पुरुवसुः
मघवाऽन्तरेणाप्यभिश्लेषणद्रव्यं प्रागेव च जत्वादिभिरातर्दनात् स-
न्धातव्यं वस्तु सन्धाति विहृतं च पुनरसंस्करोति, साकाङ्क्षा-
त्तस्मा इति गम्यते, तस्मै स्वाहेति ॥

नः । ⁵इडांमग्ने ⁶इमं मे वरुण ⁷तत्त्वां यामि ⁸त्वं नो
अग्ने ⁹स त्वं नो अग्ने ¹⁰त्वमग्ने अयाऽसि । ¹¹ये ग-
न्धर्वा अप्सरसश्च देवीरेषु वृक्षेषु वानस्पत्येष्यासते ।
शिवास्ते अस्यै वध्वै भवन्तु मा हिंसिषुर्वहतुम्-

⁵इडामग्ने इति ॥ इडां अन्नं हे अग्ने! पुरुदंसं बहुदर्शनीयं
अत्यन्तश्लाघ्यं गोस्सनिं गवां दानं च शश्वत्तमं दीर्घकालस्था-
यिनं हवमानाय त्वामाह्वयते मह्यं साध साधय देहि । किञ्च—
स्यान्नस्सूनुस्तनयश्च पौत्रो तनयः । कीदृशः? विजावा विज-
ननस्वभावः ‘जनसनखनक्रमगमो विट्, विट्वनोरनुनासिकस्यात्’
इत्यात्वम् । किं बहुना? हे अग्ने! सा ते प्रसिद्धा सुमतिः
भक्तेष्वनुग्रहात्मिका बुद्धिः अस्मै अस्मासु भूतु भवतु ॥

⁶⁻¹⁰इमं मे वरुणेत्यादि पञ्च गताः ॥

¹¹क्षीरिवृक्षाद्यतिक्रमे जपः—ये गन्धर्वा इति ॥ ये गन्धर्वाः
विश्वावसुप्रभृतयः अप्सरसश्च देवीः देव्यः एषु वृक्षेषु वान-
स्पत्येषु न्यग्रोधोन्दुम्बराश्वत्थेषु आसते तिष्ठन्ति एते वै ग-
न्धर्वाप्सरसां गृहाः । ते अस्यै वध्वै शिवा भवन्तु मा
हिंसिषुः वहतुं स्त्रीधनं ऊह्यमानां आनीयमानां इमां च ॥

⁵इडांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोशश्वत्तमं हव-
मानाय साध । स्यान्नस्सूनुस्तनयो विजावाऽग्ने सा
ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ (सं. ४-२-४.)

⁶⁻¹⁰एते मन्त्राः (२२-२४) पुटेषु लिखिताः.

ह्यर्मानाम् । ¹²या ओषधयो या नद्यो यानि धन्वा-
नि ये वना । ते त्वां वधु प्रजावतीं प्र त्वे मुञ्च-
न्त्वः हंसः । ¹³संकाशयामि वहतुं ब्रह्मणा गृहैरघो-
रेण चक्षुषा मैत्रेण । पर्याणद्धं विश्वरूपं यदस्या-
स्योनं पतिभ्यस्सविता कृणोतु तत् । ¹⁴आ वांम-

¹²नद्याद्यतिक्रमे जपः—या ओषधयः अस्माभिः अतिक्रान्ताः,
याश्च नद्यः यानि धन्वानि निरुदकाः प्रदेशाः ये वना
यानि वनानि, ते उक्ताः तत्तदधिष्ठानदेवताः हे वधु त्वा ! त्वां
प्रजावतीं कुर्वन्त्विति शेषः । अंहसश्च त्वे त्वां प्रमुञ्चन्तु ॥

¹³ग्रहानुत्तरया संकाशयति—तत्र वहतुः पूर्वं प्रापयितव्यः
मन्त्रलिङ्गात् । सङ्काशयामि प्रदर्शयामि वहतुं अस्याः पितृकु-
लादानीतं धनं ब्रह्मणा मन्त्रेण गृहैः मदीयैस्सह सङ्काशयामि ।
अघोरेण अक्रूरेण मैत्रेण सौम्येन चक्षुषा, एषा तावत् एव-
म्भूतेन चक्षुषा पश्यतु तामहं दर्शयामि । यच्च अस्यां पर्या-
णद्धं बन्धुभिः सर्वतो नद्धं विश्वरूपं नानारूपं आभरणादिकं
तत्सविता पतिभ्यः पत्ये मह्यं सङ्काशादिभ्यश्च स्योनं सुखं
कृणोतु करोतु ॥

¹⁴वाहौ विमुञ्चति—आवामगच्छति ॥ हे आश्विनौ ! वां युवयोः
स्वभूता सुमतिः अनुग्रहात्मिका बुद्धिः अस्मान् प्रति आऽगन्
आगमत् प्राप्ता । हे वाजिनीवसू ! हविर्भिः स्तुतिभिश्च धनव-

गन्धसुसतिर्वाजिनीवसू न्यश्विना हृत्सु कामाः
 अयं सत । अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती प्रि-
 या अर्यम्णो दुर्याः अशीमहि । ¹⁵अयं नो देवस्स-
 विता बृहस्पतिरिन्द्राग्नी मित्रावरुणा स्वस्तये ।
 त्वष्टा विष्णुः प्रजयां संहराणः काम आयातं
 कामाय त्वा वि मुञ्चतु ॥ ७ ॥

आसते नव च ॥ ७ ॥

न्तौ कामान् । प्रथमार्थे द्वितीया । बह्वृचाश्च तथैव पठन्ति ।
 अस्माकं हृत्सु ये कामाः सुखेन गृहं प्राप्नुयामेति ते च न्ययं-
 सत नियताः निश्चिता जाताः यस्मात् युवां गोपा गोपौ वाह-
 योः पथि रक्षितारौ अभूतम् । मिथुना सहचारिणौ हे शुभ-
 स्पती ! अन्नस्य उदकस्य वा पालयितारौ युवयोश्च प्रसादात्
 अर्यम्णः आदित्यस्य अग्नेर्वा प्रिया भूत्वा दुर्यान् ग्रहान् अ-
 शीमहि प्रविशेम ॥

¹⁵अयमिति ॥ वाहं प्रति वचनमेतत् । हे वाह ! नः अ-
 स्माकं कामे सति इह आयातं त्वा त्वां कामाय यथेष्ट-
 चरणाय विमुञ्चतु । कः ? अयं देवस्सविता बृहस्पत्यादयश्च
 स्वस्तये अविनाशाय प्रजयां संहराणः प्रजां सम्यक् ददत्
 प्रजया वा सम्यग्रममाणः प्रजाभिः क्रीडन्नित्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने सप्तमः खण्डः.

¹ शर्म वर्मदमाहंरस्यै नार्या उपस्तिरे । सिनी-
वालि प्रजायतामियं भगस्य सुमता असत् ।
² गृहान्भद्रान्धुमनसः प्रपद्येऽवीरघ्नी वीरवतस्सु-
वीरान् । इरां वहतो घृतमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमना-
स्सं विशामि । ³ आगन्गोष्ठं महिषी गोभिरश्वैरायु-

¹ चर्मास्तिरणम्—शर्म सुखं वर्म तनुत्राणं एवम्भूतं इदं चर्म
आहर । किमर्थम्? अस्यै अस्या नार्याः उपस्तिरे उपस्तिर-
णार्थम् । कृत्येऽर्थे केन्प्रत्ययः । दृष्टेन्दुरमावास्या सिनीवाली ।
हे सिनीवालि ! इयं वधूः प्रजायतां प्रजावती भूयात् । भगस्य
च देवस्य सुमतौ अनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ असत् स्यात् भवतु,
सोऽपि त्वत्प्रसादात् इमामनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥

² गृहान् प्रपादयन् वधूं वाचयति—गृहान् अहं प्रपद्ये ।
कीदृशान्? भद्रान् मनोज्ञान् सुमनसः गृहेषु अवस्थिताः
श्वश्रादयः वधूं दृष्ट्वा सुमनसो भवन्तीति गृहास्सुमनस इत्याह ।
अवीरघ्नी वीराः पुत्राः अतद्धननस्वभावा अहं वीरवतो देवरा-
दिपुत्रैस्तद्वतः सुवीरान् शोभनरक्षकपुरुषयुक्तान् इरां अन्नं वह-
तो घृतमुक्षमाणाः ब्राह्मणेषु भुञ्जानेषु यत्र घृतमुक्ष्यते तत इत-
स्सिच्यते ते गृहा उच्यन्ते घृतमुक्षमाणा इति । द्वितीयार्थे
प्रथमा । प्रपद्य च तेषु एवम्भूतेषु गृहेषु अहं सुमनाः भूत्वा
संविशामि ॥

ष्मत्पत्नी प्रजयां स्वर्वित् । बह्वीं प्रजां जनयन्ती
 सुरत्नेममग्निः शतहिमास्सपर्यात् । ⁴अयमग्निर्गृह-
 पतिस्सुसुः सत्पुष्टिवर्धनः । यथा भगस्याभ्यां दद-
 द्रियं पुष्टिमथो प्रजाम् । ⁵प्रजायां आभ्यां प्रजाप-

³अथोत्तरे त्रयोदश होममन्त्राः—आगन्निति ॥ आगन् आ-
 गतवती गोष्ठं गृहं महिषी मम वल्लभा भार्या गोधिः अश्वैश्च
 पितृकुललब्धैस्सह आयुष्मान्पतिर्यस्या इति आयुष्मत्पत्नी अनेना-
 त्मन आयुराशास्ते । प्रजया अपत्येन स्वर्वित् स्वर्गस्य लब्धी
 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति प्रजयेत्युक्तम् । तत्र विशेषविधिः—
 बह्वीं प्रजां जनयन्ती सुरत्ना शोभनधना * भूत्वा इममग्निं औपा-
 सनाग्निं शतहिमाः शतसंवत्सरान् सपर्यात् परिचरतु अत्रेयं यो-
 ग्या भवत्वित्यर्थः ॥

⁴अयमग्निः औपासनोऽग्निः गृहपतिः मदीयस्य गृहस्य पालयिता
 सुसंसत् शोभनसदनः पुष्टिवर्धनः मम पुष्टेर्वर्धयिता 'श्रियमिच्छे-
 द्भुताशनात्'† इति वचनात् । एवम्भूतोऽग्निः आभ्यां आवाभ्यां
 दम्पतिभ्यां रयिं धनं पुष्टिं अथो प्रजां च ददत् दद्यात् ।
 घोर्लोपो लेटि वा । यथा भगस्य भगाय देवाय दत्तवान् । भगग्र-
 हणमुपलक्षणं, यथा देवेभ्य इत्यर्थः । देवानामपि हि कर्मजाः
 सिद्धयः ॥

⁵प्रजायै आभ्यां अनयोर्दम्पत्योः या प्रजा तस्यै हे प्रजापते!

त इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् । यथैनयोर्न प्रमीयातां
उभयोर्जीवतोः प्रजाः । ^६तेन भूतेन हविषाऽयमा
प्यायतां पुनः । जायां यामस्मा आवाक्षुस्तां
रसेनाभिवर्धताम् । ^७अभिवर्धतां पयसाऽभि राष्ट्रेण
वर्धताम् । रय्या सहस्रपोषसेमौ स्तामनपेक्षितौ ।
^८इहैव स्तं मा वियोष्टं विश्वमायुर्व्यभुतम् । मद्या

शर्म यच्छ इति विपरिणामेन सम्बन्धः । हे इन्द्राग्नी ! युवां
च शर्म यच्छतं यथा एनयोः उभयोः जीवतोः सतोः प्रजा
न प्रमीयातै न प्रमीयेत तथा शर्म यच्छतम् ॥

^६तेनेति ॥ यदिदं मया हूयते तेन भूतेन प्राप्तेन वा हविषा
अयं जनः आप्यायतां पुनः, वीप्सालोपोऽत्र द्रष्टव्यः, पुनःपुनः ।
किञ्च—अस्मै मह्यं यां जायां आवाक्षुः आवहन् दत्तवन्तः
तां रसेन आज्यादिना अभिवर्धतां अभिवर्धयत्वयं जनः ॥

^७अभीति ॥ तथा इयं अभिवर्धतां पयसा, राष्ट्रेण गृहक्षेत्रादिना
च अभिवर्धताम् । तथा सहस्रपोषसा बहूनां पोषयित्र्या रय्या
धनेन इमौ दम्पती अनपेक्षितौ स्तां यथा अनयोरन्यत्रापेक्षा
न भवति तथा धनवृद्धिरस्तु ॥

^८इहैवेति ॥ आत्मन एवायमन्तरात्माने प्रति वचनम् । हे
आवयोरन्तरात्मानौ ! इहैव गृहे स्तं भवतं मावियोष्टं कदाचिदपि
वियुक्तौ मा भूतम्, विश्वमायुः 'स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्' * इति

इन्द्रस्वस्तये । ⁹ध्रुवैधि पोष्या मयि मह्यं त्वाऽदा-
 बृहस्पतिः । मया पत्या प्रजावती सं जीव शरद-
 शतम् । ¹⁰त्वष्टां जायामजनयत्त्वष्टाऽस्यै त्वां प-
 तिम् । त्वष्टां सहस्रमायूषि दीर्घमायुः कृणोतु
 वाम् । ¹¹इमं मे वरुण ¹²तत्त्वां यामि ¹³त्वं नो अ-
 ग्रे ¹⁴स त्वं नो अग्रे ¹⁵त्वमग्रे अयाऽसि ॥ ८ ॥

जीवतोः प्रजा वामेकं च ॥ ८ ॥

श्रुत्युक्तं व्यश्रुतं प्राप्तम् । इन्द्रश्च युवयोः मह्यं महत्यै स्वस्तये भवतु ॥

⁹ध्रुवैधीति ॥ हे वधु ! मम पोष्या त्वं मयि ध्रुवा निश्चला
 एधि भव । मह्यं त्वा त्वां अदात् बृहस्पतिः । सा त्वं
 मया पत्या सह प्रजावती भूत्वा सञ्जीव शरदश्शतं बहून् वत्सरान् ॥

¹⁰त्वष्टेति ॥ 'यावच्छो वै रेतसःसिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि वि
 करोति'* 'त्वष्टा रूपाणि पिशतु'† इति च रूपनिर्माणे कर्तृत्वेन
 श्रुतो यः त्वष्टा स त्वष्टा इमां जायां अजनयत् । तथा
 अस्यै अस्याः त्वां पतिं च त्वष्टा एवाजनयत् हे मदीयान्त-
 रात्मन् ! स एव त्वष्टा वां युवयोः अन्तरात्मनोः सहस्रमायूषि
 बहूनि धनानि दीर्घमायुश्च कृणोतु करोतु ॥

¹¹⁻¹⁵इमं मे वरुण इत्यादयः पञ्च गताः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने अष्टमः खण्डः.

¹इह गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः ।
इहो सहस्रदक्षिणो रायस्पोषो निषीदतु । सोमे-
नादित्या बलिनस्सोमेन पृथिवी दृढा । अथो नक्ष-
त्राणामेषामुपस्थे सोम आधितः ।²प्रस्वस्थः प्रेयं प्र-

¹उत्तरया चर्मण्युपविशतः—इह गाव इति ॥ इह गृहे हे गावः !
प्रजायध्वं प्रजाता भवत । इहाश्वाः ! इह पूरुषाः ! प्रजायध्वमित्येव ।
सर्वत्र आमन्त्रितनिघातः छान्दसत्वान्न भवति । इहो इहैव सह-
स्रदक्षिणः बहुदानयोग्यः रायस्पोषः धनस्य पोषः निषीदतु ॥

²अथ या पुमांसमेव सूतवती जीवपुत्रा च, तस्याः पुत्रं वध्वा
अङ्गे उपवेशयति—सोमेनेति ॥ आदित्याः देवाः सोमेन बलि-
नः, सोमेन ओषधीनां वृद्धिः ओषधिवृद्धौ याग इति । पृथिवी
च सोमेन दृढा ओषधिवनस्पत्यादिभिः । अथो यथा एषां न-
क्षत्राणां उपस्थे सोम आधितः आहितः एवमयं बालः तवोपस्थे
उपविशतु ॥

³तस्मै फलानि प्रयच्छति—प्रस्वः स्थ इति ॥ प्रसूयन्त इति
प्रस्वः हे फलानि ! यूयं प्रस्वः स्थः प्रसवशीलाः स्थः । छा-
न्दसो विसर्जनीयः, भवथ । इयमपि वधूः भुवने प्रजया अ-
पत्येन प्रशोचेष्ट प्रसोषीष्ट यथा यूयं प्रसवशीलाः स्थ तथेय-
मपि युष्मत्प्रसादेन प्रसवशीला भवत्वित्यर्थः ॥

⁴उत्तरे जपति—इह प्रियामिति ॥ इह गृहे प्रजया प्रियं ते

जया भुवने शोचेष्ट । ⁴ इह प्रियं प्रजया ते समृध्य-
तामस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जागृहि । एना पत्या त-
न्वः सः सृजस्वाथा जीव्री विदथमावदासि । ⁵ सुम-
ङ्गलीरियं वधूरिमाः समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै
दत्वायाथास्तं विपरेतन । ⁶ ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रु-

समृध्यतां प्रीतिस्ते वर्धताम् । अनेन प्रजासम्पत्तिरुक्ता । धर्म-
सम्पत्तिमाह—अस्मिन् गृहे गार्हपत्याय गृहपतिभावाय जागृहि
अतिथीनामग्नीनां च परिचरणे अवहिता भव । कामसंपत्तिमाह—
एना अनेन पत्या मया तन्वं तनुं शरीरं संसृजस्व संभो-
गकाले । एवं चिरकालमनुभूय अथ अनन्तरं जीव्री जीर्णाभि-
धानमिदमिति निरुक्तकार आह ‘आत्वारम्भ न जिब्रयः’* इत्यत्र।
जीर्णा सती विदथं यज्ञं तद्विषयं वक्तव्यं पुत्रपौत्रादीनां आव-
दासि आभिमुख्येन वद इत्थमिदं कर्तव्यमिति ॥

⁵ सुमङ्गलीरिति ॥ सुमङ्गलीः छान्दसस्सुलोपाभावः । सुमङ्ग-
लीरियं वधूरिति स्वभावकथनम् । एवम्भूतां इमां समेत समा-
गच्छत, समेत्य च पश्यत ईक्ष्वं ईक्षकान्प्रति वचनम् ।
तथा चाश्वलायनः ‘सुमङ्गलीरियं वधूरितीक्षकानीक्षेत’† इति ।
दृष्ट्वा च अस्यै सौभाग्यं दत्वाय दत्वा अथ अनन्तरं अस्तं
स्वस्वगृहस्थानं विपरेतन यथेष्टं गच्छत ॥

वमसि ध्रुवतस्स्थितम् । त्वं नक्षत्राणां मेथ्यसि
स मां पाहि पृतन्यतः । सप्त ऋषयः प्रथमां कृत्तिका-
नामरुन्धतीं यद्ध्रुवतां ह निन्युः । षट्कृत्तिका मुख्य-

⁶ध्रुवं दर्शयति—ध्रुवेति ॥ ध्रुवक्षितिः ध्रुवनिवासः ध्रुवयोनिः
ध्रुवोत्पत्तिः अन्येषां नक्षत्राणां ध्रुवतः ध्रुवत्वहेतौ स्थितं स्वयं च
ध्रुवं नक्षत्रं त्वमसि । कुत एतत् ? त्वं नक्षत्राणां भ्रमतां मे-
थ्यसि मेथी खलेवाली असि । सा यथा बलीवर्दीनां अ-
नपगमने हेतुः स्थाणुः तथा त्वं नक्षत्राणाम् । य एवम्भूतः स
त्वं मा मां पृतन्यतः योद्धुकामात् पाहि ॥

⁷अरुन्धतीं दर्शयति—सप्तैति ॥ सप्तर्षयः काश्यपादयः ।
तेषां कृत्तिका नाम भार्याः सप्त । तासामरुन्धती नाम सप्तमी
पतिव्रता प्रधानभूता निश्चला च । इतरा व्यभिचारशङ्कया त्यक्ता
इत्यौतिहासिकाः स्मरन्ति । तदिदमुच्यते सप्तर्षयः काश्यपादयः
कृत्तिकानां प्रथमां अग्रगण्यां अरुन्धतीं यत् यदा ध्रुवतां
निश्चलतां हेति प्रसिद्धिं दर्शयति निन्युः नयन्ति स्म । यदिति
वचनात् तदेति अध्याहार्यम् । तदा इतराः षट्कृत्तिकाः अरुन्ध-
त्यां, मुख्ययोगं प्रधानभावं वहन्ति आवहन् अम्युपगतवत्यः ।
तस्याः अरुन्धत्याः दर्शनेन इयं वधूः अस्माकं ' अस्मदो द्वयो-
श्च ' इत्येकस्मिन् बहुवचनम् । मम अष्टमी भूत्वा एधतु वर्धताम्,
अहं सप्तर्षीणामष्टमस्थानीयो भूयासम्, इयमपि कृत्तिकादीनामष्ट-
मस्थानीया भूयादित्यर्थः ॥

योगं वहन्तीयमस्माकमेधत्वष्टमी । ⁸सदसस्पति-
मद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासि-
षम् । ⁹उद्दीप्यस्व जातवेदोऽपघ्नान्निर्ऋतिं मम ।
पशूँश्च मह्यमावह जीवनं च दिशो दश* । ¹⁰मा-

⁸उपाकरणसमापनयोः काण्डर्षीणामनन्तरं होमः—सदसस्पति-
मिति ॥ सदः यज्ञगृहं तस्य पतिः सदसस्पतिः । कोऽसौ ?
अग्निः, स हि सर्वयज्ञानामधिपतिः देवतान्तरं वा । तं सदसस्प-
तिं अद्भुतं महन्नामैतत् महान्तं अद्भुतकर्माणं वा, प्रियं इन्द्रस्य
सोमपानार्थिन इन्द्रस्याग्निः प्रियो भवति तदायत्तत्वाद्यज्ञानाम्,
काम्यं प्रार्थ्य स्तोतृणां एवम्भूतं सदसस्पतिं सनिं दानं मेधां
प्रज्ञां च अयासिषं याच्नाकर्माऽयं, वर्तमाने लुङ्, याचामि ॥

⁹स्वयं प्रज्वलितेऽग्नौ समिदाधानम्—उद्दीप्यस्वेति ॥ हे जात-
वेदः ! मम निर्ऋतिं हिंसकवर्गं अपघ्नन् तस्य अपहतिं कुर्वन्
उद्दीप्यस्व । किञ्च—पशूँश्च मह्यं आवह आनय । जीवनं
च आवह । दिशश्च दश आवह वशीकुर्वित्यर्थः । दिशेति
पाठे, दिश अतिसर्जने, दिशः सर्वाः जीवनं दिश जीवनत्वेन
देहीति, जीवनरूपेण मे दिशो देहीत्यर्थः ॥

¹⁰मा न इति ॥ हे जातवेदः ! नः अस्माकं सम्बन्धिनं मां
हिंसीत् । पुरुषव्यत्ययः । मा हिंसीः । किम् ? गामश्वं पुरु-
षं जगत् यच्चान्यज्जङ्गमम् । किञ्च—हे अग्ने ! अविभ्रत् अ-

नो हिंसीज्जातवेदो गामश्चं पुरुषं जगत् । अवि-
भ्रदम् आगहि श्रिया मा परि पातय ॥ ९ ॥

ध्रुवतस्स्थितं नव च ॥ ९ ॥

¹उदीर्ष्वीतो विश्वावसो नमसेडामहे त्वा । अ-
न्यामिच्छ प्रफुर्यं सं जायां पत्यां सृज । ²उदी-
र्ष्वीतः पतिवति ह्येषा विश्वावसुं नमसा गीभिरीद्वे ।

नृषां हविर्वहनमकुर्वन् अस्मान्प्रति आगहि आगच्छ, आगत्य
च श्रिया मा मां परिपातय परिगमय सर्वतश्श्रिया समृद्धं कुरु ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने नवमः खण्डः.

¹दण्डोत्थापनमन्त्रः—उदीर्ष्वीत इति ॥ उदीर्ष्व उतिष्ठ
अतः शयनात् हे विश्वावसो ! विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः, तद्बुध्या
दण्डः स्थापितः, तेनैवं संबोध्यते । नमसा नमस्कारेण त्वा
त्वां ईडामहे याचामहे, अन्यां इच्छ प्रफुर्यं प्रथमवयसं स्त्रियं,
इमां तु मम जायां पत्या मया संसृज ॥

²उदीर्ष्वीत इति ॥ गतार्थः । पतिवति ह्येषा । छान्दसो ह्रस्वः ।
एषा हि पतिवती मया पत्या तद्वती विश्वावसुं त्वां नमसा गी-
भिः स्तुतिभिश्च ईद्वे याचे । अतश्च अन्यां इच्छ पितृषदं
पितृगृहे स्थितां व्यक्तां असमाप्तविवाहाम् । स हि ते स्वभूतो भागः

अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्ताः स ते भागो जनुषा
 तस्य विद्धि । ³अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चि-
 त्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां नाथकामः प्रपद्ये याऽस्यां प-
 तिघ्नी तनूः प्रजाघ्नी पशुघ्नी लक्ष्मिघ्नी जारघ्नीम-
 स्यैतां कृणोमि स्वाहा । ⁴वायो प्रायश्चित्त आदि-
 त्य प्रायश्चित्ते प्रजापते प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रा-
 यश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां नाथकामः प्रपद्ये याऽ-
 स्यां पतिघ्नी तनूः प्रजाघ्नी पशुघ्नी लक्ष्मिघ्नी जार-
 घ्नीमस्यै तां कृणोमि स्वाहा । ⁷प्रसवश्चोपयामश्च

जनुषा जन्मना तदर्थं त्वं जात इत्यर्थः । तस्य विद्धि तं
 लभस्व ॥

³⁻⁶अथ होममन्त्राः—अग्ने प्रायश्चित्त इति ॥ प्रायो विना-
 शः चित्तिः सन्धानं हे प्रायश्चित्ते ! विनष्टस्य कर्मणः सन्धातः ! हे
 अग्ने ! देवानां मध्ये त्वं प्रायश्चित्तिरसि । ततश्च नाथकामः
 अहं ब्राह्मणः त्वां प्रपद्ये । या अस्यां वध्वां पतिघ्नी तनूः
 पाणिरेवादिः या च प्रजाघ्नी या च पशुघ्नी या च लक्ष्मिघ्नी छ-
 न्दसो ह्रस्वः, अस्यै अस्याः तनू जारघ्नी कृणोमि करोमि ।
 इदं मे चिकीर्षितं, तेन त्वां प्रपद्ये । एतेन उत्तरास्त्रयो व्याख्याताः ।
 मध्यमयोश्च ' त्वं देवानाम् ' इत्यादेरनुषङ्गः ॥

काटश्चा॒र्णव॒श्च ध॒र्गसि॒श्च द्रवि॑णं च भ॒गंश्चा॒न्तरि॑क्षं
च सि॒न्धुश्च॑ समु॒द्रश्च॑ सर॒स्वाश्च॑ वि॒श्वव्य॑चाश्च
ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो द्वेष्टि॒ तमे॒षां ज॒म्भे द॒ध्मस्स्वा॒-
हा । १म॒धुश्च॑ मा॒धव॑श्च शु॒क्रश्च॑ शु॒चिश्च॑ नभ॑श्च न-
भ॒स्य॑श्चेष॒श्चोर्ज॑श्च सह॑श्च सह॒स्य॑श्च तप॑श्च तप॒स्य॑श्च
ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो द्वेष्टि॒ तमे॒षां ज॒म्भे द॒ध्मस्स्वा॒-

१प्रसवश्चेति ॥ प्रसवः अनुज्ञा, उपयामः पृथिवी 'इयं वा उप-
यामः' * इति श्रुतेः, काटः लिङ्गरूपः रुद्रः 'नमः काट्याय' †
इति दर्शनात्, अर्णवः उदन्वान् वृद्धादिः, धर्गसिः ग्रहं, द्रविणं
धनं बलं वा, भगः आदित्यानामन्यतमः सौभाग्यं वा 'उदयं
मामको भगः' ‡ इति दर्शनात्, अन्तरिक्षं प्रसिद्धं, सिन्धुः नदी,
समुद्रः प्रसिद्धः, सरस्वान् देवताविशेषः अन्वारम्भणीयायां दृष्टः
'पीपिवांसं सरस्वतः, दिव्यं सुपर्णम्' § इति च, विश्वव्यचाः
इन्द्र इत्याहुः 'विश्वव्यचसमवतं मतीनाम्' ¶ इति दर्शनात् ।
एतेषां स्वरूपेण अधिष्ठातृद्वारेण च यथासम्भवं देवतात्वम् । तेश-
ब्दस्यान्वयसिद्धयर्थं येशब्दोऽध्याहार्यः । ये ते अनुक्रान्ताः देवाः
एषां जम्भे दन्तनामैतत्, जातावेकवचनम्, दन्तेषु भक्षगाय दध्मः
प्रक्षिपामः । कम् ? यं द्विष्मः यश्च नो द्वेष्टि तम् ॥

१मधुश्चेति ॥ वसन्तादीनां षण्णामृतूनां द्वौद्वौ मासौ मध्वाद-
यः । ते इत्यादि पूर्ववत् ॥

* सं. ६-५-८. † सं. ४-५-७. ‡ बा. २-७-१६. § सं. ३-१-११.

¶ ऋक्सं. ३-४६-४.

हां । ⁹चित्तं च चित्तिश्चाकूतं चाकूतिश्चाधीतं चा-
धीतिश्च विज्ञातं च विज्ञानं च नाम च क्रतुश्च द-
र्शश्च पूर्णमासश्च ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमे-
षां जम्भे दध्मस्स्वाहा । ¹⁰भूस्स्वाहा भुवस्स्वाहा
सुवस्स्वाहोऽस्वाहा ॥ १० ॥

उदीर्ष्वतो दश ॥ १० ॥

¹अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं

⁹चित्तं चेति ॥ चित्तं अन्तःकरणं, चित्तिः तद्व्यापारः, आकूतं
अभिप्रेतं, आकूतिः अभिप्रायः, अधीतं अध्यापनं, अधीतिः अध्यय-
नं,* विज्ञातविज्ञाने प्रसिद्धे, नाम च क्रतुश्चेति नामरूपे वि-
वक्षिते क्रियत इति क्रतुः । दर्शपूर्णमासौ प्रसिद्धौ । एतेषां देव-
तात्वं पूर्ववत् । ते इत्यादि च पूर्ववत् ॥

¹⁰भूस्स्वाहेत्यादिभिः चतुर्भिः ब्रह्माशिरस्याज्यशेषानयनम्—भू-
स्स्वाहेति ॥ भूरादयः त्रयो लोकाः । ओमिति ब्रह्म ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने दशमः खण्डः.

¹अथ बधूर्वरं समीक्षते—अपश्यं त्वेति ॥ अपश्यं त्वा त्वां
पश्यामि मनसा हृदयेन सस्नेहमित्यर्थः । चेकितानं जानन्तं
मदभिप्रायं तपसः गर्भाधानादेरुपनयनपर्यन्तात् जातं द्विजत्वेन

* अधीतं ध्यातं अधीतिः ध्यानम् इति पा.

तपसो विभूतम् । इह प्रजामिह रयिः रराणः प्र
जायस्व प्रजया पुत्रकाम । ²अपश्यं त्वा मनसा
दीध्यानां स्वायां तनूः ऋत्विये* नाथमानाम् ।
उप मामुच्चा युवतिर्वभूयाः प्रजायस्व प्रजया पु-

जातं तपसः भिक्षाचर्यादेरव्ययनाङ्गभूतात् विभूतं विभूतिमत्त्वेन नि-
ष्पन्नं विभूतिः श्रीः 'ऋचस्मामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम्'†
इति । इह प्रजां इह मम च गृहे रयिं धनं रराणः ददत् प्रजया
प्रजायस्व हे पुत्रकाम ! यत्प्रजाया जन्म तज्जनयितुरेव जन्म ।
श्रूयते हि 'प्रजामनुप्रजायसे । तदु ते मर्त्यामृतम्'‡ इति ॥

²वरो वधूमीक्षते—अपश्यं त्वेति ॥ अपश्यं त्वा त्वां अहं
मनसा पर्यापि दीध्यानां दीप्यमानां ध्यायन्तीं वा स्वायां तनूं
स्वस्यां तन्वाम् । सप्तम्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । तत्र 'ईद्रूतौ च सप्तम्यर्थे'
इति प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामपि छान्दस ऊकारस्सानुनासिकः । बहु-
चास्तु शुद्धमेवाधीयते । इहापि केचिदूकारात्परमनुस्वारमधीयते ।
ऊकारान्तस्तु शुद्धः । ऋत्विये ऋतुकाले भवो गर्भः ऋत्वियः,
द्वितीयैकवचनस्य शेषादेशः । नाथमानां प्रार्थयमानां स्वे शरीरे
मतो गर्भं प्रार्थयमानामित्यर्थः । उपेत्ययमनुशब्दस्यार्थे द्रष्टव्यः ।
मां उच्चा उच्चं सम्भोगकाले उपरि सन्तं युवतिः यौवनावस्थां
प्राप्ता त्वं उपवभूयाः अनुभूयाः, अनुभूय च प्रजया प्रजायस्व
हे पुत्रकामे ! ॥

त्रकामे । ^३समञ्जन्तु विश्वे देवास्समापो हृदयानि
नौ । सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री दिदेषु* नौ ।
^४प्रजापते तन्वं मे जुषस्व त्वष्ट्रदेवेभिस्सहसाम
इन्द्र । विश्वेदेवै रातिभिस्सः रराणः पुःसां बहूनां

^३उत्तरयाऽऽज्यशेषेण हृदयदेशौ समनक्ति—समञ्जन्तिवति ॥ नौ
आवयोः हृदयानि, व्यापारबहुत्वात् बहुवचनम् । विश्वे देवाः
समञ्जन्तु सस्नेहानि कुर्वन्तु । आपश्च समञ्जन्तु । मातरिश्वा
वायुः सोऽपि समनक्तु । धाता समनक्तु । समित्यस्य देष्ट्रीत्यने-
न † सम्बन्धः । उकारोऽनर्थकः । संदेष्ट्री अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ।
सन्देशस्य कारयित्री । संदेशः परस्परसंभाषणम् । ° का पुनः
संदेष्ट्री ? सरस्वती, संभाषणस्य तदायत्तत्वात् । गर्भाधाने च
तस्या व्यापारदर्शनात् ‘गर्भं धेहि सरस्वति’ ‡ इति । सा सं-
देष्ट्री दिदेषु* । अयमप्यन्तर्भावितण्यर्थः । सन्देशं कारयतु नौ
आवयोः सम्भोगकालानुरूपं सम्भाषणं सरस्वती कारयत्वित्यर्थः ॥

^४अथ जपः—हे प्रजापते ! त्वं मे तन्वं तनूं शरीरं जुषस्व
सेवस्व प्रविश । येनाहं रेतस्सेके समर्थस्स्यां ‘आसिञ्चतु प्रजा-
पतिः’ § इति दर्शनात् । हे त्वष्ट्र ! त्वमपि मे तन्वं जुषस्व ।
देवेभिः देवैः देवाः विष्ण्वादयः ‘विष्णुर्योनिं कल्पयतु’ § इत्यादिमन्त्रे
निर्दिष्टाः तैस्सह । कीदृशस्त्वम् ? सहसामः सहेरसानच्,
सहसानः, तस्यैव छान्दसो नकारस्य मकारः । रूपनिर्माणे स-

मातरंस्स्याम । ^५आ नः प्रजां जनयतु प्रजापति-
राजरसाय समनक्तुर्यमा । अदुर्मङ्गलीः पतिलो-
कमाविश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे । ^६तां
पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति ।

मर्थ इत्यर्थः, 'त्वष्टा रूपाणि पिशतु' * इति दर्शनात् । हे इन्द्र!
त्वमपि मे तन्वं जुषस्व विश्वैः देवैः तव रातिभिः मित्रभूतैः
सह संरराणः सम्यगस्मभ्यं अभिमतं ददत् पुंसां बहूनां मातरः
'पिता मात्रा' इति पितुरेकशेषे प्राप्ते मातुरेकशेषः छान्दसः,
द्वयोश्च बहुवचनम् । मातरौ मातापितरौ स्याम स्याव युष्मत्प्र-
सादादावां 'बहुपुत्रौ स्यावेत्यर्थः ॥

^५आ न इति॥ न इति द्वयोर्बहुवचनम् । प्रजापतिः आवयोः प्रजां
आजनयतु । आजरसाय आजरसं आवां समनक्तु सस्नेहौ
करोतु अर्यमा आदित्यः । त्वं च अदुर्मङ्गलीः दुष्टानि मङ्ग-
लानि लक्षणानि यस्यास्सा दुर्मङ्गलीः ततोऽन्या अदुर्मङ्गलीः, छा-
न्दसः सुलोपाभावः । सुमङ्गली भूत्वा पतिलोकं पत्युर्मम लोकं
गृहं आविश आवस । शं नः इत्यादि गतम् ॥

^६तामिति ॥ हे पूषन् ! यस्यां मनुष्याः बीजं वपन्ति शुक्लमुत्सृ-
जन्ति तां मे शिवतमां अनुकूलतमां कृत्वा एरयस्व प्रेरयस्व
भार्या मे प्रोत्साहयेत्यर्थः । भार्यायां हि बीजं वपन्ति अन्यत्र

या न ऊरू उशती विस्रयातै यस्यामुशन्तः प्र-
हरेम शेफम्* ॥ ११ ॥

शं चतुष्पदे द्वे च ॥ ११ ॥

¹आरोहोरुमुपवक्रहस्व बाहुं परिष्वजस्व जाया-

निषेधात् । सा विशिष्यते—या नः 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येक-
स्मिन् बहुवचनम् । मह्यं ऊरू या उशती कामयमाना विस्रयातै*
विस्रयातै शकारस्य सकारः छान्दसः, पञ्चमो लकारः । विश्रयेत
विशिष्टौ कुर्यात् तदा हि योनिः विवृता भवति यस्यां च एवं-
भूतायां उशन्तः कामयमाना भूत्वा शेफम्* शिशं प्रहरेम* प्रक्षिपेम ।
पूर्ववद्बहुवचनम् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितैकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने एकादशः खण्डः.

¹अथ समावेशनकाले जपः । अन्यो वैनामभिमन्त्रयेत्—आरो-
होरुमिति ॥ जपपक्षे तावदात्मन एवायमन्तरात्मनः प्रैषः । हे
मदीयशरीरात्मन् ! अस्या ऊरूं आरोह, आरुह्य च आत्मनो
बाहुं बाहू उपवर्हस्व उपवर्हणमालिङ्गनं इह तु तदर्थं प्रसारणम् ।
आलिङ्गनाय बाहू प्रसारय । प्रसार्य च परिष्वजस्व जायां
तस्यां सुमनस्यमानः प्रीयमाणो भूत्वा तथाहि प्रजा रूपादि-
समृद्धा भवति । पुण्यतमित्यादि जायया सहाभिधानम् । हे जाये!
मदीयशरीरात्मन् ! युवां पुण्यतं पुष्टौ भवतं मिथुनौ मिथुनीभूतौ

*विस्रयाते...प्रहराम शेपम्. पा.

५ सुमनस्यमानः । तस्यां पुष्यतं मिथुनौ सयो-
नी बह्वीं प्रजां जनयन्तौ सरेतसा । ^२आर्द्रयाऽर-
ण्या यत्रामन्थत्पुरुषं पुरुषेण शक्रः । तदेतौ मिथु-
नौ सयोनी प्रजयाऽमृतेनेह गच्छतम् । ^३अहं ग-
र्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः । अहं

सयोनी सङ्गतोपस्थेन्द्रियौ बह्वीं प्रजां जनयन्तौ सरेतसा स-
रेतसौ चिरकालमविच्छिन्नेन्द्रियौ । एषैवानयोः पुष्टिः । यदुत
प्रजासमृद्धिः । अभिमन्त्रणपक्षे तस्यामित्यन्तं पत्युरभिमन्त्रणं,
शिष्टं द्वयोः ॥

^२आर्द्रयेति ॥ अत्रापि जपपक्षे शरीरान्तरात्मनोऽभिधानम् । यत्रेति
यथाऽर्थे । यथा कश्चित् आर्द्रया आज्याक्तया अरण्या अग्निं
अमन्थत् एवं शक्रः इन्द्रः, उपलक्षणमेतत्, पूर्वीं विवाहस्य
कर्ता इन्द्रादिः पुरुषेण पुरुषलक्षणेन शकेन पुरुषं पुमांसं गर्भम-
मन्थत् मन्थनसदृशेन व्यापारेण निष्पादितवान् । तत् तद्वत् एतौ
मिथुनौ मिथुनीभूतौ युवां सयोनी सङ्गतोपस्थेन्द्रियौ सन्तौ प्रजया
अमृतेन प्रजारूपेणामृतेन 'प्रजामनुप्रजायसे । तदु ते मर्त्यामृतम्*' इति
श्रुतेः । इह गृहस्थाश्रमे स्थितौ गच्छतं केवलोऽप्ययं गमिः
संपूर्वस्यार्थे द्रष्टव्यः, सङ्गच्छतं सङ्गतौ भवतम् ॥

^३अहमिति ॥ ओषधीषु गर्भं अदधां दधामि श्रौतस्मार्तकर्मानु-
ष्ठानद्वारेण ।

प्रजा अजनयं पितॄणामहं जनिभ्यो अवरीषु* पु-
त्रान् । पुत्रिणेमा कुमारिणा विश्वमायुर्व्यभुतम् ।
उभा हिरण्यपेशसा वीतिहोत्रा कृतद्वसू । दशस्यं-

अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरक्षं ततः प्रजाः ॥†

इति । अहमेव च विश्वेषु भुवनेषु अन्तः अवस्थितः परमात्म-
द्वारेण स्वरूपेण वा । एवम्भूतः अहं पितॄणां अर्थाय प्रजा
अजनयं जनयामि । अहमेव जनिभ्यः जन्याः अस्या वध्वाः
अवरीषु अवरासु‡ पश्चात्कालभाविनीषु स्नुषासु पुत्रान् जनयामि ।
पुत्रोत्पादनद्वारेण पौत्रा अपि मे सन्त्वित्यर्थः । तदेतज्जपपक्षे
यथाश्रुतमेव । अभिमन्त्रणपक्षे तु प्रयुक्तिद्वारेण, प्रयुक्तिश्चाऽभिमन्त्र-
णेमेव ॥

पुत्रिणेमेति ॥ पुत्रिणाविमौ । पुत्रिणेति द्विवचनस्याकारः ।
पुत्रिणौ इमा इमौ युवां कुमारिणा कुमारीभिः दुहितृभिः तद्व-
न्तौ विश्वमायुः 'स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्'§॥ इत्येवं रूपं
व्यभुतं प्राप्तम्, उभा उभौ हिरण्यपेशसा पेश इति रूप-
नाम, परिशुद्धवर्णौ वीतिहोत्रा वीतिरिति हविर्नाम, हविषा हो-
तारौ कृतद्वसू । दकारः छान्दस उपजनः । कृतवसू कृतधनौ ॥

दशस्यंत्वेति ॥ दशस्यतिः दानकर्मा, वकार उपजनः ।
बहुचास्तु वकारं न पठन्ति । दशस्यंता अग्निभ्योऽपेक्षितानि ददतौ

*अपरीषु. पा.

†मनु. ३-७६.

‡अपरीषु अपरासु. पा.

§प्रयुक्तद्वारेण, प्रयुक्तश्चा. पा.

॥छा. ३-१६-७.

त्वाऽमृताय कः शमूधो रोमशः हंथो देवेषु कृ-
णुतो दुवः ॥ १२ ॥

आरोह नव ॥ १२ ॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिःशतु ।

अमृताय अमरणाय देवत्वप्राप्तये कं अनर्थकोऽयं निपातः पादपूर-
णश्छान्दसः । शं सं सकारस्य शकारश्छान्दसः, बहुचास्तु स-
कारमेव पठन्ति । ऊधः ऊधस्थानीयं उभयोः उपस्थेन्द्रियं रो-
मशं अनेन उपभोगयोग्यता लक्ष्यते, रोमोत्पत्तेः प्राक् अनुपभो-
ग्या हि स्त्रियः । तथा च भावयव्यस्य राज्ञो भार्या भावयव्यानी-
मिन्द्रः पत्युस्सखा परिहसन् उवाच उपभोगयोग्या त्वं न भवसि
रोमाणि ते नोत्पन्नानीति । सा तमब्रवीत्—

उपोप मे परामृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।

सर्वाऽहमस्मि रोमशा गन्धारिणामिवाविका ॥ * इति ॥ तद्रोमश-
मूधः शंहथः । लोडर्थे लट् । संहतं संश्लिष्टं कुरुतमित्यर्थः । किंच—
देवेषु दुवः परिचरणं कृणुतः कुरुतम् । पूर्ववल्लोडर्थे लट्
पुरुषव्यत्ययश्च । कृणुतं देवान्परिचरतमित्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने द्वादशः खण्डः.

¹अथ ऋतुसमावेशने भार्याया अभिमन्त्रणम्—विष्णुर्योनिमि-
ति ॥ विष्णुः ते तव योनिं कल्पयतु गर्भाधानक्षमां करोतु । प्रजा-

आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । ^१गर्भं
 धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति । गर्भं ते अश्वि-
 नौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजा । ^२हिरण्ययी अरणी
 यं निर्मन्थतो अश्विना । तं ते गर्भं हवामहे दशमे
 मासि सूतवे । ^३यथेयं पृथिवी मही तिष्ठन्ती गर्भ-

पतिश्च मामाविश्य तत्र रेतः आसिञ्चतु । तच्च निषिक्तं रेतः
 धाता आदित्यानामन्यतमः प्रजापतिरेव वा गर्भं दधातु गर्भरू-
 पेण परिणमयतु । तस्य च रूपाणि हस्तपादादीनि त्वष्टा पिं-
 शतु दीप्तिकर्माऽयम्, 'नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिशन्'* इति दर्श-
 नात्, दीप्ताति करोतु ॥

^१गर्भं धेहीति ॥ सिनीवाल्या सरस्वत्या च अधिष्ठिता वधू-
 रेव तथाऽभिमन्त्र्यते । धेहि धारय । अश्विनौ च देवौ ते
 तव गर्भं आधत्तां पुष्करस्रजा पुष्करमालिनौ ॥

^२हिरण्ययी अरणीति ॥ तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । हिरण्यया
 अरण्या तत्सदृशेन प्रजननेन यं यादृशं गर्भं निर्मन्थनः
 प्रयत्नेन जनितवन्तौ अश्विना अश्विनौ तं तादृशं ते गर्भं हवामहे
 आशास्महे दशमे मासि सूतवे सोतुम्, अश्विनौ रूपवन्तौ
 तत्पुत्रोपि रूपवान् तादृशस्ते गर्भो भवत्वित्यर्थः ॥

^३यथेयमिति ॥ पृथिवी यथा मही महती तिष्ठन्ती यथेयमि-

मादधे । एवं त्वं गर्भमाधत्स्व दशमे मासि सूत-
वे । ^५यथा पृथिव्यग्निगर्भा द्यौर्यथेन्द्रेण गर्भिणी ।
वायुर्यथा दिशां गर्भं एवं गर्भं दधामि ते । ^६वि-
ष्णो श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्यां गवीन्याम् । पुमां-
सं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे । ^७नेजमेष प-

दानीं तिष्ठति तथैव तिष्ठन्ती उत्ताना सतीत्यर्थः । उत्तानेत्येव
बह्वचानां पाठः । गर्भमादधे द्युलोकतो निषिक्तं वृष्टिलक्षणं रेतो
गृहीत्वा सस्यलक्षणं गर्भं पृथिवी यथा धारयति एवं त्वं गर्भं
आधत्स्व धारय । दशमे मासि इति गतम् ॥

^५यथा पृथिवीति ॥ पार्थिवेषु अरण्यादिषु अग्रेरवस्थानात् पृथिवी
अग्निगर्भेत्युच्यते, द्युलोके इन्द्रः प्रधानभूतः, सः तस्याः गर्भत्वेन
निरूप्यते, वायुश्च दिग्भ्यः प्रभवति, तेनासौ तासां गर्भः, यथा
आसां एते गर्भाः एवं गर्भं दधामि ते ॥

^६विष्णो इति ॥ हे विष्णो ! श्रेष्ठेन रूपेण युक्तं पुमांसं गर्भं
अस्यां नार्यां आधेहि । कीदृश्यां नार्या ? गवीन्यां कमेरेत-
द्रूपम् । कमनीयायां काम्यायां कामयितुं योग्यायां ऋतुस्नाता-
यामित्यर्थः । अन्ये तु गविनीति स्त्रीणां वीर्यातिशयस्याभिधानं
मन्यन्ते 'वि ते भिनद्धि तकरीं वि योनिं वि गवीन्यौ' * इति दर्श-
नात् । अस्यां नार्या या गविनी तस्यामित्यर्थः । दशमे मासीति
गतम् ॥

रापत सपुत्रः पुनरापत । अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यः पुमान् । व्यस्य योनिं प्रति रेतो गृहाण पुमान्पुत्रो धीयतां गर्भो अन्तः । तं माता दशमासो विभर्तु स जायतां वीरतमस्स्वानाम् ।
 १आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान्वाणं इवेषुधिम् । आ

नेजमेषेति ॥ स्कन्द*ग्रहेष्वन्यतमः नेजमेष इतीतिहासपुराणयोः प्रसिद्धः । तथाच वैद्यके 'कुमारग्रहपीडायां नेजमेषं च पूजयेत्' इति पठ्यते । हे नेजमेष ! परापत परागच्छ त्वं हि गर्भस्य दूषकः । यद्यवश्यमागन्तव्यं सपुत्रः पुनरापत पुत्रं गृहीत्वा आगच्छ । आगत्य च अस्यै मे मम स्वभूतायां अस्यां पुत्रकामायां गर्भमाधेहि । कीदृशं ? यः पुमान् ॥

व्यस्येति ॥ मया निषिच्यमानं रेतः त्वं योनिं व्यस्य विक्षिप्य विवृत्य प्रतिगृहाण । तथा सति ते अन्तः गर्भो धीयतां, स च पुमान् पुत्रः धीयताम् । तं च माता त्वं दशमासः मासशब्दस्य अयं 'पद्मन्' इत्यादिसूत्रेण मासादेशः । दशमासान् विभर्तु, पुरुषव्यत्ययः, विभृहि । स च स्वानां ज्ञातिनां मध्ये वीरतमः भूत्वा जायताम् ॥

१आ त इति ॥ ते तव योनिं पुमान् गर्भः ऐतु आगच्छतु । क इव ? बाण इव इषुधिं इषवो यत्र धीयन्ते तं यथा बाणः प्रविशति तद्वत् । यदा चासौ दशमास्यो भवति दशमासभृ-

वीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥ १३ ॥

गर्भं दधामि तेष्वष्टौ च ॥ १३ ॥

^१करोमि ते प्राजापत्यमा गर्भो योनिमेतु ते ।
अनूनः पूर्णो जायतामश्लोणोऽपिशाचधीतः । ^२पु-
मांस्ते पुत्रो नारि तं पुमाननुजायताम् । तानि

तो भवति ततः ते पुत्रः वीरः वीर्ययुक्तो भूत्वा अजायताम् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाम्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने त्रयोदशः खण्डः.

^१करोमीति ॥ ते प्राजापत्यं प्रजापतिकर्म रेतसः सेचनं
'आसिञ्चतु' प्रजापतिः * इति दर्शनात् । ततो करोमि । ततश्च गर्भः
ते तव योनिमेतु । स च अनूनः अन्यूनाङ्गः पूर्णः पूर्ण-
कालः दशमास्यः जायतां अश्लोणः अषङ्गः अबधिरो वा, अ-
पिशाचधीतः धीयतेर्ध्यायतेर्वा धीतः यः पिशाचैः धीतः † ध्या-
तो वा स न भवतीति ॥

^२पुमानिति ॥ हे नारि! पुमांस्ते पुत्रः 'जायताम्' इति
वक्ष्यमाणमपेक्ष्यते । प्रथमस्तावद्गर्भः पुमान्भवतु तं च पुमानेव
अनुजायतां द्वितीयादयोऽपि गर्भाः पुमांस एव भवन्तित्वत्यर्थः ।
तानि तादृशानि भद्राणि कल्याणानि अमोघानि बीजानि
वीर्याणि ऋषभाः ऋषभवत्सेचनसमर्थाः । के पुनस्ते? प्रजा-
पत्यादयः ओषधयो वा माषादयः वृष्ट्या जनयन्तु नौ

भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्तु नौ । ^३यानि भद्रा-
णि बीजान्यृषभा जनयन्ति नः । तैस्त्वं पुत्रान्
विन्दस्व सा प्रसूर्धेनुका भव । ^४कामप्रमृध्यतां म-
ह्यमपराजितमेव मे । यं कामं कामये देव तं मे
वायो समर्धय । ^५अनुह्वं परिह्वं परीवादं परिक्ष-

आवयोः यथा पुत्रा एव उपर्युपरि जायन्ते तादृशानि वीर्या-
णि आवयोरुत्पादयन्तु ॥

^३यानीति ॥ पूर्वोक्ताः ऋषभाः यानि भद्राणि बीजानि
नः 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुवचनम्, नौ जनयन्ति तैः
बीजैः त्वं पुत्रानेव विन्दस्व सा त्वं प्रसूः प्रसवशीला धेनुका
धेनुसदृशी भव । यथा धेनुः वत्सेन पीयते एवं त्वं पुत्रेण
नित्यं पियमाना भव ॥

^४कामप्रमिति ॥ प्रा पूरणे, कामान्पूरयतीति कामप्रं मह्यं ममेदं
कर्म ऋध्यतां ऋद्धमस्तु, अपराजितमेव अमोघमेव मे भवतु ।
हे देव ! वायो ! यं कामं कामये पुमांसं जनयेयमिति तं मे कामं
समर्धय समृद्धं कुरु । वायुप्रेरितं रेतस्सिच्यत इति स एवं
प्रार्थ्यते ॥

^५अर्थप्राध्वस्य परिक्षवपरिकासनयोः जपः—अनुह्वमिति ॥
पृष्ठत आह्वानं अनुह्वः सर्वत आह्वानं परिह्वः निन्दितो वादः
परीवादः 'छिन्धि भिन्धि'* इत्यादिः परितः क्षवथुः परिक्षवः, मन्त्रे

पम् । दुस्स्वप्नं दुरुदितं तद्विषद्भ्यो दिशाम्यहम् ।
 ६ अनुहूतं परिहूतं शकुनेर्यदशाकुनम् । मृगस्य
 सृतमक्षण्या तद्विषद्भ्यो दिशाम्यहम् । ७ आरात्ते
 अग्निरस्त्वारात्परशुरस्तु ते । निवाते त्वाऽभि वर्-
 षतु स्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते स्वस्ति मेऽस्तु वन-
 स्पते । ८ नमश्शकृत्सदे रुद्राय नमो रुद्राय शकृ-

तु छान्दसो वकारस्य पकारः । दुस्स्वप्नः प्रसिद्धः दुरुदितं वैधवे-
 यादिशब्दोच्चारणम्, यच्चान्यदेवं दुर्निमित्तं तत् द्विषद्भ्यो दिशाम्यहं
 अतिसृजामि ॥

६यदिति ॥ यत् अनुहूतं यच्च परिहूतं यच्च शकुनेः सम्बन्धि
 अशाकुनं अनिमित्तभूतं यच्च मृगस्य सृगालादेः अक्षण्या सृतं
 तिर्यग्गमनं अपसव्यादि तच्च द्विषद्भ्यो दिशाम्यहम् । शकुनं
 निमित्तं शाकुनं, तत्प्रतिपक्षभूतं अशाकुनं दुर्निमित्तम् ॥

७चित्रियस्य वनस्पतेरभिमन्त्रणम्—आरात्त इत्यादि ॥ हे
 वनस्पते! ते तव आरात् दूरतः अग्निरस्तु । एवं परशुरपि
 ते दूरतोऽस्तु । वाताभावो निवातः, तादृशे निवाते सति देवः
 त्वा त्वां अभिवर्षतु वाते सति भङ्गप्रसङ्गः, एवं ते स्वस्त्यस्तु
 वनस्पते! एवं ममापि स्वस्त्यस्तु वनस्पते! त्वदभिमन्त्रणात् ॥

८शकृद्रीतेरुपस्थानम्—नमश्शकृत्सदे इति ॥ शकृति सीदते
 रुद्राय, आदरार्थं पुनर्वचनम्, नमो रुद्राय शकृत्सदे । हे शकृत्!

थ्सदे । गोष्ठमसि नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी-
 ९सिगसि नसि वज्रो नमस्ते अस्तु मा मा हिं-
 सीः । ¹⁰उद्गातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्र
 इव सवनेषु शंससि । स्वस्ति नःशकुने अस्तु
 प्रति नस्सुमना भव ॥ १४ ॥

अहमष्टौ च ॥ १४ ॥

त्वं गोष्ठमसि गवि स्थितमसि नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः, गावोपि
 न किञ्चिदपि हिंसन्ति, त्वं च गोष्ठमसि ॥

^९सिग्वातस्याभिमन्त्रणम्—सिगसीति ॥ सिक् वस्त्रस्य दशा असि
 सिगेव त्वमसि, नसि वज्रः नासि वज्रः न वज्रस्त्वमसि, छान्दसं
 पररूपम् । नमस्ते इत्यादि गतम् ॥

¹⁰शकुनेरभिमन्त्रणम्—उद्गातेति ॥ हे शकुने ! त्वं उद्गातेव
 साम गायसि यथा उद्गाता साम गायति तद्वत् त्वं गायसि । किञ्च—
 शंससि प्रशस्तं वदसि ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु ब्रह्मपुत्रः ब्रह्मवर्गोद्भ-
 वो ब्राह्मणाच्छंसी, स यथा उक्थ्यादिसंस्थासु त्रिष्वपि सवनेषु
 शंसति तद्वत् । यज्ञवाची सवनशब्दः । किञ्च—हे शकुने ! नः
 अस्मभ्यं स्वस्त्यस्तु, नः अस्मान् च प्रति त्वं सुमना भव ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने चतुर्दशः खण्डः.

¹प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्भिन्नावरुणा
प्रातरश्विना । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रात-
स्सोममुत रुद्रं हुवेम । ²प्रातर्जितं भगमुग्रं हु-
वेम वयं पुत्रमदितेयो विधर्ता । आध्रश्चिद्यं मन्य-
मानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याहं । ³भग
प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदव ददन्नः ।

¹दम्पत्योः हृदयविश्लेषे हृदयसंसर्गेऽसोर्होमः—प्रातरग्निमिति ॥
अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । तान् प्रातः हवामहे आह्वयामः रक्षार्थम् ।
उत रुद्रं हुवेम अपि रुद्रं प्रातराह्वयामः ॥

²प्रातर्जितमिति ॥ प्रातः प्रातःकाले जयतीति प्रातर्जित् तं भगं
आदित्यानामन्यतमं उग्रं अनभिभवनीयं वयं हुवेम आह्वयामः पुत्रं
अदितेः आदित्यं यो विधर्ता सर्वस्य धारयिता वृष्ट्यादिना ।
आध्रः दरिद्रः तुरः त्वरमाणः । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । भक्षीति भजे-
र्लिङ्गर्थे लुङि रूपम् । आध्रोपि त्वरन्नपि राजाऽपि मन्यमानः जाना-
नश्चेत् यं भगं इत्यमाह । कथम् ? भगं भक्षि भगं भजेयेति
जानानः सर्व एव यस्य भक्ततामाशास्ते इत्यर्थः ॥

³भग प्रणेतारिति ॥ हे भग ! सर्वस्य प्रणेतः ! आदरार्थं पुनः-
पुनरामन्व्यते । भग ! सत्यराधः ! राध इति धननाम । भग ! इमां
धियं येयं मम बुद्धिः सपत्नीं बाधेयेति तां सपत्नीबाधनं वा
उदव उत्तिष्ठमानो भूत्वा रक्षतात् पर्यायेण रक्ष ददत् नः अस्म-

भग॒ प्र॒णो॑ जनय॒ गोभि॒रश्वै॒र्भग॒ प्र॒नृभि॑र्नृ॒वन्त॑स्स्याम।
⁴उ॒तेदा॒नीं भग॑वन्त॒स्स्यामो॒त प्र॒पित्व॑ उ॒त म॒ध्ये
 अ॒ह्नांम् । उ॒तोदि॑ता म॒घव॒न्त्सूर्य॑स्य व॒यं दे॒वाना॑ः
 सु॒म॒तौ स्या॑म । ⁵भग॑ ए॒व भग॑वाः अस्तु दे॒वास्ते-
 न व॒यं भग॑वन्त॒स्स्याम । तं त्वां भग॒ सर्व॑ इज्जोह-

भ्यं अभिमतं ददत् । हे भग ! त्वं नः अस्मान् गोभिरश्वैश्च
 प्रजनय समृद्धान् कुरु । हे भग ! त्वत्प्रसादात् वयं नृभिः
 दासादिभिः नृवन्तः प्रकर्षेण स्याम ॥

⁴उतेति ॥ इदानीं अस्मिन् कर्मकाले वयं भगेन देवेन तद्वन्तः स्याम।
 उत प्रपित्वे अपि सायाह्ने उत मध्ये अह्नां मध्याह्नेऽपि उत अपि
 उदिता उदयः उदितं तस्मिन् उदिता सप्तम्येकवचनस्याकारः ।
 हे मघवन् ! मघ इति धननाम, धनवन् ! कस्योदये ? सूर्यस्य
 पूर्वाह्नादिषु त्रिष्वपि कालेषु वयं भगवन्तस्स्यामेत्यर्थः । किंच—
 वयं देवानां सुमतौ शोभनायां मतौ अनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्याम,
 भगस्यैव प्रसादात् अन्ये देवा अपि अस्माननुगृहीयुरित्यर्थः ॥

⁵भग एवेति ॥ हे देवाः ! देवः भगः सः स्वयं भग एव सन्
 भगवानस्तु भगेन देवेन तद्वानस्तु, एवं नाम तद्वत्त्वं श्लाघनीय-
 मित्यर्थः । तेन भगेन वयं भगवन्तस्स्याम । हे भग ! य एव-
 म्भूतोसि तं त्वा त्वां सर्व इत् सर्व एव जनो जोहवीमि, पुरुषव्यत्ययः ।

वैमि॒ स नो॑ भग॒ पुर॑ए॒ता भ॑वे॒ह । ^६सम॑ध्व॒रायोष॑-
सो॑ नमन्त॒ दधि॑क्रावे॒व शुच॑ये प॒दाय॑ । अ॒र्वाची॑नं
वसु॑विदं॒ भगं॑ नो॒ रथ॑मि॒वाश्वा॑ वा॒जिन॒ आव॑हन्तु ।
^७अश्वा॑वती॒र्गोम॑तीर्न॒ उषा॑सो॒ वीर॑वती॒स्सद॑मुच्छन्तु
भ॒द्राः । घृ॒तं दुहा॑ना वि॒श्वतः॒ प्रपी॑ना यू॒यं पा॑त

जोहवीति । बहुचाः तथैवाधीयते । हे भग ! स त्वं नः अस्माकं
पुरएता नेता भव इह कर्मणि ॥

^६समध्वरायेति ॥ तस्यैव भगस्य प्रसादेन उषसोपि अध्व-
राय अस्मै सपत्नीबाधनरूपाय यज्ञाय समनमन्त, लोडर्थे लड्,
संनमन्तां भजन्तामित्यर्थः । दधिक्रावेव दधिकावा अग्निः आप
इत्यन्ये* । स यथा शुचये पदाय शुद्धाय स्थानाय कल्पते
तद्वत् । किञ्च—वसुविदं वसुनो लम्भयितारं भगं नः अस्मा-
न्प्रति अर्वाचीनं अभिमुखं आवहन्तु के ? वाजिनः वेगवन्तः
अश्वा रथमिव यथा रथं अश्वा वहन्ति तद्वत् ॥

^७उत्तरा ऋक् वैश्वदेवी—अश्वावतीरिति ॥ उषासः उषसः अश्व-
वत्यः, गोमत्यः वीरवत्यश्च भूत्वा उच्छन्तु व्युच्छन्तु व्युष्टा भवन्तु सदं
सदा नित्यमित्यर्थः । घृतं, उपलक्षणमेतत्, 'क्षीरं सर्पिः मधूदकम्'†
इत्यादि दुहानाः विश्वतः सर्वतः प्रपीनाः प्रवृद्धाः ये अस्मिन्सूक्ते

स्वस्तिभिस्सदा नः ॥ १५ ॥

भवेह चत्वारि च ॥ १५ ॥

¹इमां खनाम्योषधीं वीरुधं बलवत्तमाम् । यया
सपत्नीं बाधते यया संविन्दते पतिम् । ²उत्तानपर्णे
सुभगे सहमाने सहस्वति । सपत्नीं मे पराधम

निर्दिष्टाः अग्राद्याः ते यूयं नः अस्मान् स्वस्तिभिः सदा
पात रक्षत ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने पञ्चदशः खण्डः.

¹पत्युर्वशीकरणे पाठाया उत्पादन*मन्त्रः—इमां खनामिति ॥
इमां पाठाख्यां ओषधीं खनामि उत्पाटयामि । वीरुधं विविधं
रोहन्तीं प्रतानवतीमित्यर्थः । बलवत्तमां अतिशयेन वीर्यवती-
मित्यर्थः । यया ओषध्या सपत्नीं बाधते सर्व एव स्त्रीजनः,
यया च सम्यक् विन्दते असाधारणं लभते पतिम् ॥

²उत्तराभिः तस्याः पाठाया अभिमन्त्रणम्—उत्तानपर्णे इति ॥
उत्तानानि पर्णानि यस्यास्सा उत्तानपर्णा हे उत्तानपर्णे! सुभगे!
सौभाग्यस्य निमित्तभूते! सहमाने! सह मर्षणे, अभिभवे छन्दसि ।
सपत्नीं बाधमाने! सहस्वति! अतिबलवति! सपत्नीं मे पराधम
मम सपत्नीं परागमय पतिं मे केवलं कृधि ममैवासाधारणं
कुरु ॥

पतिं मे केवलं कृधि । ^३उत्तराऽहमुत्तर उत्तरेदुत्तरा-
भ्यः । अथा सपत्नी या ममाधरा साऽधराभ्यः ।
^४न ह्यस्यै नामं गृह्णामि नो अस्मिन्नमते जने ।
परामेव परावतः सपत्नीं नाशयामसि । ^५अहम-
स्मि सहमानाऽथ त्वमसि सासहिः । उभे सहस्व-
ती भूत्वा सपत्नीं मे सहावहे । 'उप तेऽधा सह-

^३उत्तरेति ॥ हे उत्तरे! उत्कृष्टे! पाठे! उत्तरा उत्कृष्टा अहं
स्वत एव, पुनरपि उत्तराभ्योपि उत्तरा भूयासम्, इच्छब्द
एवार्थे । तथैव बहुचाः पठन्ति । अथ या मम सपत्नी सा
अधराभ्योप्यधरा भवतु ॥

^४न हीति ॥ अस्यै अस्याः नामाप्यहं न गृह्णामि । किं
कारणं? अस्मिन् जने आत्मन एवायं निर्देशः, सा नो रमते
यतः । किं बहुना? परामेव परावतं परावदिति दूरनाम
अत्यन्तं दूरं सपत्नीं नाशयामसि नाशयामः गमयामः । 'इद-
न्तो मसि' ॥

^५उत्तरया तां पाठां द्विधा कृत्वा हस्तयोरावध्नाति—अहमस्मीति ॥
सहमाना सपत्नीः अभिभवन्ती अहमस्मि । अथ पाठे! त्वं असि
सासहिः सहमानाऽसि । ते उभे आवां सहस्वती बलवत्यौ भूत्वा
सपत्नीं मे सहावहे अभिभवाव ॥

मानामभि त्वाऽधा५ सहीयसा । मामनु प्र ते म-
नो वत्सं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥१६॥

सहावहै द्वे च ॥१६॥

¹उदसौ सूर्यो अगादुदयं मामको भगः । अहं

⁶उत्तरया शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृहीयात्—उप
तेऽधामिति ॥ भर्तारं प्रतीदमुच्यते । इमां सहमानां ते तव
उपाधां अधोऽधां तामेव त्वा अभ्यधां तवोपर्यधां सहीयसा
अतिशयेनाभिभवित्रा मनसा युक्ता । एवंच तथा परिग्रहः
कर्तव्यः यथैको हस्तो भर्तुरधो निहितो भवति अपरश्चोपरि ।
एवं कृते सति मामनु मां प्रति ते मनः प्रधावतु वत्सं गौरिव
यथाऽचिरप्रसूता गौः वत्सं प्रति धावति, तथा पथा वारिव यथा
च निम्नेन पथा वारि धावति तद्वत् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने षोडशः खण्डः.

¹सपत्नीबाधनार्थमुत्तरेणानुवाकेन अहरहरादित्यमुपतिष्ठते—उदसौ
सूर्य इति ॥ असौ सूर्यः उदगात् । तमनु मा-
मकः मम स्वभूतः भगः सौभाग्यं उपस्थेन्द्रियं वा । उच्छ-
ब्दस्य पुनःश्रुतेः अगात् इत्यपेक्षते । यथाऽयं सूर्यः प्रवर्धमानः
उदेति एवं मम भगोपि उदेत्वित्यर्थः । तत् तस्मात्कारणात्
अहं विद्वला वेदनं वित् तद्वती अनया विद्यया तद्वती पतिं

तद्विद्वला पतिमभ्यसाक्षि विषासहिः । ²अहं केतु-
रहं मूर्धाऽहमुग्रा विवाचनी । ममेदनु क्रतुं पति-
स्सेहानाया उवाचरेत् । ³मम पुत्राश्शत्रुहणोऽथो
मे दुहिता विराट् । उताहमस्मि संजया पत्युर्मे
श्लोक उत्तमः । ⁴येनेन्द्रो हविषा कृत्यभवद्विव्युत्त-

अभ्यसाक्षि । सहेरेतद्रूपम् । अभिभूतवत्यस्मि वशीकृतवत्यस्मि ।
विषासहिः विशेषेणाभिभवित्री ॥

²अहमिति ॥ अहं केतुः अहमेव उभयोरपि वंशयोः के-
तुस्थानीया, अहमेव मूर्धा मूर्धस्थानीया, अहमुग्रा अनभिभव-
नीया विवाचनी विवाचनं निर्णयः तस्य कारयित्री । किञ्च—
ममेत् ममेव क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा पतिः अनूवाचरेत् छान्दसो
वकारः । उपाचरेत्, तथैव बहुचाः पठन्ति । अनुतिष्ठतु ।
कीदृश्याः ? सेहानायाः । लिटः कानचि रूपमेतत् । अभिभूत-
वत्याः अभिभवन्त्या वा यथा मया ज्ञातं यथा वा मया कृतं
तथैवं पतिरपि करोत्वित्यर्थः ॥

³मेमिति ॥ मम पुत्राः शत्रुहणः शत्रूणां हन्तारो भवन्तु । अथो
मे दुहिता च विराट् विराजमाना भवतु । उत अपि च
अहमस्मि लोट्, असानि संजया सम्यग्जयित्री सपत्नी-
नां, तथा पत्युः, सप्तम्यर्थे षष्ठी पत्यौ, तथैव बहुचाः पठन्ति
श्लोकः यशश्श्लाघा उत्तमोस्तु पतिरपि मामेव श्लाघतामित्यर्थः ॥

⁴येनेन्द्र इति ॥ इन्द्रः येन हविषा कृती कृतकृत्यः अभवत्

मः । अहं तदक्रि देवा असपत्ना किलाभवम् ।

⁵असपत्ना संपत्तिघ्नी जयन्त्यभिभूवरीः । आवित्सि

सर्वासां राधो वर्चो अस्थेयसामिव । ⁶समजैष-

मिमा अहं सपत्नीरभिभूवरीः । यथाऽहमस्य वी-

रस्य विराजामि धनस्य च ॥ १७ ॥

अस्थेयसामिव द्वे च ॥ १७ ॥

दिवि च उत्तमः अभवत् । अहमपि तत् हविः अक्रि करो-
तेर्लुङि 'मन्त्रे वस' इत्यादिसूत्रेण च्छेर्लुकि रूपं, अकृषि ।
हे देवाः ! ततश्च असपत्ना किल अभवम्, किल प्रसिद्धौ ॥

⁵असपत्नेति ॥ असपत्ना अप्रतिपक्षा सपत्तिघ्नी छान्दसं ह्रस्व-
त्वम्, सपत्नीनां हन्त्री जयन्ती जयशीला अभिभूवरीः भवतेः
कनिपि वनो रच, अभिभवनशीला आवित्सि आच्छिद्य लब्धवत्यस्मि
सर्वासां सपत्नीनां राधः धनं वर्चः कान्तिं च अस्थेयसामिव
स्थेयांसः स्थिरतराः ततोऽन्ये अस्थेयांसः तेषां धनं यथाऽन्ये
हरन्ति तद्वत् ॥

⁶समिति ॥ इमाः सपत्नीः अहं समजैषं सञ्जयेयं अभिभूवरीः,
छान्दसः सुलोपाभावः । 'सुमङ्गलारियम्' * इतिवत् । अभि-
भूवर्यहं अभिभूवरीः सपत्नीर्वा यथा सञ्जयेयं, तथा सति अहं
अस्य वीरस्य पत्युः धनस्य च विराजामि ईश्वरा भवामि ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने सप्तदशः खण्डः.

¹अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां चुबुका-
दधि । यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृ-
हामि ते । ²ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसा-
भ्योऽनूक्यात् । यक्ष्मं दोषण्यं मत्स्राभ्यां बाहुभ्यां
विवृहामि ते । ³आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्
हृदयादधि । यक्ष्मं मतस्त्राभ्यां यक्रः प्लाशिभ्यो

¹यक्ष्मगृहीतां वधूं अन्यां वा स्वस्त्रादिकां पुष्करसंवर्तमूलैः
रुत्तरैर्मन्त्रैः यथालिङ्गमङ्गानि संमृज्य प्रतीचीनं निरस्येत्—
अक्षीभ्यामिति ॥ अधिशब्धोऽनर्थकः । ते तव शीर्षण्यं यक्ष्मं
विवृहामि संमृज्य निरस्यामि । एवं सामान्येनोपदिष्टस्य विभ-
ज्यवचनं—अक्षीभ्यामित्यादि । अक्ष्यादयः प्रसिद्धाः । मस्तिष्कः
कपालान्तर्गतं मांसम् ॥

²ग्रीवाभ्य इति ॥ ग्रीवा कण्ठः, पर्वभेदेन भेदमारोप्य बहु-
वचनम् । उष्णिहाभ्यः उष्णिहाः तत्रत्या नाड्यः, यानि तद्वतान्य-
स्थीनि ताः कीकसाः । अनूक्यात् पृष्ठवंशात् दोष्णोर्भवं दोषण्यं,
अंसौ बाहू च प्रसिद्धौ ॥

³आन्त्रेभ्य इति ॥ अशितं पक्कावस्थायां येषु तिष्ठति तानि
आन्त्राणि तेभ्यः गुदाभ्यः गुदनाडीभ्यः वनिष्ठोः आन्त्रेष्वेव
स्थूलप्रदेशात् हृदयात् हृदयपुण्डरीकात् मतस्त्राभ्यां आम्रफला-
कृतिभ्यां वृक्याभ्यां यक्रः यकृतः प्लाशिभ्यः पर्शुभ्यः* ॥

*पार्श्वेभ्यः, वस्तिभ्यः.

विवृहामि ते । ⁴ऊरुभ्यां तेऽष्टीवद्भ्यां जङ्घाभ्यां
 प्रपदाभ्याम् । यक्ष्मः श्रोणीभ्यां भासदाङ्घ्रिः ससो
 विवृहामि ते । ⁵मेहनादलङ्कुरणालोमभ्यस्ते नखे-
 भ्यः । यक्ष्मः सर्वस्मादात्मनस्तमिमं विवृहामि
 ते । ⁶अङ्गादङ्गालोमोलोमो जातं पर्वणिपर्वणि ।
 यक्ष्मः सर्वस्मादात्मनस्तमिमं विवृहामि ते ।

⁴ऊरुभ्यामिति ॥ ऊरू प्रसिद्धौ । अष्टीवद्भ्यां ऊरुजा-
 न्वोः सन्धिप्रदेशाभ्याम्, जङ्घे प्रसिद्धे । प्रपदाभ्यां पादाग्रा-
 भ्यां श्रोणीभ्यां ऊरुमूलाभ्यां भासदात् भसदिति, गुह्यप्रदेशे
 अवयवविशेषस्य नाम भसदेव भासदं तस्मात् ध्वंससः नामै-
 गुदवल्यादित्यन्ये ॥

⁵मेहनादिति ॥ मेहनं प्रजननम् । वलङ्कुरणात्, नकारस्य
 लकारः छान्दसः । नकारमेव बहुचाः पठन्ति । वनं वननं त-
 तत्क्रियते येन तद्वनंकरणं सर्वो हि लोकः तेन वशीकृतः ।
 एवम्भूतात् मेहनात् । अन्ये तु उ अलङ्कुरणात् इति छेदमाहुः,
 अलङ्कुरणात् मेखलाप्रदेशात्, लोम नखं च प्रसिद्धम् । सर्वस्मात्
 आत्मनः उक्तादनुक्ताच्च प्रदेशात् तमिमं यक्ष्मं विवृहामि ॥

⁶अङ्गादङ्गादिति ॥ सर्वस्मादङ्गात् लोमोलोमः सर्वेभ्यो लोम-
 भ्यश्च पर्वणिपर्वणि प्रतिपर्वसन्धि जातं यक्ष्मं सर्वस्मादिति
 गतम् ॥

७परादेहि शाबल्यं ब्रह्मभ्यो विभज्जा वसु । कु-
त्यैषा पद्मती भूत्वा जायाऽऽविशते पतिम् । ८अश्ली-
ला तनूभवति रुशती पापयाऽमुया । पतिर्यद्वध्वै
वाससा स्वमङ्गमभि धिथ्सन्ति । ९क्रूरमेतत्कटुकमे-

७यत् 'परि त्वा गिर्वणः' * इति परिधापितं वधूवासस्तदेताद्विदे
विवाहकर्मविदे दद्यादुत्तराभिः—परादेहीति ॥ परित्यज शाबल्यं
शबलवर्णं वासः, ब्रह्मभ्यो ब्राह्मणेभ्यः वसु विभज्ज विभज्य
देहि । किं पुनः कारणं वाससस्त्यागे इति चेदुच्यते—एषा
जाया पद्मती पादवती कृत्या भूत्वा पतिं आविशते ॥

८अश्लीलेति ॥ अमुया पापया च कृत्या आविष्टवत्या
पत्युः तनूः अश्लीला निश्रीका भवति रुशती च । रुशतिः
हिंसार्थः, व्यत्ययेन च कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । हिंस्यमाना च
भवति । कस्मिन् पुनः कृते सर्वमेतद्भवति ? उच्यते—पतिः
यत् यदि वध्वै वध्वाः वाससा स्वं आत्मीयं अङ्गं शरीरं
अभिधित्सति परिधातुमिच्छति वधूवाससः परिधानमेवंनाम दुष्टं,
तस्मात् तन्न परिधेयं मन्त्रविदाऽपि सता ॥

९पुनरपि वास एव निन्द्यते—क्रूरमिति ॥ क्रूरं विनाश-
कारि कटुकं रुजाकारि अपाठवत् अपष्ठु विषवत् विषयुक्तं
च, एवंनाम निन्दितं एतत् वासः अत्तवे न भवति उपभोक्तुं
योग्यं न भवति । कस्य तर्हीदं योग्यमित्याह—सूर्या सूर्या

तदपाष्ठवद्विषवन्नैतदत्तवे । सूर्या यः प्रत्यक्षं विद्या-
थस एतत्प्रतिगृहीयात् । ¹⁰आशसनं विशसनमथो
अधि विचर्तनम् । सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि
ब्रह्मोत शःसति ॥ १८ ॥

इमं विवृहामि ते शःसति ॥ १८ ॥

अक्षीभ्यां ग्रीवाभ्यां आन्त्रेभ्यां ऊरुभ्यां मेहना-
दङ्गादङ्गात्परादेहि सप्त ॥

प्रसुग्मन्ताऽष्टादंशः हिरण्यवर्णाः पञ्चदशः सो-
मः प्रथमष्पोदंशः सोमाय जनिविदेऽष्टादशतिष्ठेम

नाम विवाहदेवता तथा दृष्टोपि मन्त्रगणः सूर्या 'प्रसुग्मन्ता' *
इत्यादिरेवमन्तः । तां यः प्रत्यक्षं स्पष्टं पदशः स्वरशः अक्षरशः
अर्थतो विनियोगतश्च विद्यात् जानीयात् स एतत्प्रतिगृहीयात् प्र-
तिग्रहीतुमर्हति ॥

¹⁰पुनरपि वाससो निन्दा—आशसनमिति ॥ आशसनं क्षत-
करणं शूलादि विशसनं चर्मणां पृथक्करणं स्वधित्यादि अथो
अपिच अधिरनर्थकः । विचर्तनं त्वचोऽन्यत्र मोचनं एवम्भूतमे-
तद्वासः न प्रतिगृहीयादिति संबन्धः । अथ तस्य कथमनर्थो
न भवति ? उच्यते—सूर्यायाः पश्य रूपाणि सूर्याया हि ता-

त्रयोविंशतिस्सत्येन ता मन्दसानैकान्न विंश-
तिरेकान्न विंशतिश्शर्म वमैकंविंशतिरिह गाव
एकान्न विंशतिरुदीर्घातो दशापञ्चयं त्वा द्वादशा-
राहोरुं नव विष्णुर्योनिं करोमि तेऽष्टादशाष्टादश
प्रातरग्निं चतुर्दशेमां खनाम्युदसौ सूर्यो द्वादशद्वा-
दशाक्षीभ्यां ते विंशतिरष्टादश ॥ १८ ॥

प्रसुग्मन्ताऽपञ्चयं त्वाऽष्टादश ॥ १८ ॥

प्रसुग्मन्ता तानि ब्रह्मोत शंसति ॥ हरिः ओम्.

इत्येकाशिकाण्डे प्रथमप्रश्नः.

दृशानि रूपाणि, तानि च ब्रह्म ब्राह्मणः शंसति तस्य क-
थमनर्थशङ्केति । उतशब्दः सम्यगर्थे, अनेकार्थत्वान्निपातानाम् ।
एवमेतद्वधूवाससः परिदानं* चतुर्थ्यन्ते कर्तव्यं, तथा च विवाहा-
न्ते आश्वलायनः 'सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात्'† इति । अन्ये तु-
यक्षमृगीतायाः वासः एतद्वैषज्यविदे देयमुपदिश्यते इत्याहुः ।
सूर्याशब्देनापि त एव मन्त्रा उच्यन्ते ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्राविरचिते एकाशिकाण्डमन्त्रव्याख्याने
अष्टादशः खण्डः.

प्रथमः प्रपाठकस्समाप्तः.

द्वितीयप्रश्नप्रारम्भः.

¹उष्णेन वायवुदकेनेह्यदितिः केशान् वपतु । ²आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे । ज्योक्च सूर्यं दृशे । ³येनावपथ्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायु-

¹अथोपनयनमन्त्राः । तत्र उष्णा अपः शीतास्वानयति—
उष्णेनेति ॥ हे वायो! उष्णेन उदकेन उष्णमुदकं गृहीत्वा
एहि आगच्छ । किमर्थं? अदितिः केशान्वपतु अदित्याः
वपने अनुग्रहकर्तृत्वं, एवं वायोरुदकानयने ॥

²उत्तरया शिर उनत्ति—आप उन्दन्त्विति ॥ माणवकस्यास्य
शिरः आपः उन्दन्तु क्लेदयन्तु जीवसे जीवितुं जीवनाय ।
कियन्तं कालं? दीर्घायुत्वाय षोडशवर्षयुतं शतं दीर्घमायुः,
वर्चसे दीप्तये ज्योक् दीर्घकालं सूर्यं दृशे द्रष्टुं यथा अयं
दीर्घकालं जीवेत्, तावन्तं कालं चक्षुष्मान्भवति वर्चस्वी च
तथोन्दन्तु ॥

³उत्तराभिः प्रतिदिशं प्रवपत्याचार्यः । तत्र प्राच्यां दिशि—
येनावपदिति ॥ येन क्षुरेण सविता सोमस्य राज्ञः व-
रुणस्य शिर अवपत् विद्वान् नापितकर्मणि कुशलः । तेन
क्षुरेण जातिद्वारेणैक्यं तादृशेन वा क्षुरेण हे ब्रह्माणः! ब्राह्म-
णाः पुण्याहवाचनस्य कर्तारः इदं अस्य माणवकस्य शिरः

ष्माअरदष्टिर्यथाऽसंदयमसौ । ⁴येन पूषा बृहस्पतेर-
ग्रेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् । तेनास्यायुषे वप सौश्लो-
क्याय स्वस्तये । ⁵येन भूयश्चरात्ययं ज्योक्च प-
श्याति सूर्यम् । तेनास्यायुषे वप सौश्लोक्याय स्व-
स्तये । ⁶येन पूषा बृहस्पतेरग्रेरिन्द्रस्य चायुषेऽव-

वपत् वपने मां प्रयुङ्क्षुमित्यर्थः । युष्मदनुज्ञयाऽहं प्रवपामीति
यावत् । यथा वपने सति अयं माणवकः असौ यज्ञशर्मा
आयुष्मान् जरदष्टिः जीर्णाशनश्च¹ असत् स्यात् तथा वपत् ।
असावित्यत्र, माणवकस्य नामनिर्देशः प्रथमया ॥

⁴अथ दक्षिणतः—येन पूषेति ॥ येन क्षुरेणेति गतम् ।
तेन क्षुरेण अस्य शिरः आयुषे वप शरीरात्मानं प्रत्यन्तरा-
त्मनः प्रेषः, हे मदीयशरीरात्मन् ! वप सौश्लोक्याय सुश्लोक-
मकीर्तिः तस्य भावः सौश्लोक्यं यथा अयं सुकीर्तिः स्यात् तथे-
त्यर्थः । स्वस्तये अविनाशाय च ॥

⁵अथ पश्चात्—येन भूय इति ॥ येन क्षुरेण उक्तः अयं
माणवकः भूयश्चराति । पञ्चमो लकारः । भूयिष्ठं चरेत् सर्वा-
नतीत्य चरेत्, ज्योक् दीर्घकालं च सूर्यं पश्याति पश्येत् ।
छान्दस उभयत्र दीर्घः । तेनेत्यादि गतम् ॥

पत् । तेन ते वपाम्यसावायुषा वर्चसा यथा ज्यो-
क्सुमना असाः । ⁷यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा
वप्सा वपसि केशान् । शुन्धि शिरो माऽस्यायुः प्रमो-
षीः । ⁸उप्त्वाय केशान् वरुणस्य राज्ञो बृहस्पतिस्सवि-

⁶अथोत्तरतः—येन पूषेति ॥ पूर्वार्धे गतम् । तेन क्षुरेण
ते तव शिरो वपामि असौ इति नामनिर्देशः संबुद्ध्या य-
ज्ञशर्मन् ! यथा वपने सति आयुषा वर्चसा च युक्तः ज्योक्-
दीर्घकालं सुमनाः त्वं असाः । अत्रापि पञ्चमो लकारः । स्याः
तथा वपामि ॥

⁷अथ वपन्तं नापितं उत्तरयाऽनुमन्त्रयते आचार्यः—यत्क्षुरेणे-
ति ॥ यत् यदा क्षुरेण मर्चयता तीक्ष्णभूतेन सुपेशसा सु-
रूपेण उज्ज्वलेन वप्सा करणस्य कर्तृत्वविवक्षा, एवम्भूतेन क्षु-
रेण यदाऽस्य केशान्वपसि । यदिति वचनात्तदेत्यव्याहार्यम् ।
तदा अस्य शिरः शुन्धि शुद्धं कुरु यथा केशाः निर्मूला¹
भवन्ति तथेत्यर्थः । आयुस्तु अस्य मा प्रमोषीः वपनस्य
स्वतो मङ्गलत्वात् एवं प्रार्थ्यते । तथा च ब्राह्मणम् । ‘रि-
क्तो वा एषोऽनपिहितो यन्मुण्डः’² इति ॥

⁸अथ केशनिधानमन्त्रः—उप्त्वाय केशानिति ॥ उप्त्वाय
उप्त्वा ‘क्तो यत्’ । केशान्, कस्य ? वरुणस्य राज्ञः, के?

ता सोमो अग्निः । तेभ्यो निधानं बहुधाऽन्वविन्द-
न्नन्तरा द्यावापृथिवी अपस्सुवः ॥ १ ॥

आयुषेऽवपत्पञ्च च ॥ १ ॥

¹आयुर्दा देव जरसं गृणानो घृतप्रतीको घृतपृ-
ष्ठो अग्ने । घृतं पिवन्नमृतं चारु गव्यं पितेव पुत्रं

बृहस्पत्यादयः । ते किमकुर्वन् ? तेभ्यः तेषां केशानां निधानम् ।
अधिकरणे ल्युट् । ते यत्र निधीयन्ते तत्स्थानं बहुधा बहुभिः
प्रकारैः अन्वविन्दन् अनुक्रमेण लब्धवन्तः । कः ? अन्तरा-
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योर्मध्ये अपः अन्तरिक्षे सुवः स्वर्गे
लोके, कालभेदेन स्थानभेदः । एवं अहमपि उदुम्बरमूले दर्भ-
स्तम्बे वा निदधामीति योज्यम् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकान्निकाण्डमन्त्रव्याख्याने

द्वितीयप्रश्ने प्रथमः खण्डः.

¹अथ समिदाधानम्—आयुर्दा देवेति ॥ हे देव ! अग्ने ! आ-
युर्दाः त्वं जरसं जरा स्तुतिः तां गृणानः उच्चारणकर्माऽयम-
न्यत्र, इह तु ग्रहणे द्रष्टव्यः, स्तुतिं गृह्णन् इत्यर्थः । घृतप्र-
तीकः घृ क्षरणदीप्त्योः, प्रतीकमिति अवयवनाम, दीप्तावयवः
घृतं आज्यं पृष्ठे यस्य सः घृतपृष्ठः घृतं पिवन् । कीदृशं ?
अमृतं चारु गव्यं अस्मिन्कर्मणि आज्यभागादिरूपेण । एवं-
भूतस्त्वं इदानीं अनया समिदाहुत्या इमं माणवकं जरसे नय

जरसे नयेमम् । ²आतिष्ठेममश्मानमश्मेव त्वं
स्थिरो भव । अभितिष्ठ पृतन्यतस्सहस्व पृतनायतः ।
³रेवतीस्त्वा व्यक्ष्णन्कृत्तिकाश्चाकृन्तुस्त्वा । धियोऽ-
वयन्नव ग्रा अवृञ्जन्सहस्रमन्ताः अभितो अय-
च्छन् । ⁴देवीर्देवाय परिधी संवित्रे महत्तदासाम-

जरां प्रापय यथाऽयं दीर्घायुर्भवति तथा कुरु पितेव पुत्रं
यथा पिता पुत्रं सर्वप्रकारेण दीर्घमायुः प्रापयति तद्वत् । एवं
तावदाचार्यो मन्त्रस्य वक्तेति पक्षे योजना । माणवकपक्षे तु
इमं मां नयेति ॥

²अश्मास्थापनम्—आतिष्ठेति ॥ गतम्* ॥

³⁻⁴उत्तराभ्यां वासोऽभिमन्त्रणम्—रेवतीरिति ॥ हे वासः!
त्वा त्वां रेवतीः 'वा छन्दसि' इति जप्ति पूर्वसवर्णः, रेव-
त्यो नाम देवताः व्यक्ष्णन् विविधमध्वंसयन् कार्पासावस्थायां
बीजनिर्हरणार्थम् । कार्यकारणयोरभेदोपचारात् वास एव ताः
व्यक्ष्णन् । कृत्तिकाश्च त्वा त्वां अकृन्तन् कर्तनं तन्तुकरणम् ।
अत्राप्यभेदोपचारः । धियो नाम देवताः त्वा अवयन् त-
न्तुसन्तानं कृत्वा वासः कृतवत्यः । ग्राश्च देवतास्त्वामवृञ्जन्
अन्तरयोरच्छिन्दन् । किञ्च—उक्ता अन्याश्च सहस्रं देव्यः
अन्तान् दशामूत्राणि अभितः उभयोः पार्श्वयोः अयच्छन्

भवन्महित्वन्म । ⁵या अकृन्तन्नवयन् या अतन्वत
याश्च देवीरन्तानभितोऽददन्त । तास्त्वा देवीर्जरसे
संव्ययन्त्वायुष्मानिदं परिधत्स्व वासः । ⁶परिधत्त
धत्त वाससैनः शतायुषं कृणुत दीर्घमायुः । बृहस्प-

दाण् दाने, तस्य यच्छोदेशः, दत्तवत्यः । देवीः देव्यः स-
हस्रमित्यनेन पूर्वेण सम्बन्धः । देवाय सवित्रे देवस्य स-
वितुः परिधी परिधिः परिधानं, सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णः,
परिधौ परिधानकाले आसां देवीनां तत् महित्वं महत्त्वं म-
हद्भवत् एवं नाम ता देव्यो महत्यो यदेवस्य सवितुः वासः
कृतवत्यः । एवम्भूतं च त्वमसीत्यभिमन्त्रणार्थः ॥

⁵उत्तराभिः तिसृभिः परिधापयति—या अकृन्तन्निति ॥ या
देव्यः त्वां अकृन्तन् याश्चावयन् याश्चातन्वत विस्तारित-
वत्यः याश्च अन्तान् दशासूत्राणि अभितः उभयोः पार्श्वयोः
अददन्त दत्तवत्यः दद दाने, तास्त्वा रेवत्यादयो देवीः देव्यः
जरसे यथा त्वं जरां प्राप्नुयाः तथा संव्ययन्तु परिधापयन्तु,
त्वं च आयुष्मान् भवन् इदं वासः परिधत्स्व परिधेहि ॥

⁶परिधत्तेति ॥ हे देव्यो ! रेवत्यादयः ! एनं कुमारं वास-
सा परिधत्त आच्छादयत धत्त अत्रापि परिरपेक्ष्यते, आदरार्थं
पुनर्वचनम् । परिधत्त्यश्च शतायुषमेनं कृणुत । दीर्घमायुरि-
ति । अस्योत्तरेण सम्बन्धः, कारणे च कार्योपचारः, दीर्घस्या-

तिः प्रायच्छद्वासं एतत्सोमाय राज्ञे परिधातवा उ।
 ७जरां गच्छासि परिधत्स्व वासो भवां कृष्टीनाम-
 भिशस्तिपावा । शतं च जीव शरदस्सुवर्चा राय-
 श्च पोषमुप संव्ययस्व । ८परीदं वासो अधिधा-
 स्स्वस्तयेऽभूरापीनामभिशस्तिपावा । शतं च जीव

युषो निमित्तभूतं एतद्वासो बृहस्पतिः प्रायच्छत् । कस्मै?
 सोमाय राज्ञे । किमर्थं? परिधातवै परिधानार्थम् । उ इत्य-
 नर्थकः ॥

७जरां गच्छासीति ॥ इदं वासः परिधत्स्व, परिधाय
 च जरां गच्छासि गच्छेः । कृष्टीनां^१ बन्धुमनुष्याणां च
 अभिशस्तिपावा अभिशस्तेः पाता रक्षिता भव । जरां गच्छ-
 सीत्युक्तमेव विशिष्यते—शतं च जीव शरदः संवत्सरान् सु-
 वर्चा भूत्वा रायश्च पोषं रायो धनस्य च पोषं उप उपेत्य-
 यमपेरर्थे, अभिसंव्ययस्व वासो यथा रायस्पोषं भवति तथेत्यर्थः ॥

८परिहितवन्तं कुमारमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते—परीदं वास इति ॥
 त्वं इदं वासः पर्याधिधाः परिहितवानसि । धाजो लुङि रूपमेतत्,
 थकारस्य धकारश्छान्दसः । किमर्थं? स्वस्तये । परिधाय च अपीनां
 आत्मानां ज्ञात्यादीनां अभिशस्तिपावा अभिशस्तेः पाता अभूः।
 शतं च जीव शरदः गतम् । पुरुचीः बहुगतिः वसूनि च

शरदः पुरुचीर्वसूनि चार्यो विभजासि जीवन् ।
⁶इयं दुरुक्तात्परिबाधमाना शर्म वरुथं पुनती न
 आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमाभरन्ती प्रिया
 देवानां सुभगा मेखलेयम् । ¹⁰ऋतस्य गोप्त्री त-
 पसः परस्पी द्यती रक्षस्सहमाना अरातीः । सा

आर्यः स्वामी भूत्वा विभजासि विभजेः विभज्य दद्याः जी-
 वन् सम्पन्नस्सन्, लोके हि स जीवतीत्युच्यते यस्सम्पन्नो भवति॥

⁹मौञ्ज्याः परिव्ययनमन्तौ—इयं दुरुक्तादिति ॥ इयं मेखला
 दुरुक्तात् । * शस आदादेशः । दुरुक्तानि तथैव शाबरगृह्यपाठः ।
 परिबाधमाना सर्वतो नाशयन्ती शर्म शरणं गृहं वरुथं वर-
 णीयं पुनती शोधयन्ती नः अस्माकं सम्बन्धि अस्मान्वा आ-
 गात् आगतवती, प्राणापानाभ्यां, चतुर्थ्यन्तमेतत्, ताभ्यां ब-
 लमाभरन्ती आहरन्ती प्रिया देवानां एवम्भूता इयं मेखला,
 अतश्च इयमेव सुभगा ॥

¹⁰ऋतस्येति ॥ ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा गोप्त्री तप-
 सः परस्पी, पातेरेतद्रूपं, परशब्दः प्रकर्षे, तपसः प्रकर्षेण पात्री
 रक्षित्री द्यती रक्षः रक्षसां हननं कुर्वन्ती सहमाना अभिभ-
 वन्ती अरातीः शत्रुजातीः, छान्दसः प्रकृतिभावः । या एवं-
 भूता सा त्वं नः अस्मान् समन्तं परितः अनु आनुपूर्व्येण
 परीहि परिगच्छ, भद्रया त्वया रक्षिता वयं हे मेखले! मा

नस्समन्तमनु परीहि भद्रयां भर्तारिस्ते मेखले मा
रिषाम । ¹¹ मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजो यश-
स्वि स्थविरं समिद्धम् । अनाहनस्य वसनं जरि-
ष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेऽहम् ॥ २ ॥

दीर्घमायुस्समिद्धमेकं च ॥ २ ॥

रिषाम रिष्टा मा भूम भर्तारः ते त्वां विभ्राणाः, 'कर्तृकर्मणोः कृति' ॥

¹¹अजिनमन्त्रः—मित्रस्येति ॥ मित्रस्य आदित्यस्य चक्षुः
प्रकाशकं, अजिनोत्तरीयो हि दीर्घायुर्भवति, स च आदित्यं
पश्यति अतः तस्य प्रकाशकं धरुणं धार्यमाणं बलीयः तेजः
अत्यन्तं बलिष्ठं तेजः यशस्वि धारयतो यशोनिमित्तत्वात् स्व-
यमेव यशस्वि स्थविरं प्रवृद्धं समिद्धं सम्यगिद्धं दीप्तिम्
अनाहनस्य आहनसः धूर्ताः 'ये ते मदा आहनसः'* इत्यादौ
दर्शनात् । तेषां कर्म आहनस्यं मणितशब्दादि । 'आहनस्या-
द्वै रेतस्सिच्यते'† इति बहुचब्राह्मणम् । तद्विपरीतं अनाहनस्यं
धूर्तानामयोग्यमित्यर्थः । वसनं उपरिवासः जरिष्णु, जीर्यति-
स्तुत्यर्थः कर्मणि च कर्तृप्रत्ययः, स्तोतव्यं जरायाः प्रापयितुं
वा वाजि अन्नवत् अन्नस्य दातृ वा इदं एवम्भूतं अजिनं
अहं परिदधे प्रावृणोमि ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने

द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः खण्डः.

¹आगन्त्रा समगन्महि प्रसु मृत्युं युयोतन । अ-
रिष्टास्संचरेमहि स्वस्ति चरतादिह स्वस्त्या गृहे-
भ्यः । ²समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारदुपां शुना सम-
मृतत्वमश्याम् । इमे नु ते रश्मयस्सूर्यस्य येभि-

¹उत्तरेणाग्निं दर्भेषु अवस्थापनमन्त्रः—आगन्त्रेति ॥ आगन्त्रा
आगच्छता आचार्येण समगन्महि सङ्गतास्मः । सङ्गताश्च
मृत्युं मरणं प्रसुयुयोतन यौतिः पृथग्भावे लोणमध्यमपुरुषबहुवच-
नस्य तनवादेशः, व्यत्ययेन च उत्तमपुरुषस्य स्थाने मध्यमः ।
प्रकर्षेण सुष्ठु च पृथक्करवाम । अरिष्टाश्च संचरेमहि । आ-
चार्योपि स्वस्ति चरतात् ममापि इह ब्रह्मचर्ये स्वास्ति भवतु
आ गृहेभ्यः आ गृहस्थाश्रमप्राप्तेः ॥

¹प्रोक्षणमन्त्रः—समुद्रादूर्मिरिति ॥ यत्प्रोक्षणविन्दवः मयि
पतन्ति तत् समुद्रादेव मधुमान् ऊर्मिः मां उदारत् उन्मुखं
आगमत् । उपेत्यस्य अश्यामित्याख्यातेन सम्बन्धः । अनुदात्त-
पाठस्तु व्यत्ययेन । बहुचास्तु आद्युदात्तमेव अधियते । अंशुना
अन्तर्हीतमत्त्वर्थमेतत्, अंशुमता दीप्तिमता तेनोर्मिणा अमृतत्वं स-
मुपाश्यां सम्यगुपाश्रुवीय । इमे नु ते नु इत्यनर्थकः, यद्यप्यूर्मिरि-
त्येकवचनान्तं प्रकृतं, तथाऽपि रश्मय इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्
इमे ते इति बहुवचनम् । इमे ते सूर्यस्य रश्मयः योऽयं ऊर्मिर्मां-
दारत् कार्यकारणयोरभेदोपचारः, 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' *

स्मपित्वं पितरो न आयन् । ³अग्निष्टे हस्तमग्रभी-
⁴थसो मस्ते हस्तमग्रभी ⁵थसविता ते हस्तमग्रभी-
⁶थसरस्वती ते हस्तमग्रभी ⁷त्पूषा ते हस्तमग्रभी-
⁸दर्यमा ते हस्तमग्रभी ⁹दशुस्ते हस्तमग्रभी ¹⁰द्रुग-
स्ते हस्तमग्रभी ¹¹न्मित्रस्ते हस्तमग्रभी ¹²न्मित्रस्त्व-

इति । अपां विन्दवः सूर्यस्य रश्मयः येभिः यै रश्मिभिः सपि-
त्वं समानपानं नः अस्मकं पितरः अङ्गिरसः आयन् इतव-
न्तः । आङ्गिरसस्य वामदेवस्य वैतद्वचनम् । अङ्गिरसो देवानां सखा-
यः, अतो रश्मिभिरन्यैश्च देवैस्सह पानमुपपन्नम् । एतदुक्तं भव-
ति—यैः रश्मिभिस्सहास्मत्पितरो अङ्गिरसः सोमपानं कृतवन्तः
तत्कारणका विन्दवो मयि पतिताः तैश्चामृतत्वमुपाश्रुवीयेति ॥

³⁻¹²हस्तग्रहणमन्त्राः—अग्निष्ट इति ॥ यदिदं मया तव ह-
स्तग्रहणं तदग्रचादिभिरेव ग्रहणमस्त्वित्युपचारः । लोडर्थे लुङ् ।
अग्रभीत् अग्रहीत् गृह्णातु । अग्निः सोमः सरस्वती च प्र-
सिद्धाः । सवित्रादयोपि द्वादशादित्यानामन्यतमे* । त्वं धर्मणा धर्मेण
मित्रोसि यादृशो मित्रो देवः तादृशोसि । कीदृशश्च सः ?
‘मित्रं देवा अब्रुवन्त्सोमं राजानं हनोमेति सोऽब्रवीन्नाहं
सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मि’ † इति । एवंविधः अग्निः
तवाचार्यस्थानीयः ॥

मसि धर्मणाऽग्निराचार्यस्तव । ¹³अग्नये त्वा परि
ददाम्यसौ ¹⁴सोमाय त्वा परि ददाम्यसौ ¹⁵सवित्रे
त्वा परि ददाम्यसौ ¹⁶सरस्वत्यै त्वा परि ददाम्यसौ
¹⁷मृत्यवे त्वा परि ददाम्यसौ ¹⁸यमाय त्वा परि द-
दाम्यसौ ¹⁹गुदाय त्वा परि ददाम्यसा ²⁰वन्तकाय
त्वा परि ददाम्यसा ²¹वृद्धयस्त्वा परि ददाम्यसा-
²²वोषधीभ्यस्त्वा परि ददाम्यसौ ²³पृथिव्यै त्वा स-
वैश्वानरायै परि ददाम्यसौ । ²⁴देवस्य त्वा सवितुः
प्रसव उपनयेऽसौ । ²⁵सुप्रजाः प्रजया भूयास्सु-

¹³⁻²³उत्तरे परिदानमन्त्राः—अग्नये त्वेत्यादयः ॥ रक्षार्थं दानं
परिदानम् । सर्वत्र च असौशब्दस्य स्थाने माणवकस्य नाम
निर्देशः संबुद्ध्या ॥

²⁴अथोपनयनमन्त्रः—देवस्य त्वति ॥ देवस्य सवितुः प्रसवे
अनुज्ञायां सत्यां त्वां अहं उपनये आत्मनः समीपं प्रापयामि
वशं नयामीत्यर्थः । नामनिर्देशः पूर्ववत् । केचित्तु—अन्तोदात्तस्य
पाठात् आचार्यस्य नाम्नः प्रथमया निर्देशं मन्यन्ते ॥

²⁵अथ कर्णे जपः—सुप्रजा इति ॥ हे ब्रह्मचारिन् ! त्वं
प्रजया सुप्रजा भूयाः । सुवीरो वीरैः । अत्र वीराः पौत्राः,
प्रजाया उक्तत्वात् । वर्चसा सुवर्चाः, पोषैश्च सुपोषः, भूया
इति सर्वत्रानुषङ्गः ॥

वीरो वीरैस्सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषैः । ²⁶ब्रह्म-
चर्यमागामुप मा नयस्व देवेन सवित्रा प्रसूतः ।
²⁷कोनामास्यसौ नामास्मि कस्य ब्रह्मचार्यस्यसौ
प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्म्यसा ²⁸वेष ते देव सूर्य ब्रह्मचारी
तं गोपाय स मा मृतैष ते सूर्य पुत्रस्सु*दीर्घायुस्स
मा मृत । याः स्वस्तिमग्निर्वायुस्सूर्यश्चन्द्रमा आ-

²⁶अथ कुमारस्य मन्त्रः—ब्रह्मचर्यमिति ॥ ब्रह्म वेदः तद-
र्थं व्रतं ब्रह्मचर्यं तदहं आगाम् . । ‘आशंसायां भूतवच्च’
इति भविष्यति लुङ् । प्राप्नुवानि, तं मां उपनयस्व देवेन
सवित्रा प्रसूतः अनुज्ञातस्त्वम् ॥

²⁷कोनामासीति ॥ कोनामासि किं नामधेयोसीत्याचार्यः ।
असौ नामास्मि इति माणवकः । नामनिर्देशः प्रथमया ।
कस्य ब्रह्मचार्यस्यसौ इत्याचार्यः । नामनिर्देशस्तंबुद्ध्या ।
प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्म्यसौ इति माणवकः । नामनिर्देशः प्रथ-
मया । प्राण आत्मा † ॥

²⁸एष इत्याचार्यः । एष माणवकः हे देव ! सूर्य ! ते तव
ब्रह्मचारी तं गोपाय रक्षस्व । स च मा मृत मरणं मा गमत्,
हे सूर्य ! ते तव एष पुत्रश्च सुदीर्घायुः भवतु स च मा मृत
दीर्घायुषो मध्ये मरणं मा गमत् यां स्वस्ति अग्न्यादयः अनु

पोऽनु सं चरन्ति तां स्वस्तिमनु सं चरासा²⁹वध्व-
नामध्वपते श्रेष्ठस्याध्वनः पारमशीय ॥ ३ ॥

आगन्ता दश ॥ ३ ॥

¹योगेयोगे त्वस्तर²मिममग्र आयुषे वर्चसे कृ-

क्रमेण सञ्चरन्ति तां स्वस्ति त्वमपि अनुसञ्चर असौ यज्ञ-
शर्मन् ! ॥

²⁹अध्वनामिति माणवकः* ॥ अध्वपत इत्युक्ते एकस्या-
ध्वनः पतिरित्यपि गम्यते अतः अध्वनामिति पुनर्वचनं, सर्वेषा-
मध्वनां अध्वपते ! सूर्य ! अहं त्वत्प्रसादात् श्रेष्ठस्य श्रेयस्करस्य अ-
ध्वनः ब्रह्मचर्यमार्गस्य पारं पर्यन्तं अशीय अश्रुवीय । ध्वं दुःखं तत्
यत्र नास्ति सोऽध्वा तस्य सुखसाधनस्य मार्गस्य पते ! इत्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकान्निकाण्डव्याख्याने

द्वितीयप्रश्ने तृतीयः खण्डः.

¹अथ होममन्त्राः—ते च सर्वे माणवकस्यैव । द्वितीयचतुर्था-
वाचार्यस्येत्येके । योगेयोगे गतम् । योगस्त्वह कर्मण्युद्योगः† ॥

²इममग्र इति ॥ हे अग्ने ! त्वं इमं माणवकं आयुषे वर्चसे

*प्रत्यगाशिषं माणवकं वाचयति अध्वनामिति पा. †ब्रह्मचर्यकर्मण्युद्योगः पा.

¹मन्त्रोऽयं (१०) पत्रे लिखितः.

²इममग्र आयुषे वर्चसे कृधि प्रियः रेतो वरुण

धीति द्वे । ^३शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा न-
श्चक्रा जरसं तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भव-

कृधि कुरु यथाऽयं आयुष्मान् वर्चस्वी च भवति तथा कुरु ।
हे वरुण ! त्वं पुनरस्य प्रियं रेतः कुरु प्रियं पुत्रं देहि यथा
गृहस्थो भवति । हे सोम राजन् ! त्वं च, हे अदिते ! त्वं च अस्मै
मातेव शर्म सुखं यच्छ देहि । दाण् दाने, यच्छोदशः । हे
विश्वेदेवाः ! यूयं च शर्म यच्छत, यथा सत्ययं जरदष्टिः अ-
सत् स्यात् । आचार्यपक्षे सुगमम् । माणवकपक्षे आत्मन एव
परोक्षनिर्देशः । इमं जनं अस्मै जनाय अयं जनो जरदाष्टिरसदिति ॥

^३शतमिन्नु शरद इति ॥ इच्छब्द एवार्थे । नुशब्दः प्रसिद्धौ ।
शतमेव हि शरदः परमायुः । कीदृशं शतं ? अन्ति अन्तिकं
सन्निकृष्टं अल्पमित्यर्थः । हे देवाः ! यत्र शते नः अस्माकं
तनूनां अवयवापेक्षं बहुवचनम्, शरीरस्य तदवयवानां च जरसं
चक्रा कृतवन्तः स्थ । छान्दसो दीर्घः । यत्र च कियन्तंचि-
त्कालं पुत्रा भूत्वा पितरो भवन्ति पालका भवन्ति कुटुम्ब-
भरणव्याकुला* भवन्ति एवं नाम विरसमायुः यत्स्वरूपेणा-
ल्पं जरया चाभिभूतं कुटुम्बभरणादिना च व्यथाकारि एवम्भूत-

सोम राजन् । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ
विश्वेदेवा जरदष्टिर्यथाऽसत् ॥ (सं. २-३-१०.)

न्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः । ⁴अग्निष्ट
आयुः प्रतरां दधात्वग्निष्टे पुष्टिं प्रतरां कृणोतु ।
इन्द्रो मरुद्भिर् ऋतुधा कृणोत्वादित्यैस्ते वसुभिरा
दधातु । ⁵मेधां मह्यमङ्गिरसो मेधाः सप्तर्षयो
ददुः । मेधां मह्यं प्रजापतिर्मेधामग्निर्ददातु मे ।
⁶अप्सरसु च या मेधा गन्धर्वेषु च यद्यशः । दैवी

मपि तावत् नः अस्माकमायुः पूर्णमस्तु मध्या मध्ये मा रीरिषत
मा हिंसिष्ट । रुष रिष हिंसायाम् । गन्तोः आङ् अत्र द्रष्ट-
व्यः, आ गून्तोः आगमनात् यावत्स्वयमेव गच्छति तावन्मा
रीरिषत ॥

⁴अग्निष्ट इति ॥ अग्निः ते तव आयुः प्रतरां प्रकृष्टतरं दधातु
ददातु स्थापयतु वा । स एवाग्निः ते तव पुष्टिं प्रतरां प्रकृष्टतरां
कृणोतु । इन्द्रश्च मरुद्भिस्सह ते तव पुष्टिं ऋतुधा ऋतावृतौ
कृणोतु । स एवेन्द्रः आदित्यैर्वसुभिस्सह ते पुष्टिं आदधातु ।
इदमप्याचार्यपक्षे सुगमं, माणवकपक्षे तु अन्तरात्मशरीरात्मभेदेन
योज्यम् ॥

⁵मेधामिति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥ ददुः दद्युः ॥

⁶अप्सरस्विति ॥ अप्सरसु । दैवी देवेषु भवा । मा-
नुषी मनुष्येषु भवा या सा मेधा । तच्च यश इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
इह कर्मणि मां सा मेधा आविशतात् ॥

या मानुषी मेधा सा मामाविशतादिह । ⁷ इमं मे
वरुण ⁸ तत्त्वां यामि ⁹ त्वं नो अग्ने ¹⁰ स त्वं नो अग्ने
¹¹ त्वमग्ने अयाऽसि । ¹² राष्ट्रभृदस्याचार्यासन्दी मा
त्वद्योषम् । ¹³ तत्सवितुर्वरेण्यमित्येषा । ¹⁴ अवृधम्-

⁷⁻¹¹ इमं म इत्यादि ॥ पञ्च गताः ॥

¹² आचार्यः कूर्चमारोहति—राष्ट्रभृदिति ॥ हे कूर्च ! त्वं
राष्ट्रभृदसि राष्ट्रस्य भर्ताऽसि प्रशस्तोऽसि आचार्यासन्दी आचा-
र्याणामासन्दी,* एवम्भूतात् त्वत् त्वत्तः अहं मा योषं यौति
पृथग्भावे, वियुक्तो मा भूवम् ॥

¹³ अथ सावित्री—तत्सवितुरिति ॥ तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दोऽध्या-
हर्तव्यः । यत् सर्वेषां ध्येयं तद्देवस्य सवितुः वरेण्यं वरणीयं
भर्गः पापानां भर्जनं † तेजोमयं रूपं वयं धीमहि ध्यायामः ।
कीदृशस्य सवितुः ? यो नः अस्माकं सर्वेषां धियो धर्मादि-
विषया बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् । सवित्राऽभ्यनुज्ञातो हि स-
र्वोऽपि कर्म करोति 'सविता वै प्रसवानामीशे' ‡ इति ब्राह्मणम् ॥

⁷⁻¹¹ एते मन्त्राः (२२-२४) पृष्ठेषु लिखिताः.

¹³ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो
यो नः प्रचोदयात् ॥ (सं. १-५-६.)

* आचार्याणामासनमसि च. † भजनम्. ‡ सं. २-१-६.

सौ सौम्य प्राण स्वं मे गोपाय । ¹⁵ब्रह्मण आणी
स्थः ॥ ४ ॥

त्वमग्ने अयाऽसि चत्वारि च ॥ ४ ॥

¹सुश्रवंस्सुश्रवंसं मा कुरु यथा त्वं सुश्रवंस्सु-

¹⁴ओष्ठोपस्पर्शनम्—अवृधमिति ॥ वृद्धिः श्रीः, अहं अ-
वृधं प्रवृद्धः श्रीमान् जातः सावित्रीग्रहणात् ‘ऋचस्सामानि
यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम् * । ‘सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावि-
व्यनूच्यते’ † इति च ब्राह्मणम् । असाविति प्राण उच्यते
शरीरसन्निधानात्, सौम्येत्यनुकूलाभिधानं, प्राण आत्मा । हे शरीर-
सन्निहित ! प्राण ! सौम्य ! मदीयान्तरात्मन् ! यदिदानीं मे
ममान्तःप्रविष्टं सावित्र्याख्यं स्वं धनं तत् गोपाय रक्ष यथा
न निर्गच्छेत्तथा कुरु ॥

¹⁵कर्णोपस्पर्शनम्—ब्रह्मण इति ॥ ब्रह्मणः सावित्रीलक्षण-
स्य मन्त्रस्य आणी कीले स्थः । लोडर्थे लट् । स्तं भवतम् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाम्रिकाण्डव्याख्याने

द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः खण्डः.

¹दण्डमादत्ते—सुश्रव इति ॥ सुश्रवाः पालाशः, श्रूयते हि
‘देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत्पर्ण उपाशृणोत् सुश्रवा वै नाम’ ‡ इति ।

श्रवां अस्येवमहः सुश्रवंस्सुश्रवां भूयासं यथा
 त्वः सुश्रवंस्सुश्रवो देवानां निधिगोपोऽस्येवमहं
 ब्राह्मणानां ब्रह्मणो निधिगोपो भूयासम् । ²स्मृतं
 च मेऽस्मृतं च मे तन्म उभयं व्रतं ³निन्दा च मेऽ-
 निन्दा च मे तन्म उभयं व्रतं ⁴श्रद्धा च मेऽश्रद्धा च

तस्यामन्त्रणं, हे सुश्रवः! मामपि सुश्रवसं सुष्ठु श्रोतारं कुरु
 यथा त्वमित्यादि पुनर्वचनमादरार्थं, तच्च स्पष्टार्थम् । यथा त्वं
 देवानां निधिगोपोऽसि निधिर्यज्ञः तं पालाशो गोपायति जु-
 ह्वादिरूपेण, एवमहमपि त्वद्धारणात् ब्राह्मणानां निधेः ब्रह्म-
 णो वेदस्य गोपो गोप्ता भूयासम् । उपसर्जनस्यापि निधिः
 वेदस्य ब्राह्मणैस्सह * सम्बन्धः ॥

²⁻¹⁰अथ कुमारं वाचयति—स्मृतं च म इति ॥ स्मृतं
 चिन्तितं एवमिदं कर्तव्यमिति, तद्विपरीतं अस्मृतं असामर्थ्यात्
 आपदि† प्रवर्तितं, तदुभयमपि मे मम व्रतम् । निन्दां कुत्सा
 निन्द्यविषया । अनिन्दा वेदादिविषया । श्रद्धा कर्तव्यविषया ।
 अश्रद्धा निषिद्धविषया । विद्या वेदितव्यस्य ज्ञानम् । अ-
 विद्या अवेदितव्यविषया । श्रुतं श्रवणं वेदतदङ्गादीनाम् । अ-
 श्रुतं पाषण्डागमादीनाम् । सत्यं यथादृष्टवचनं, एतत् स्वतः
 प्राप्तम् । अनृतं प्राणात्ययादिविषये । तपो भिक्षाचरणादि ।

मे तन्मं उभयं व्रतं ⁵ विद्या च मेऽविद्या च मे तन्मं
 उभयं व्रतं ⁶ श्रुतं च मेऽश्रुतं च मे तन्मं उभयं व्रतं
⁷ सत्यं च मेऽनृतं च मे तन्मं उभयं व्रतं ⁸ तपश्च
 मेऽतपश्च मे तन्मं उभयं व्रतं ⁹ व्रतं च मेऽव्रतं
 च मे तन्मं उभयं व्रतं ¹⁰ यद्ब्राह्मणानां ब्रह्मणि
 व्रतं यद्ग्रेस्सेन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सदेवस्य स-
 देवराजस्य समनुष्यस्य समनुष्यराजस्य सपितृ-
 कस्य सपितृराजस्य सगन्धर्वाप्सरस्कस्य यन्मं
 आत्मनं आत्मनि व्रतं तेनाहः सर्वव्रतो भूयासम्।

अशक्तौ तदकरणं अतपः । व्रतं अनध्ययनवर्जनादि । अव्र-
 तं भयादिना तदतिक्रमः । यच्चान्यत् ब्राह्मणानां ब्रह्मणि
 वेदविषये व्रतं यच्च अग्रेरिन्द्रादिसहितस्य । यच्च मे मम
 आत्मनः आत्मनि व्रतं मयैवोत्प्रेक्षितं आचार्येणान्यार्थं प्रेषित-
 स्य तदुपयोग्यथान्तरकरणादि तेन अनेन सर्वप्रकारेण व्रतेन सर्व-
 व्रतो भूयासम् । तत्राग्रेर्व्रतं पातृत्वं 'त्वमग्रे व्रतपा असि'² इति
 दर्शनात्, इन्द्रस्य प्राधान्यं, प्रजापतेः स्वष्टृत्वं, देवानां दातृत्वा-
 दि, देवराजस्य देवरञ्जनं, मनुष्याणां प्रियवचनं, मनुष्यराजस्य
 प्रजारक्षणं, पितृणां पुत्रोत्पत्तिः, पितृराजस्य यमस्य सर्वसमत्वं
 गन्धर्वाणां देवस्तुतिः, अप्सरसां परिचरणे कौशलम् ॥

¹ अर्थान्तराहर.

² सं. १-२-३.

¹¹ उदायुषा स्वायुषोदोषधीनाः रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृताः अनु । ¹² तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदंशतं जीवेम शरदंशतं नन्दाम शरदंशतं मोदाम शरदंशतं भवाम शरदंशतः शृण्वाम शरदंशतं प्रब्रवाम शरदंशतमजीतास्याम शरदंशतं ज्योक्च सूर्ये

¹¹उत्थापनमन्त्रः—उदिति ॥ अमृता देवाः ताननु अहं उदस्थां उत्तिष्ठामि । तत्र विशेषः—उदायुषा आयुषा सहोत्तिष्ठामि । स्वायुषा स्वकीयेन शतसंवत्सरलक्षणेन सह उदोषधीनां रसेन रसो बलेहतुः तेन बलं लक्ष्यते तेनोत्तिष्ठामि । उत्पर्जन्यस्य शुष्मेण शुष्ममिति बलनाम पर्जन्यस्य यादृशं बलं तादृशेन बलेन उत्तिष्ठामि । उदस्थामिति सर्वत्रानुपङ्गः ॥

¹²आदित्योपस्थानम्—तच्चक्षुरित्यादि ॥ तदिति प्रसिद्धिमाह । चक्षुः चक्षुस्स्थानीयं लोकस्य देवहितं देवेन इन्द्रेण निहितं 'इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे । आसूर्यं रोहयदिवि' * इति दर्शनात् पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उदच्छत् शुक्रं परिशुद्धं ज्योतिः सूर्याख्यं पश्येम, प्रार्थने लिङ्, एवमुत्तरेष्वपि लिङ् लोटौ । जीवेम सहषोडशं वर्षशतं समृद्धास्याम । नन्दाम मोदाम पुत्रपौत्रादिभिस्सह सन्तुष्याम । भवाम भूतिमन्तस्याम ।

दृशे । ¹³ यस्मिन्भूतं च भव्यं च सर्वे लोकास्समा-
हिताः । तेन गृह्णामि त्वामहं मह्यं गृह्णामि त्वाम-
हं प्रजापतिना त्वा मह्यं गृह्णाम्यसौ ॥ ५ ॥

सुश्रवंस्सुश्रवंसमष्टौ ॥ ५ ॥

¹परि त्वाऽग्ने परि मृजाम्यायुषा च धनेन च ।

शृण्वाम प्रियहितवचनानि । प्रब्रवाम प्रवचने कर्तारस्स्याम ।
अजीताः अहिंसिताः स्याम ज्योक् दीर्घकालं सूर्यं दृशे
द्रष्टुं च स्यामेत्यनुषङ्गः ॥

¹³हस्तग्रहणमन्त्रः—यस्मिन्भूतमिति ॥ यस्मिन् प्रजापतौ
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वे लोका इदानीं वर्तमानाः समाहि-
ताः समाश्रिताः । तेन तदनुज्ञया त्वामहं गृह्णामि । मह्यं
गृह्णामि त्वामहं यथा त्वं मत्तो न विच्छिद्येथाः तथा गृह्णामि ।
प्रजापतिनेत्यादि पुनर्वचनमादरार्थम् । असाविति संबुद्ध्या माणवकस्य
नामनिर्देशः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने

द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः खण्डः.

¹समिदाधाने परिमार्जनमन्त्रः—परि त्वेति ॥ हे अग्ने! त्वां
अहं परिमृजामि सर्वतः शोधयामि । परिशब्दस्य द्विश्रुतेरा-
ख्यातमप्यावर्तते । आदरार्थं पुनर्वचनम् । आयुषा च धनेन

सुप्रजाः प्रजयां भूयासः सुवीरो वीरैस्सुवर्चा व-
 र्चसा सुपोषः पोषैस्सुगृहो गृहैस्सुपतिः पत्यां सु-
 मेधा मेधयां सुब्रह्मा ब्रह्मचारिभिः । ^२अग्नये समि-
 धमाहार्षं बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा
 समिध्यस् एवं मामायुषा वर्चसा सन्या मेधया
 प्रजयां पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहा ।
^३एधोऽस्येधिषीमहि स्वाहा । ^४समिदसि समेधिषी-

च प्रार्थितेन । सुप्रजा इत्यादि । गतम् * । अत्र भूयासमिति
 विशेषः† । पतिः पालयिता आचार्यः । मेधया धारणावत्या
 धिया सुमेधाः । सुब्रह्मा शोभनवेदः ब्रह्मचारिभिः सहाध्यायि-
 भिः 'पादं सब्रह्मचारिभ्यः' इति वचनात् ॥

^२समिदाधानमन्त्राः—अग्नय इति ॥ तुभ्यं समिधं इमां
 आहार्षं आहरामि बृहते प्रभावते महते वा जातवेदसे जात-
 धनाय जातप्रज्ञाय वा । आहरन्तं च मां यथा त्वमग्ने समिधा
 अनया समिध्यसे संदीप्यसे एवं मामायुरादिभिः समेधय सं-
 वर्धय । सनिः लाभः । अन्नस्यादनमन्नाद्यम् । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥

^३एधोसीति ॥ समिधं प्रतिवचनम् । हे समित् ! त्वं एधोऽसि

महि स्वाहा । ⁵तेजोऽसि तेजो मयि धेहि स्वाहा ।
⁶अपो अद्यान्वचारिषु रसेन समसृक्षमहि । वयं-
 स्वाः अग्न आगमं तं मा सःसृज वचसा स्वाहा ।
⁷सं माऽग्ने वचसा सृज प्रजया च धनेन च स्वा-

वि इन्धी दीप्तौ, दीप्तिसाधनमस्यग्नेः । वयमपि त्वां आदधानाः
 एधिषीमहि प्रवृद्धास्स्याम ॥

⁴समिदसीति ॥ निगदव्याख्यातमेतत् ॥

⁵तेजोसीति ॥ दीप्तिहेतुत्वात् मय्यपि तेजो धेहि स्थापय ॥

⁶अपो . अद्येति ॥ अप इति कर्मनाम । अपः स-
 मिदाधानलक्षणं कर्म अद्य अन्वचारिषं अनुक्रमेण करो-
 मि । रसः इच्छा कर्मविषया श्रद्धा, तेन रसेन समसृक्षमही ।
 एकवचवस्थाने बहुवचनम् । लिङर्थे लुङ् । संसृष्टो भवेयं स-
 मिदाधाने कर्मणि श्रद्धाऽपि मे वर्धता*मित्यर्थः । अथ वा
 रस इति ब्रह्मनाम 'स एष रसानां रसतमः'† इति श्रुतेः,
 त्वत्प्रसादात् मे ब्रह्मसायुज्यं भूयादित्यर्थः । पयस्वान् पय इति
 हविष उपलक्षणं, हविष्मान् भूत्वा हे अग्ने! त्वां अहं अहरहः
 आगमम् । लिङर्थे लुङ् । आगच्छेयम् । तमेवंभूतं मां वचसा
 दीप्त्या संसृज ॥

⁷समिति ॥ हे अग्ने! मां वचसा प्रजया धनेन च संसृज ॥

हां । ⁸विद्युन्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषि-
भिस्स्वाहा । ⁹अग्नये बृहते नाकाय स्वाहा । ¹⁰द्या-
वापृथिवीभ्यां स्वाहा । ¹¹एषा ते अग्ने समित्तया
वर्धस्व चाप्यायस्व च तयाऽहं वर्धमानो भूयास-
माप्यायमानश्च स्वाहा । ¹²यो मांऽग्ने भागिनः

⁸विद्युदिति ॥ अस्य द्वितीयार्थे पष्ठी, इमं मां देवाः विद्युत्
छान्दसस्तकारः, विद्युः । बहुचाश्चैवमेवाधीयते । एवं कर्म कु-
र्वन्तं देवा जानीयुरित्यर्थः । इन्द्रश्च मां ऋषिभिः सह विद्यात्
जानीयात् ॥

⁹अग्नय इति ॥ बृहते प्रभावते महते वा नाकाय 'दिवि
नाको नामाग्निः' * इति ब्राह्मणम् । तस्मै ॥

¹⁰द्यावापृथिवीभ्यामिति ॥ द्याव्यापृथिव्यौ प्रसिद्धे ॥

¹¹एषा त इति ॥ हे अग्ने ! ते तुभ्यं एषा समित् दीयते,
तया त्वं वर्धस्व च आप्यायस्व च आप्यायनमभिपूरणं, पूर्णश्च
भव । अहमपि तया समिधा वर्धमानः आप्यायमानश्च
भूयासम् ॥

¹²यो माऽग्न इति ॥ हे अग्ने ! यो मां भागिनं भागप्राप्तियोग्यं
सन्तं अथ अनर्थकोऽयं निपातः, अभागं चिकीर्षति कर्तुमिच्छति तं

सन्तमथाभागं चिकीर्षत्यभागमग्ने तं कुरु माम-
ग्ने भागिनं कुरु स्वाहा । ¹³समिधमाधायाम्ने सर्व-
व्रतो भूयासः स्वाहा । ¹⁴ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म
कुरु मा सुषुप्ताः । भिक्षाचर्यं चराचार्याधीनो भ-
व । ¹⁵यस्य ते प्रथमवास्यः हरामस्तं त्वा विश्वे

अभागं कुरु मां तु भागिनं कुरु । आदरार्थं पुनःपुनरामन्त्र-
णम् ॥

¹³समिधमिति ॥ हे अग्ने ! अहं इमां समिधमाधाय सर्व-
व्रतः परिपूर्णव्रतो भूयासम् ॥

¹⁴संशासनम्—ब्रह्मचार्यसीति ॥ ब्रह्मचार्याश्रमं प्राप्तोसि ।
अपोऽशान अप एव मयाऽनुज्ञातः अशान* । कर्म कुरु समि-
दाहरणादि । मा सुषुप्ताः दिवा मा स्वाप्सीः 'अथ यः पूर्वो-
त्थायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति'† एवंविधो वा स्वापा-
भावः । भिक्षाचर्यं चर निमन्त्रणादिना स्वयमभुञ्जानोप्यस्मदर्थं
भैक्षमाहर । आचार्याधीनो भव मया अननुज्ञातः याजना-
ध्यापनादि कस्यचिन्मा कार्षीः ॥

¹⁵वासस आदानम्—यस्य त इति ॥ प्रथमवास्यं प्रथमाच्छा-
दितं वासः वयं हरामः, तं त्वा विश्वे देवा अवन्तु ।
किञ्च—तमेव त्वां वर्धमानं सुजातं शोभनजन्मानं बहवो

अवन्तु दे॒वाः । तं त्वा भ्रा॒तरस्सुवृ॒धो वर्ध॑मान॒म-
नु जा॒यन्तां ब॒हवस्सुजा॑तम् ॥ ६ ॥

स॒ह ऋषि॑भिस्स्वाहा न॒व च ॥ ६ ॥

¹इ॒मं स्तोम॑म॒र्हते जा॒तवे॑द॒से रथ॑मि॒व संम॑हे-
मा म॒नीष॑या । भ॒द्रा हि नः प्र॑म॒तिर॑स्य स॒सद्य॑ग्रे

भ्रातरः सुवृधः सुष्ठु वर्धयितारः* भूत्वा अनुजायन्तां त्वमपि
एवंविधो भूयाः तवानुजा अप्येवंविधा भूयासुरित्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने षष्ठः खण्डः.

¹अथ समावर्तने समिदाधानम्—इमं स्तोममिति ॥ इमं
स्तोमं इमां स्तुतिं अर्हते स्तुत्यर्हाय जातवेदसे जातधनाय
जातप्रज्ञाय वा संमहेम । महिः पूजयामन्यत्र, इह तु क-
रोत्यर्थे संस्कारे वा द्रष्टव्यः । कर्तुं संस्कर्तुं वा शक्नुयाम मनी-
षया स्वया बुद्ध्या रथमिव यथा तक्षा रथं करोति गन्तुकामो
वा संस्करोति तद्वत् । किंकारणमग्नेस्तुतिः क्रियते? उच्यते,
भद्रा हि हिशब्दो यस्मादित्यर्थे, यस्मात् भद्रा कल्याणी नः
अस्माकं उपरि अस्मासु वा प्रमतिः प्रकृष्टा अनुग्रहात्मिका
मतिः अस्य अग्नेः संसदि सभायां यस्मादयं यज्ञादिसभास्व-

सख्ये^१ मा रिषामा वयं तव । ^२त्र्यायुषं जमदग्नेः
कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मे अ-
स्तु त्र्यायुषम् । ^३शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता
नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः । ^{४-११}उष्णेन वाय-
वुदकेनेत्येषः । ^{१२}इदमहममुष्यामुष्यायणस्य पा-

स्माकमनुग्राहक इत्यर्थः । परः पादः प्रत्यक्षकृतत्वाद्विन्नं वा-
क्यम् । हे अग्ने ! तव सख्ये देवानां मनुष्याणां च स्तुत्य-
स्तोतृभावलक्षणं सख्यं तत्र वर्तमाना वयं मा रिषाम मा के-
नचिद्धिसिष्महि ॥

^२क्षुराभिमन्त्रणम्—त्र्यायुषमिति ॥ त्र्यायुषं कौमारयौवनस्था-
विराणि त्रीण्यायूंषि तेषां समाहारः त्र्यायुषं, जमदग्नेयादीनां
यादृशं त्र्यायुषं समापि तादृशं त्र्यायुषं अस्तु । क्षुरकर्मणोऽ-
नायुष्करत्वात् तत्साधनस्यैवमभिमन्त्रणम् ॥

^३क्षुरं वप्ते प्रयच्छति—शिवो नामेति ॥ नामशब्दो निपातोऽ-
वधारणे । शिव एव त्वमसि स्वधितिः वज्रः ‘वज्रो वै स्व-
धितिः’^१ इति दर्शनात्, स ते पिता सर्वशस्त्रेषु तस्य प्रधा-
नत्वात्, नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ॥

^{४-११}उष्णेन वायवुदकेन इति ॥ गतार्थाः ॥

^{१२}मेखलाया उपगूहनम्—इदमहमिति ॥ अमुष्य यज्ञशर्मणः
आमुष्यायणस्य वात्स्यस्य वात्स्यायनस्य वा पाप्मानमिदं अहं

^१ सं. ६-३-७. (४-११) एते मन्त्राः (७८-८०) पुटेषु लिखिताः.

प्मानमुपगूहाम्युत्तरोऽसौ द्विषद्भ्यः । ¹³⁻¹⁵ आपो

उपगूहामि उपगूहनं अप्रकाशीकरणम् । सूत्रोक्तमुपगूहनमप्येतदेव ।
यन्मेखलाया उपगूहनं तत्पाप्मन एव उपगूहनत्वेन निरूप्यते ।
असौ यज्ञशर्मा द्विषद्भ्यः उत्तरः अधिकोऽस्तु ॥

¹³स्नानमन्त्राः—आपो हिष्टेति ॥ हे आपः ! यूयं मयो-
भुवः स्थ मय इति सुखनाम, सुखस्य भावयिष्यः स्थ । हिः
प्रसिद्धौ । ताः यूयं नः अस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधातन
धत्त अन्नमस्मभ्यं धत्तेत्यर्थः । महे महते रणाय रमणीयाय
चक्षसे दर्शनाय दधातन ॥

¹⁴य इति ॥ वः युष्माकं सम्बन्धी यश्शिवर्तमो रसः
तस्य तृतीयार्थे षष्ठी, तेन रसेन नः अस्मान् भाजयत सः
यथा अस्मान्भजते तथा कुरुत इह लोके उशतीः कामयमाना
इव मातरो यथा मातरो वत्सला भूत्वा स्तन्यं पाययन्ति तद्वत् ॥

¹⁵तस्मा इति ॥ तस्मै रसाय अरं शीघ्रं पर्याप्तं वा
गमाम गच्छेम वः युष्मान् तद्रसस्य पानार्थं युष्मान् गच्छेम ।

(13-15) आपो हिष्टा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधात-
न । महे रणाय चक्षसे ॥ यो वश्शिवर्तमो रस-
स्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ तस्मा
अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जन-
यथा च नः ॥ (सं. ५-६-१.)

हिष्ठा मंयोभुव इति तिस्रो ¹⁶⁻¹⁸ हिरण्यवर्णाश्शुच-
यः पावका इति तिस्रः । ¹⁹ अन्नाद्याय व्यूहध्वं दी-

यस्येति तृतीयार्थे षष्ठी, येन रसेन क्षयाय । निवासवचनोऽयं,
आद्युदात्तत्वात्, द्वितीयार्थे चतुर्थी । क्षयं निवासं अस्मदीयं
जिन्वथ प्रणिमथ । येन च हे आपः ! जनयथ पुत्रपौत्रा-
दिभिः प्रजातान् कुरुत नः अस्मान् ॥

¹⁶⁻¹⁸ हिरण्यवर्णाश्शुचय इति ॥ गताः । यदप्यगतं तद-
पि स्पष्टम् । इन्द्रः पर्जन्यः तस्य मेघेष्वविर्भावात् अप्सुजा-
तत्वम् ॥

¹⁹ दन्तधावनम्—अन्नाद्यायेति ॥ अन्नाद्याय अन्नादनाय व्यू-
हध्वं व्यूहः पृथग्भावः पृथग्भवत हे दन्ताः ! मलेन पृथग्भूता

(16-18) हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावका यासुं जातः
कश्यपो यास्विन्द्रः । अग्निं या गर्भं दधिरे विरूपा-
स्तान् आपश्शः स्योना भवन्तु ॥ यासां राजा
वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यन्नानाम् ।
मधुश्रुतश्शुचयो याः पावकास्ता न आपश्शः
स्योना भवन्तु ॥ यासां देवा दिवि कृण्वन्ति भुक्षं
या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति । याः पृथिवीं पय-
सोन्दन्ति शुक्रास्ता न आपश्शः स्योना भवन्तु ॥

र्घ्यायुरहमन्नादो भूयासम् । सोमो राजा यमागम-
त्स मे मुखं प्रवेक्ष्यति भगेन सह वर्चसा । ²⁰सोम-
स्य तनूरसि तनुवं मे पाहि स्वा मां तनूराविश ।
²¹नमो ग्रहाय चाभिग्रहाय च ²²नमश्शाकजञ्जभा-
भ्यां ²³नमस्ताभ्यो देवताभ्यो या अभिग्राहिणीः ।

भवत । अहं च युष्माभिः शुद्धैः दीर्घायुः अन्नादश्च भूयासं
सोमो राजा यमागमत् दन्तधावनकाष्ठस्य वार्क्षत्वात् वृक्षाणां च
सोमाधिष्ठितत्वादेवमुच्यते । स चागतः मे मम मुखं प्रवेक्ष्यति
भगेन सौभाग्येन वर्चसा दीप्त्या च सह । दन्तशोधने सति
मुखमतीव शोभते इत्युच्यते ॥

²⁰अनन्तरं वासः परिधत्ते—सोमस्य तनूरसीति ॥ हे वासः!
त्वं सोमस्य तनूरसि 'सौम्यं वै वासः' * इति श्रुतेः ।
एवं भूतं त्वं मे तनुवं तनूं पाहि त्वयाऽऽच्छादितं शरीरं
रक्षितं भवति । न केवलं सोमस्य तनूः, किं तर्हि ? ममापि
स्वा तनूः शरीरतुल्यत्वादेवमुच्यते । तथा च मन्त्रान्तरं 'आत्मा
पितुस्तनूर्वास ओजोदा अभ्यञ्जनम्' † इति । एवंभूतं त्वं मामाविश ॥

²¹⁻²³देवताभ्यः चन्दनप्रदानम्—नम इति ॥ नमआदय-
स्त्रयो मन्त्राः । देवताश्च मान्त्रवर्णिक्यः ग्रहश्च अभिग्रहश्च
शाकजञ्जभौ च अभिग्राहिण्यश्च । एताश्च अलङ्कारसमये पुरु-
षमुपसर्पन्ति ताभ्यश्चन्दनप्रदानम् ॥

²⁴अप्सरस्सु यो गन्धो गन्धर्वेषु च यद्यशः । दैवो
यो मानुषो गन्धस्स मां गन्धस्सुरभिर्जुषताम् ।

²⁵इयमोषधे* त्रायमाणा सहमाना सहस्वती । सा
मा हिरण्यवर्चसं ब्रह्मवर्चसिनं मा करोतु । ²⁶अपां-
शोऽस्युरो मे मा सः शारीशिवो मोषं तिष्ठस्व

²⁴उत्तरया आत्मानमनुलिम्पति—अप्सरस्स्विति ॥ अप्सरसामुपभो-
गयोग्यो यो गन्धः, गन्धर्वेषु च यद्यशः कीर्तिः प्रसिद्धा गन्ध-
र्वेषु च यः प्रसिद्धो गन्धः यद्योगात्ते गन्धर्वा भवन्ति गन्धवन्तो
गन्धर्वा इति, यश्च दैवो गन्धः यश्च मानुषः स सर्वोपि
सुरभिर्गन्धः, मां जुषतां भजताम् । सुरभिर्घ्राणतर्पणः ॥

²⁵सौवर्णं मणिं उदपात्रे परिप्लावयति—इयमोषध इति ॥
पार्थिवस्य सुवर्णस्य पृथ्वीत्वेन स्तुतिः इयं पृथिवी ओषधे*
ओषधीः । विभक्तिलोपश्छान्दसः । त्रायमाणा ओषधीनामाधार-
भूतेत्यर्थः । सहमाना सर्वकार्येषु समर्था सहस्वती बलवती एव-
म्भूता पृथिवी सा मां हिरण्यवर्चसं हिरण्यवद्दीप्तं करोतु ब्रह्म-
वर्चसिनं ब्रह्मवर्चसयुक्तं च मां करोतु ॥

²⁶ग्रीवास्वावध्नाति—अपाशोऽसीति ॥ येन चोरादिः बध्यते स
पाशः सं त्वं न भवसि । अतश्च उरः उरस्थलं मे मा संशारीः मा
हिंसीः ग्रीवास्वाबद्धचमानस्य अवपतनादुरसो बाधशङ्का । शिवो
मा उपतिष्ठस्व दीर्घायुत्वाय । कीदृशाय ? शतशारदाय शतं

दीर्घायुत्वाय शतशारदाय । शतः शरद्भ्य आयुषे
वर्चसे जीवात्वे पुण्याय । ²⁷⁻³² रेवतीस्त्वा व्यक्ष्णन्नि-
त्येताः ॥ ७ ॥

सह वर्चसा नव च ॥ ७ ॥

¹ आयुष्यं वर्चस्यः सुवीर्यं रायस्पोषमौद्रि-

शरदो भावि यद्दीर्घायुष्यं तस्मै शतम् । चतुर्थ्यर्थे प्रथमा । शताय
शरद्भ्यः शतवर्षार्थमायुषे शतवर्षभावि यदायुः तदर्थम् । वर्चसे
जीवात्वे जीवातुः जीवनं तस्मै पुण्याय प्रशस्ताय शिवो मोष
तिष्ठस्वेत्येव । आदरार्थं चायुषः पुनर्वचनम् ॥

²⁷⁻³² रेवतीस्त्वा व्यक्ष्णन् इत्यादि ॥ गताः । ताभिरेव द्वितीयं
वासः परिधत्ते ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने सप्तमः खण्डः.

¹ तस्य दशायां प्रवर्तौ प्रबध्य जुहोति—आयुष्यमिति ॥
आयुषो निमित्तं आयुष्यं वर्चसो निमित्तं वर्चस्यं सुवीर्यं सुष्ठु वीर्य-
युक्तं रायस्पोषं रायो धनस्य पोषयितृ सर्वधनस्य हिरण्यमूल-

यम् । इदं हिरण्यं जैत्र्यायाविशतां माम् । ²उ-
च्चैर्वादि पृतनाजि सत्रासाहं धनञ्जयम् । सर्वास्मि-
मृद्धीर् ऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन्समाहिताः । ³शुन-
महं हिरण्यस्य पितुरिव नामाग्रभैषम् । तं मा

त्वात् औद्भिद्यं उद्भिन्नति प्रकाशते* इति उद्भिद् उद्भिदेव
औद्भिद्यं यशस्करमित्यर्थः । एवं भूतं इदं हिरण्यं जैत्र्याय
जयहेतुः जैत्रं तदेव जैत्र्यं कर्म तस्मै होमाय जयायैव मामाविशतां
आविशतु ॥

²उच्चैर्वादीति ॥ उच्चैर्वादयतीति उच्चैर्वादि हिरण्यवन्तो हि
उच्चैर्वदन्ति । पृतनाजि । छान्दसस्तुगभावः । पृतनाजित् । सत्रासाहं
सत्रेत्यव्ययं सत्यनाम सत्यमेवाभिभवितु शत्रूणां, धनञ्जयं धनस्या-
पि शत्रुसम्बन्धिनो जैत्रं, किं बहुना ? सर्वा ऋद्धयः कीदृश्यः ?
समृद्धीः समृद्धयः समृद्धाः समग्रा इत्यर्थः । तथैव पाठो ब-
ह्वचानाम् । हिरण्येऽस्मिन् समाहिताः सम्यगाहिताः ॥

³शुनमहमिति ॥ शुनमिति सुखनाम । शुनं हिरण्यस्य नाम अहं
अग्रभैषं अग्रहीषं पितुरिव यथा पितुर्नाम पुत्रः पुनःपुनः कीर्त-
यति तद्वत् तं त्वन्नाम कीर्तयन्तं मां हिरण्यवर्चसं हिरण्यवद्दीप्तं कुरु
हे हिरण्य ! । किञ्च—पुरुषु पुरु इति बहुनाम, तस्यैव छान्द-

हिरण्यवर्चसं पूरुषं प्रियं कुरु । ⁴प्रियं मां देवेषु
 कुरु प्रियं मां ब्रह्मणे कुरु । प्रियं विश्वेषु शूद्रेषु
 प्रियं राजसु मां कुरु । ⁵या तिरश्चीं निपद्यसेऽहं
 विधरणी इति । तां त्वां घृतस्य धारया यजे सः
 संराधनीमहम् । ⁶संराधन्यै देव्यै स्वाहा ⁷प्रसाधन्यै

सं दीर्घत्वं, पूरुषु बहुषु, षष्ठ्यर्थे सप्तमी । बहूनां मां प्रियं कुरु
 यथाऽहं सर्वेषां प्रियस्स्यां तथा कुरु ॥

⁴एतदेव प्रपञ्चयति—प्रियं मा इति ॥ सर्वत्र षष्ठ्यर्थे सप्तमी ।
 ब्रह्मणे ब्राह्मणे । ब्राह्मणशब्दस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम्, जाताधिकवचनम् ।
 विश्वेषु वैश्वेषु । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । राजसु क्षत्रियेषु हे हिरण्य !
 त्वत्संसृष्टाज्यहोमात् देवादीनामेषां प्रियस्स्यामित्यर्थः ॥

⁵या तिरश्चीति ॥ संराधनी नाम देवता, सा च भूमिरित्येके ।
 मध्यमावस्थाना वागित्यन्ये । हे संराधानि ! या त्वं तिरश्ची
 तिर्यग्भूता निपद्यसे शेषे अहं सर्वस्य भूतस्य विधरणी विधा-
 रयित्री इति अनया बुद्धयेति भूमिपक्षे । वाक्पक्षे तु विधरणं
 निवारणं होमविघ्नकारिणामहं निवारयित्रीत्यनया बुद्ध्या तेषाम-
 प्रवेशाय या त्वं द्वारदेशे तिर्यग्भूता शेष इति, तां त्वां घृतस्य
 धारया संराधनीमहं यजे ॥

⁶⁻⁷उत्तरौ स्पष्टौ ॥ प्रसाधन्यपि सैव संराधनी, प्रकर्षेण
 साधयित्रीति देवतान्तरं वा ॥

देव्यै स्वाहा । ⁸सम्राजं च विराजं चाभिशीर्या च
नो गृहे । लक्ष्मी राष्ट्रस्य या मुखे तया मा सः
संसृजामसि । ⁹शुभिके शिर आ रोह शोभयन्ती
मुखं मम । मुखं हि मम शोभय भूयांसं च
भगं कुरु । ¹⁰यामाहरज्जमदग्निश्चद्वायै कामयान्यै* ।

⁸सम्राजं चेति ॥ आद्यपादस्य चतुर्थपादे भेत्यनेन सम्बन्धः ।
सम्राजं च विराजं च मा मां संसृजामसि । एकस्मिन् बहुवच-
नम् । संसृजामि । केन ? या च नः मम गृहे अभिशीः
अभिमुखा श्रीः । चकारो वक्ष्यमाणापेक्षया । या च राष्ट्रस्य
मुखे लक्ष्मीः तया मा संसृजामसि । सम्यग्दीप्यमानः सम्राट्,
विविधं दीप्यमानो विराट् ॥

⁹उत्तराभ्यां स्वगन्धनम्—शुभिके शिर इति ॥ शुभैव शु-
भिका स्वार्थे कः । हे शुभिके ! स्वक् ! मम शिर आरोह मम मुखं
शोभयन्ती भूत्वा । आदरार्थं पुनरुच्यते—मुखं हि मम शोभय ।
हिशब्दः पादपूरणः । भूयांसं भगं सौभाग्यं च कुरु ॥

¹⁰यामाहरदिति ॥ यां स्वजं आहरत् आहतवान् जमदग्निः ।
कस्यै ? श्रद्धायै देव्यै । कीदृश्यै ? कामयान्यै* कामयमानायै ।
इमां ईदृशीं तां स्वजं अहमापि नह्ये शिरसि बध्नामि भगेन
वर्चसा सह ॥

इ॒मां ता॒मपि॑ न॒ह्येऽहं॑ भ॒र्गेन॑ स॒ह व॒र्चसा॑ । ¹¹यदा॑
अ॒नं त्रै॒ककु॑दं ज॒ातः॑ हि॒मव॑त उ॒परि॑ । तेन॑ वा॒माञ्जे
तेज॑से व॒र्चसे॑ भ॒गाय॑ च ॥ ८ ॥

स॒रा॒धनी॑म॒हं न॒व च॑ ॥ ८ ॥

¹मयि॑ पर्व॒तपू॑रुषं ²मयि॑ पर्व॒तव॒र्चसं॑ ³मयि॑ पर्व॒-
तभे॒षजं॑ ⁴मयि॑ पर्व॒तायु॑षम् । ⁵यन्मे॑ व॒र्चः॑ प॒रा॒गत-

¹¹आञ्जनमन्त्रः—यदाञ्जनमिति ॥ त्रिककुन्नाम पर्वतः तत्र
भवं त्रैककुदं यच्च हिमवत उपरि जातं तेन अञ्जनेन हे
अक्षिणी ! वां युवां आञ्जे । किमर्थं ? तेजसे प्रकाशार्थं
वर्चसे दीप्त्यर्थं भगाय सौभाग्यार्थं च ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने अष्टमः खण्डः.

¹⁻⁴मयि पर्वतपूरुषमिति ॥ पर्वते यादृशं पूरुषं पौरुषं पुंस्त्वं
धारणशक्तिः तत्पर्वतपूरुषं मयि भवतु यादृशी च पर्वतस्य व-
र्चः दीप्तिः श्लक्ष्णता, यच्च पर्वते भेषजं, यच्च पर्वते आयुषं
पर्वतस्यायुः तत्सर्वं मयि भवतु ॥

⁵आदर्शविक्षणमन्त्रः—यन्मे वर्च इति ॥ यत् मे मम वर्चः

मात्मानमुपतिष्ठति* । इदं तत्पुनराददे दीर्घायुत्वा-
य वर्चसे । ⁶प्रतिष्ठे स्थो देवतानां मा मा संता-
प्तम् । ⁷प्रजापतेऽशरणमसि ब्रह्मणश्छुदिरिविश्वजन-
स्य छायाऽसि सर्वतो मा पाहि । ⁸देवस्य त्वा
सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा-

परागतं मतो निर्गतं आत्मानं आदर्शतलस्थितं मां उपतिष्ठति
प्राप्नोति* इदं तत् वर्चः पुनराददे दीर्घायुत्वाय वर्चसे ॥

⁶उपानद्रूहणमन्त्रः—प्रतिष्ठे स्थ इति ॥ प्रतिशब्दः प्रशब्दा-
र्थे । हे उपानहौ ! युवां प्रतिष्ठे प्रस्थानसाधने स्थः देव-
तानां अपीत्यध्याहार्यम्, देवतानामपि, किमुतास्माकम् । मा मा
संताप्तं व्रणोत्पादेनन† संतापं मा कार्ष्णं कण्टकादिकृतो वा
सन्तापो मे मा भूदित्यर्थः ॥

⁷छत्रधारणमन्त्रः—प्रजापतेरिति ॥ हे छत्र ! प्रजापतेः
शरणं गृहं असि ब्रह्मणः छदिरसि छदिः पटलं एवनाम
प्रशस्तमित्यर्थः । किं बहुना ? विश्वजनस्य छायाऽसि
छायाकार्यसि एवम्भूतस्त्वं सर्वतो मा पाहि ॥

⁸दण्डादानमन्त्रः—देवस्य त्वेति ॥ देवस्य सवितुः प्रसवे अनु-
ज्ञायां सत्यां अश्विनोर्बाहुभ्यां तदधिष्ठिताभ्यां मम बाहुभ्यामि-
त्यर्थः । एवं पूष्णो हस्ताभ्यामिति । मध्यमसन्धेरुपरिभागो
बाहुः, अधोभागो हस्तः । त्वामाददे द्विषतो वधाय श्वादे-

देदे द्विषतो वृधायेन्द्रस्य वज्रोसि वार्त्रघ्नशर्म मे
भव यत्पापं तन्निवारय । ⁹⁻¹⁰ देवीष्वडुवीरित्येषा ।

निस्सारणाय इन्द्रस्य वज्रोऽसि यथेन्द्रस्य वज्रः तथा मम त्व-
मसि वार्त्रघ्नः वृत्र इति शत्रुनाम तस्य हन्ता वृत्रहा स
एव वार्त्रघ्नः एवंभूतस्त्वं शर्म मे भव सुखकरो भव यत्पा-
पं अनर्थकारि श्वादि तन्निवारय ॥

⁹दिशामुपस्थानम्—देवीष्वडिति ॥ त्रीणि दिशामामन्त्रणानि ।
देवीः ! हे देव्यः ! चतस्रः प्रधाना दिशः प्राच्यादयः ऊर्ध्वाऽ-
धरा चेति षट् ! उर्वीः ! उर्व्यः ! विस्तीर्णाः ! उरु विस्तीर्णं
प्रभूतं धनं * नः अस्मभ्यं कृणोत कुरुत । हे विश्वे देवासः !
तासामेव दिशामधिपतयस्सर्वे देवाः ! इन्द्रादयः ! यूयं चिह कर्मणि
वीरयध्वं वीरकर्म कुरुत वीरवन्तं पुत्रवन्तं वा मां कुरुत ॥

¹⁰नक्षत्राणां चन्द्रमसश्चोपस्थानम्—मा हास्महीति ॥ अत्र
राजनित्येन नक्षत्राणि सूच्यन्ते । हे नक्षत्राणां राजन् ! सोम !
युष्मत्प्रसादात् वयं प्रजया मा हास्महि हानिः त्यागः त्यक्ता
मा भूम । मा च तनूभिः हास्महि पुत्रादिशरीरोपेक्षं बहु-
वचनम् । मा रधाम द्विषते । रधिः वशीकरणकर्म, षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी । द्विषतो वश्या मा भूम ॥

(9-10) देवीष्वडुवीरुरुणः कृणोत विश्वे देवास इह
वीरयध्वम् । मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा
रधाम द्विषते सोम राजन् ॥ (सं. ४-९-१४) *सौभाग्यं,

¹¹राष्ट्रभृदस्याचायसिन्दी मा त्वद्योषः ¹²राष्ट्रभृदसि
सम्राडासन्दी मा त्वद्योषः ¹³राष्ट्रभृदस्यधिपन्नया-
सन्दी मा त्वद्योषम् । ¹⁴आपः पादावनेजनीर्द्विषन्तं
नाशयन्तु मे । अस्मिन्कुले ब्रह्मवर्चस्यसानि ।
¹⁵मयि महो मयि यशो मयीन्द्रियं वीर्यम् । ¹⁶आ
मां गन् यशसा वर्चसा संसृज पयसा तेजसा

¹¹⁻¹³अथमधुपर्कमन्त्राः—राष्ट्रभृदिति ॥ गतम्* ॥ सम्राट्
अभिषिक्तः क्षत्रियः तदनुरूपमासनं सम्राडासन्दी । अधिपति-
र्मण्डलाधिपतिः अनभिषिक्तः तस्यासनं अधिपन्नयासन्दी । न-
कारश्छान्दसः उपजनः ॥

¹⁴पाद्याभिमन्त्रणम्—आपः ॥ पादेति ॥ पादाववनिज्येते प्र-
क्षाळ्येते याभिस्ताः पादावनेजनीः पादावनेजन्यः ताः आपो
मे द्विषन्तं नाशयन्तु । अस्मिन्कुले अहं ब्रह्मवर्चसी अ-
सानि भूयासम् ॥

¹⁵आत्मनः प्रत्यभिमर्शः—मयि मह इति ॥ महः पूजा,
यशः कीर्तिः, इन्द्रियं चक्षुरादि, वीर्यं रेतः । भवत्विति शेषः ।
ब्राह्मणेन पादे स्पृष्टे एतेषामपगमशङ्कया प्रार्थ्यते ॥

¹⁶अर्घ्याभिमन्त्रणम्—आ मा गन्निति ॥ हे अर्घ्योदक! त्वं मां
आगन् आगमः आगच्छ वा । आगत्य च यशसा वर्चसा
च मां संसृज पयसा क्षीरेण तेजसा च । किञ्च—एतैः सं-

च । तं मां प्रियं प्रजानां कुर्वधिपतिं पशूनाम् ।
¹⁷विराजो दोहोसि विराजो दोहमशीय मम पद्या-
 य विराज । ¹⁸समुद्रं वः प्र हिणोमि स्वां योनिम-
 पिगच्छत । अच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा परासे-
 चि मत्पयः ॥ ९ ॥

असानि षट् ॥ ९ ॥

सृष्टं तं मां प्रजानां प्रियं कुरु पशूनां च गवादीनां अधिपतिं कुरु ॥

¹⁷अञ्जलावानीयमानेऽर्धे जपति—विराज इति ॥ विराट्
 अन्नं 'अन्नं विराट्' तस्य त्वं दोहोऽसि दोहः क्षरणं
 अतश्च त्वत्परिग्रहात् विराजो दोहमशीय प्राप्नुयाम् । मम
 पद्याय पदं स्थानं तत्र भवः पद्यः मम यः पद्यः मत्स्था-
 नापन्नः पुत्रः तस्मै विराज दीप्यस्य तमप्येवंविधं कुरु ॥

¹⁸शेषं पुरस्तान्निनीयमानमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते—समुद्रं व इति ॥
 हे आपः ! वः युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि प्रापयामि । यूयं स्वां
 योनिं समुद्रं अपिगच्छत प्रतिगच्छत । सर्वासामपां समुद्रो
 योनिः । अहमपि युष्मत्प्रसादात् प्रजया अच्छिद्रः निरन्तरो
 भूयासं प्रजा मे मा विच्छेदि । मा च मत् मत्तः परासेचि
 पयः । पुनस्तदुपयोग्यं यथा न भवति तथा सेकः परासेकः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने

द्वितीयप्रश्ने नवमः खण्डः.

¹त्रय्यै विद्यायै यशोसि यशसो यशोसि ब्रह्म-
णो दीप्तिरसि । तं मा प्रियं प्रजानां कुर्वधिपतिं
पशूनाम् । ²आ मा गन्नित्येषा । ³अमृतोपस्तरणम-
स्य ⁴मृतापिधानमसि । ⁵यन्मधुनो मधव्यं परमम-
न्नाद्यं वीर्यम् । तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेणा-

¹उत्तराभ्यां मधुपर्कमभिमन्त्रयते—त्रय्यै विद्याया इति ॥ त्रयो
वेदास्त्रयी विद्या तस्यै, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्या यशोऽसि
यशः गोमधुपर्काहो वेदाध्यायीति । किञ्च—यशसो यशोऽसि
प्रशंसापरमेतत् । यथा आभरणस्याभरणमिति । ब्रह्मणो वेदस्य
दीप्तिरसि । तं मा प्रियमित्यादि गतम्* ॥

²आ मा गन्निति ॥ गतम्* ॥

³अप आचामति—अमृतोपस्तरणमसीति ॥ अमृतस्य अमृ-
तसदृशस्य त्वं उपस्तरणमसि यथा अवदानानामुपस्तरणम् ॥

⁴उपरिष्ठादप आचामति—अमृतापिधानमसीति ॥ अमृतस्य
त्वं अपिधानमसि ॥

⁵मधुपर्कं प्राश्नाति—यन्मधुन इति ॥ मधुनि भवं मधव्यं
मधुनः संबन्धि यत् मधव्यं, यथा ऋवां गोपतिः वसूनां
वसुपतिरित्यादौ गोपतिर्वसुपतिरित्यतः परमार्थतो † नातिरिच्यते,
अथ चोभयं प्रयुज्यते तथेहापि मधुनो मधव्यमिति । अर्थस्तु

(2) अयं मन्त्रः (११७) पत्रे लिखितः. *२-९-१६. † वसुपतिरित्यर्थतो.

ब्राधेन वीर्येण परमोऽन्नादो मध्व्योऽसानि । ^६गौ-
रस्यपहतपाप्माऽप पाप्मानं जहि मम चामुष्य
च । ^७अग्निः प्राश्नातु प्रथमस्स हि वेद यथा हविः ।
अनष्टमस्माकं कृण्वन्ब्राह्मणो ब्राह्मणेभ्यः । ^८यज्ञो

मध्व्यमित्येतावानेव । किंपुनस्तत् ? परममन्नाद्यं इदं हि पर-
ममन्नादनं यन्मधुनः प्राशनं वीर्यं वीर्यकरम् । एवम्भूतं यत्
मध्व्यं तेन मधुनो मध्व्येन परमेणान्नाद्येन वीर्येण । पूर्वा-
नुसारेण योज्यम् । अहमपि परमोऽन्नादो मध्व्यश्च असानि
भूयासम्, मधुपर्काहो मध्व्यः ॥

^६गां निवेदितामभिमन्त्रयते—गौरसीति ॥ हे गौः ! त्वं अ-
पहतपाप्माऽसि ततश्च पाप्मानं अपजहि । कस्य ? मम च
अमुष्य च दातुः ॥

^७आलम्भनपक्षे वपाहोममन्त्रः—अग्निरिति ॥ अयं अग्निः प्र-
थमः प्राश्नातु किमर्थम् ? स हि वेद यथा हविः समीचीन-
मसमीचीनं वा । स च प्राश्नन् अनष्टमस्माकं कृण्वन् प्रा-
श्नातु अस्माकमपि शेषयित्वैव * प्राश्नातु । कीदृशोऽग्निः ? ब्रा-
ह्मणेभ्योपि ब्राह्मणः अतिशयेन ब्राह्मण इत्यर्थः । अर्थवा—
ब्राह्मणेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ब्राह्मणानामस्माकमनष्टं कुर्वन्,
स्वयं च ब्राह्मण इति ॥

वर्धतां यज्ञस्य वृद्धिमनु वर्धाऽपचितिरस्यपचितिं
 मा कुर्वपचितोऽहं मनुष्येषु भूयासम् । ⁹गौर्धेनुभ-
 व्या ¹⁰माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसाऽऽदि-
 त्यानाममृतस्य नाभिः । प्रणु वोचं चिकितुषे ज-
 नाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट । ¹¹पिवतूदकं

⁸उत्सर्गपक्षे जपः—यज्ञ इति ॥ अयं मनुष्ययज्ञोऽस्म-
 त्पूजालक्षणो वर्धतां उत्सर्गपक्षेऽपि वैकल्यं मा भूत् । तस्य
 यज्ञस्य वृद्धिमनु वृद्धेः पश्चात् हे गौः ! त्वमपि वर्ध वर्धस्व
 अपचितिरसि तत्साधनत्वात् मां च अपचितिं कुरु । को-
 र्थः ? अहं त्वामुत्सृजन् मनुष्येषु अपचितः पूजितः भूयासम् ॥

⁹⁻¹¹गौर्धेनुभव्येति ॥ गौरियं धेनुभव्या धेनुर्भविष्यन्ती,
 उत्सर्गपक्षे स्तुत्यर्थमिदं, उत्सृष्टा हि गौरियं धेनुर्भविष्यति ततश्च
 महाफला । आलम्भपक्षे तु क्षणिका तृप्तिः । किञ्च—इयं
 रुद्रादीनां देवानां मात्रादिस्थानीया सर्वेषां यज्ञभागित्वात् तस्य
 चाज्यादिगव्यसाध्यत्वात्* । अमृतस्य अमृतत्वप्राप्तिहेतोर्यज्ञस्य ना-
 भिः प्रधानावयवः आज्यादिद्वारेण ‘एष वाव यज्ञो यदा-
 ज्यम्’* इति श्रुतेः । एवंनाम प्रशस्तेयं अतश्च प्रणुवोचं
 नुः क्षिप्रार्थे, क्षिप्रं प्रकर्षेण च ब्रवीमि । चिकितुषे कित ज्ञाने,
 जानते जनाय । किं ब्रवीमि ? मा गां अनागां अनागसं इमां

*तस्याश्चाज्यादिगव्यसाधनत्वात्.

†सं. २-६-३.

तृणान्यत्तु । ओमुत्सृजत । ¹²भूतम् । ¹³सा विराट्
¹⁴तन्मा क्षायि तस्य तेऽशीय तन्म ऊर्जे धाः । ¹⁵ओं
 कल्पयत ॥ १० ॥

भूयासमष्टौ च ॥ १० ॥

गां अदितिं अखण्डितां मा वधिष्ट । एषा कामं उदकं
 पिबतु । तृणानि च अत्तु । ओमुत्सृजत उत्सृजतेति प्रसि-
 द्धेऽर्थे, ओमित्यनुज्ञावचनं, सर्वैरनुज्ञातामुत्सृजत ॥

¹²सिद्धेऽन्ने भूतमित्याह । भूतं सिद्धमित्यर्थः ॥

¹³⁻¹⁵तथोक्ते उत्तरान् जपति—सा विराडिति ॥ विराट्छब्दस्य
 स्त्रीलिङ्गत्वात् सेत्युक्तम् । तदन्नं विराट् विविधं राजत इत
 कृत्वा । तन्मा क्षायि क्षीणं मा भूत् । तस्य ते । द्वितीया-
 र्थे षष्ठी । तत् त्वा अशीय अशीयां तत् त्वं मे मह्यं
 ऊर्जे बलं धाः धेहि देहि । ओमित्यनुज्ञायाम् । कल्पयत उ-
 पनयत हे परिचारकाः ! ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्याने

दशमः खण्डः.

¹⁻⁴धा॒ता द॑दातु नो र॒यिमि॑ति चत॒स्रो ⁵⁻⁸य-

¹सीमन्तोन्नयने होममन्त्राः—धा॒ता द॑दात्विति ॥ जगतः ईशानः पतिः पालयिता च स धा॒ता नः अ॒स्मभ्यं र॒यिं धनं द॑दातु । ददच्च सः नः अ॒स्मान् पूर्णे॑न कामेन वाव॒नत् । वन॒षण॑ सम्भक्तौ, पञ्चमो लकारः । यथा अ॒स्मत्कामः पू॒र्यते॑ तथा नः संभजेत ॥

⁽¹⁾धा॒ता द॑दातु नो र॒यिमी॑शा॒नो जग॑त॒स्पतिः॑ । स नः पूर्णे॑न वाव॒नत् ॥ ⁽²⁾धा॒ता प्र॒जायां उ॒त रा॒य ई॒शे धा॒तेदं॑ वि॒श्वं भुव॑नं जजान । धा॒ता पु॒त्रं य॒ज॒मा॒नाय॑ दा॒ता तस्मा॑ उ ह॒व्यं घृ॒तव॑द्विधेम् ॥

⁽³⁾धा॒ता द॑दातु नो र॒यिं प्रा॒चीं जी॒वातु॑म॒क्षिता॑म् । व॒यं दे॒वस्य॑ धीमहि सु॒मति॑ꣳ स॒त्यरा॑धसः ॥

⁽⁴⁾धा॒ता द॑दातु दा॒शुषे॑ वसू॒नि प्र॒जाका॑माय मी॒ढुषे॑ दुरो॒णे । तस्मै॑ दे॒वा अ॒मृता॑स्सं॒व्यय॑न्तां वि॒श्वे दे॒वा सो अ॑दि॒तिस्स॒जोषाः॑ ॥ (सं. ३-३-११.)

⁽⁵⁾य॒स्त्वा ह॒दा की॒रिणा॑ म॒न्यमा॑नोऽम॒र्त्यं म॒र्त्यो जो॑ह॒वीमि॑ । जा॒तवे॑दो य॒शो अ॒स्मासु॑ धेहि प्र॒जाभि॑रग्ने अ॒मृत॑त्वम॒श्याम् ॥

²धातेति ॥ स एव धाता प्रजायाः उत रायः धनस्या-
पि ईशे ईष्टे । धातैव इदं विश्वं भुवनं जजान अन्तर्भावित-
ष्यर्थो जनिः, जनयामास । धातैव च यजमानाय च पुत्रं
दाता । तृन्नन्तमेतत् । तस्मै एवम्भूताय धात्रे घृतवत् घृतयुक्तं
हव्यं विधेम । विदधातिरन्यत्र परिचरणकर्मा, इह तु दाने द्रष्टव्यः ।
दद्याम् । विभक्तिव्यत्ययो वा, घृतवता हव्येन तं परिचरेमेति ।
उशब्दोऽनर्थकः ॥

³धातेति ॥ स एव धाता नः रयिं ददातु । कीदृशीं ?
प्राचीं प्राक्कालभवां क्रमागतां यादृशीं पूर्वेषां तादृशीमित्यर्थः ।
जीवातुं जीवनाय पर्याप्तां अक्षितां क्षयरहिताम् । वयं तस्य
देवस्य धातुः सुमार्तिं शोभनां मतिं भक्तेष्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं
धीमहि ध्यायामः सत्यराधसः सत्यधनस्य ॥

⁴धातेति ॥ स एव धाता दाशुपे दाशु दाने, चरुपुरोडाशादीनां

⁽⁶⁾यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणव-
स्स्योनम् । अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं
रयिं नशते स्वस्ति ॥

⁽⁷⁾त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन्कामकातयः । न त्वामि-
न्द्रातिरिच्यते ॥ ⁽⁸⁾उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नी-
थेनीथे मघवानं सुतासः । यदी सवाधः पितरं
न पुत्रास्समानदक्षा अवसे हवन्ते ॥ (सं. १-४-४६.)

दात्रे मह्यं वसूनि धनानि ददातु प्रजारूपमत्र धनं विवक्षितं
'प्रजाकामाय' इति वचनात् । प्रजाकामाय मीढुषे रेतस्सेक्रे
दुरोणे । दुरोणमिति गृहनाम, इह तु 'न गृहं गृहमित्याहुः
गृहिणी गृहमुच्यते' इति न्यायेन भार्यायां वर्तते । योऽहं प्र-
जाकामो भूत्वा भार्यायां रेतस्सिञ्चामि तस्मै मह्यं प्रजां ददा-
त्विति समुदायार्थः । तस्मा एव मह्यं देवा अपि अमृताः
अमरणधर्माणः संव्ययन्तां व्ययतिर्दानकर्मणि, ददतु । देवा इति
वचनं कतिपयेष्वेव पर्यवस्येत् तदर्थमाह—विश्वे देवास इति ।
अदितिश्च सजोषाः समानप्रीतिः ॥

⁵यस्त्वा हृदेति ॥ हे अग्ने ! जातवेदः ! यः अहं मर्त्यः त्वा
त्वां अमर्त्यं मन्यमानः मरणधर्माणं माममरणधर्मा रक्षितुं
समर्थ इति 'मन्यमानः कीरिणा हृदा कीरिरिति स्तोत्रनाम, स्तु-
तिपरेण मनसा जोहवीमि आह्वयामि । यच्छब्दश्रुतेः तच्छब्दोऽ-
ध्याहार्यः । तस्मिन् अस्मासु, वचनव्यत्ययः, तस्मिन्मायि यशः
अन्नं कीर्तिं वा धेहि स्थापय । किञ्च—प्रजाभिरमृतत्वं अश्यां
प्राप्नुयां 'प्रजामनु प्रजायसे । तदु ते मर्त्या मृतम्' * इति श्रुतेः ॥

⁶यस्मा इति ॥ हे अग्ने ! जातवेदः ! त्वं यस्मै सुकृते पुरुषाय
स्योनं सुखात्मकं लोकं कृणवः कुर्याः । उशब्दोऽनर्थकः । सः
अश्विनं, अश्वयुक्तं पुत्रिणं पुत्रैश्च युक्तं वीरवन्तं शूरैः परिचार-
कपुरुषैः पौत्रैर्वा युक्तम् । वीरशब्दः पौत्रवचनः पुत्रिणमित्युक्तत्वात् ।
गोमन्तं च रयिं धनं च नशते प्राप्नोति स्वस्ति यथा तथा ॥

७त्वे सु पुत्रेति ॥ हे शवसः पुत्र ! शव इति बलनाम, तस्य पुत्र। बलातिशयप्रतिपादनपरं चैतत् । बलवतोपि तावत्पुत्रो बलवान्भवति, किंपुनर्बलस्यैव पुत्र इति । दृश्यते चान्यत्रापीदृशं इन्द्रस्याभिधानम् । तद्यथा 'ओजसो जातसुत मन्य एनम्'* इति । त्वे त्वयि स्ववृत्रन् । वृतेर्लुङि द्युतादित्वादङि 'बहुलं छन्दसि' इति रुटि रूपम् । सुष्ठु वर्तन्ते । काः ? कामकातयः काम्यन्त इति कामाः तेषां कातयः कामनाः सर्वेषामेव कामानां कामनास्त्वयि वर्तन्ते । त्वमेव तेषां दातेत्यर्थः । अतश्च न त्वामिन्द्रातिरिच्यते त्वत्तोऽधिकः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥

८उक्थउक्थ इति ॥ उक्थमिति शस्त्रनाम, शस्त्रेश्चास्त्रे प्रतिशस्त्रं सोमः इन्द्रं ममाद् । लोडर्थे लिट्, अन्तर्भावितण्यर्थश्च मादिः । मादयतु नीथेनीथे नीतेनीते समाप्तेसमाप्ते । कीदृशमिन्द्रं ? मघवानं मघमिति धननाम धनवन्तं सुतासः । एकस्मिन् बहुवचनम् । सुतः अस्माभिरभिषुतः सोमः । किं कारणमिन्द्रमेव मादयितुम् ? यत् यस्मात् ई । एनमित्यस्यार्थे छन्दस्ययं शब्दः प्रयुज्यते । एनमिन्द्रं सबाधः समानबाधाः समानदक्षाः समानबलाश्च अवसे आत्मनो रक्षणाय हवन्ते आह्वयन्ति पितरं न पितरमिव पुत्राः यस्मात्परस्परं बाधमानाः एनमेव हवन्ते तस्मात्सर्वेषां पितरमिन्द्रमेव मादयत्विति ॥

स्त्वां हृदा कीरिणेति चतस्रः । ⁹भूर्भुवस्सुवो ¹⁰रा-
कामहं ¹¹यास्ते राके । ¹²यौगन्धरिरेव नो राजेति

⁹सीमन्तोन्नयनमन्त्रेषु—व्याहृतयः ॥ गताः* ॥

¹⁰राकामहमिति ॥ पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका तां अहं सुहवां
स्वाह्वानाम् । सुष्टुती । तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । सुष्टुत्या शोभ-
नया स्तुत्या हुवे आह्वयामि । सा च शृणोतु नः अस्माकम् । षष्ठी-
निर्देशात् आह्वानमिति शेषः । सुभगा सौभाग्ययुक्ता श्रुत्वा च
बोधतु त्मना आत्मना बुध्यतां हृदये करोत्वित्यर्थः । तदनन्तरं
च सीव्यत्वपः, अप इति कर्मनाम, एतत्सीमन्तोन्नयनलक्षणं कर्म
सीव्यतु छिद्रापिधानेन सुष्टु करोतु सूच्या सूचीस्थानीयया स्वयां
बुद्ध्या अच्छिद्यमानया क्वचिदप्यप्रतिहन्यमानया ददातु वीरं, पुत्र
नामैतत्, पुत्रं शतदायं बहूनां दातारम् । 'अण् कर्मणि च'
इति भविष्यति आकारान्तादण् प्रत्ययः । उक्त्यर्थं प्रशंसनीयम् ॥

(10) राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु
नस्सुभगा बोधतु त्मना । सीव्यत्यपस्सूच्याऽच्छि-
द्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्त्यर्थम् ॥

¹¹यास्ते राके सुमतयस्सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे
वसूनि । ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपो-
षं सुभगे रराणा ॥ (सं. ३-३-११.) *१-१०-१०. †सूचीस्वरूपया

साल्वीरवादिषुः । विवृत्तचक्रा आसीनास्तीरेण य-
मुने तव । ¹³सोम एव नो राजेत्याहुर्ब्राह्मणीः प्र-
जाः । विवृत्तचक्रा आसीनास्तीरेणासौ तव । ¹⁴पु-

¹¹यास्त इति ॥ हे राके ! सुपेशसः सुरूपायाः ते याः
सुमतयः अनुग्रहात्मिका बुद्धयः याभिर्दायुषे यजमानाय वसूनि
ददासि, ताभिः सुमतिभिः नः अस्मान् सुमना भूत्वा उपागहि
अद्यैवोपागच्छ । हे सुभगे ! सहस्रपोषं बहुविधं पोषं रराणा
ददती ॥

¹²यमुनातीरवासिनां वीणागानमन्त्रः—यौगन्धरिरिति ॥ साल्वो
नाम जनपदः तद्विषयवासिन्यः प्रजाः साल्वीः साल्व्यः यौगन्धरिः
युगन्धरस्यापत्यं यौगन्धरिः एष एव नो राजेत्यवादिषुः वदन्ति
विवृत्तचक्राः विविधं वृत्तं चक्रं राष्ट्रं यासां ताः एवम्भूता भूत्वा
हे यमुने ! तव तीरेण तीरे आसीना इति ॥

¹³सर्वासां ब्राह्मणीनां प्रजानां वीणागानमन्त्रः—सोम एवेति ॥
ब्राह्मणीः ब्राह्मणजातीयाः प्रजाः सोम एव नो राजेत्याहुः ।
विवृत्तचक्रा इत्यादि । गतम् । असावित्यत्र नद्या नामनि-
र्देशः संबुद्ध्या यामुपजीवन्ति 'तीरेण कावेरि तव' इति ॥

¹⁴पुंसवने* दक्षिणे नासकाच्छिद्रे न्यग्रोधशुङ्गारसमपिनयति—
पुंसवन*मसीति ॥ पुमान् स्यूते येन तत्पुंसवनं* तत्त्वमसि हे रसः ॥

*सुवनं*मसि । ¹⁵आभिष्ट्वाऽहं दशभिर्भिमृशामि
दशमास्याय सूतवे । ¹⁶यथैव सोमः पवते यथा
समुद्र एजति । एवं ते गर्भ एजतु सह जरायुणा
निष्क्रम्य प्रतितिष्ठत्वायुषि ब्रह्मवर्चसि यशसि वी-
र्येऽन्नाद्ये । ¹⁷दशमासांच शयानो धात्रा हि तथा
कृतम् । ऐतु गर्भो अक्षतो जीवो जीवन्त्याः ।

¹⁵क्षिप्रंसवने* यजुषाऽभिमर्शनम्—आभिष्ट्वाऽहमिति ॥ स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशादशभिरिति लिङ्गाच्च अङ्गुलीभिरिति गम्यते । आभिः
दशभिः अङ्गुलीभिः त्वां अहं अभिमृशामि दशमास्याय । द्वि-
तीयार्थे चतुर्थी । दशमासान् भूतं गर्भं सूतवे क्षिप्रं सोतुम् ॥

¹⁶अवोक्षणमन्त्राः—यथैवेति ॥ यथैव येन प्रकारेण सोमः अभि-
षुतः पवते दशापवित्रेण स्रवति यथा समुद्रः वायुवशात् एजति कम्प-
ते एवं ते गर्भ एजतु स्वस्थानाच्चलतु, चलित्वा च सह जरायुणा-
गर्भवेष्टनेन बहिः निष्क्रम्य आयुरादिषु प्रतितिष्ठतु ॥

¹⁷दशेति ॥ दशमासान् शयानः अयं ते गर्भः अक्षतो
भूत्वा जीवः जीवन्नेव जीवन्त्याः त्वत्तः ऐतु आगच्छतु । धात्रा
हि तथा कृतमिति । दशमासशयनं हि धात्रा कृतं दैवेन निर्मितम्,
अतो दश मासांश्च शयानः इति । शकारलोपोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

¹⁸आयमनीर्यमयत् गर्भमापो देवीस्सरस्वतीः ।
 ऐतु गर्भो अक्षतो जीवो जीवन्त्याः । ¹⁹तिलदेऽव
 पद्यस्व न मांसमसि नोदलम् । स्थवि-
 त्र्यवपद्यस्व न मांसेषु न स्नावसु न बद्धमसि
 मज्जसु । ²⁰निरैतु पृश्नि शेवलं शुने जरायवत्तवे ।

¹⁸आयमनीरिति ॥ आङ्ग्वो यमिराकर्षणार्थे वर्तते । ‘आय-
 स्त पादम्’ इति यथा । आयमनीः ! आयमन्यः ! गर्भस्याक-
 षिण्यो यूयं यमयत । अत्राप्याङ्ग्लोपो द्रष्टव्यः । आयमयत
 आकर्षयत गर्भं, हे आपो ! देवीः ! देव्यः ! सरस्वतीः !
 सरस्वत्यादिषु नदीषु भवा यूयम् । ऐतु गर्भः गतम् ॥

¹⁹जरायुणाऽवाक्पतने यजुर्भ्यामवोक्षणं—तिलदे इति ॥ ज-
 रायुनामैतत् । हे तिलदे ! अवपद्यस्व अवाक्पत, न हि त्वं
 मांसमसि नोदलं नाप्युदरम् । रलयोरविशेषः । स्थवित्री
 स्थूलभूता अविकलैव अवपद्यस्व न मांसेषु बद्धमसि बद्धाऽसि,
 न स्नावसु नापि सिरासु बद्धाऽसि नापि मज्जसु अस्थिगतस्सा-
 रो मज्जा । मांसादिष्वेकदेशेनापि लग्ना मा भूदित्यर्थः ॥

²⁰निरैत्विति ॥ निरैतु निर्गच्छतु पृश्नि स्वरूपरूपं† शेवलं शेव-
 मिति सुखनाम, लो मत्वर्थीयः । सुखवद्यथा तथा निर्गच्छतु जरायु ।
 किमर्थः ? शुने अत्तवे शुनो भक्षणाय ॥

21-31 दिवस्परित्येषोऽनुवाकः । 32 अस्मिन्नहं सहस्रं

21 अथ जातकर्म । जातं कुमारमभिमृशति दिवस्परित्यनुवाकेन वात्सप्रेण वत्सप्रकृषिणा दृष्टेन—दिवस्परिति ॥ परिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । अयं जातवेदाः अग्निः प्रथमं दिवो जज्ञे आदित्यात्मना वैद्युतात्मना वा । अस्मत्परि अस्मत्तः द्वितीयं जज्ञे यजमानादग्निर्जायते ? । 'ते मत्प्रातः प्रजनिष्येथे । ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः' * इति दर्शनात् । अप्सु तृतीयं जज्ञे बाड-बरूपेण । कीदृशः ? नृमणाः नृषु मनो यस्य अनुग्राहकत्वेन स नृमणाः । एनं एवंभूतमग्निं स्वाधीः स्वाध्यानः पुरुषः अजस्रमिन्धानः भूत्वा जरते स्तौति, दुर्बुद्धिस्तु न तथा ॥

22 विद्मा त इति ॥ हे अग्ने ! ते तव स्वभूतानि त्रेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि च स्थितानि त्रयाणि त्रीणि रूपाणि अग्निवाय्वादित्याख्यानि विद्म जानीमः । तथा ते सद्म सद्मानि स्थानानि विभृतं विभृतानि । 'हग्रहोर्भः' इति छन्दसि भः । विहृतानि पुरुत्रा बहुधा बहूनि गार्हपत्याहवनीयादीनि विद्म । तथा ते नाम परमं प्रकृष्टं गुहा गूढं अविज्ञातं अवेदविद्धिः यदेवम्भूतं तव

21 दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ 22 विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्मा ते सद्म विभृतं पुरुत्रा । विद्मा ते नाम

नाम तदपि वयं विद्म । तथा यतः त्वं आजगन्थ आगतवानसि
तमप्युत्सं विद्म । उत्सः प्रस्रवणं स चापामुत्पत्तिस्थानमिति तेनोत्प-
त्तिस्थानमात्रं लक्ष्यते ॥

²³समुद्रे त्वेति ॥ हे अग्ने! समुद्रे अप्स्वन्तः वडवात्मना स्थितं त्वा
त्वां नृमणाः नृषु अनुग्राहकत्वेन आसक्तमनाः बरुणः ई धे दीपयति ।
तथा दिवः द्युलोकस्य ऊधन् ऊधस्थानीये मेघे आदित्यमण्डले
वा नृचक्षाः नृणां द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षणेन । कः पुनरसौ ?
सूर्यः, स हि कर्मसाक्षी, स च त्वामीधे । तथा तृतीये रजसि
द्युलोके* कीदृशे ? ऋतस्य उदकस्य सत्यस्य वा योनौ उत्प-
त्तिस्थाने अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना तस्थिवांसं त्वां महिषाः महान्तः
अहिन्वन् । हि गतौ, गत्यर्थाः बुद्ध्यर्थाः । बुध्यन्ते । वर्तमा-
ने लङ् ॥

²⁴दावाग्निस्तूयते—अक्रन्ददिति ॥ अक्रन्दत् क्रन्दति अग्निः
दावरूपः स्तनयन्निव पर्जन्य इव द्यौः । सप्तम्यर्थे प्रथमा । दिवि
व्योम्नि क्षाम क्षामेति पृथिवीनाम । पदकाले छान्दसं ह्रस्वत्वम् ।
द्वितीयार्थं चैतल्लुप्तविभक्तिकम् । क्षामां रेरिहत् आस्वादयन् अटवी-

परमं गुहा यद्विद्वा तमुत्सं यतं आजगन्थ ॥

²³समुद्रे त्वां नृमणां अप्स्वन्तर्नृचक्षां ईधे दिवो
अग्न ऊधन् । तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसं सप्त-
तस्य येनौ महिषा अहिन्वन् ॥ ²⁴अक्रन्ददाग्निस्त-
नयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधस्समञ्जन् । सद्यो

स्थलं दहन्नित्यर्थः । वीरुधः गुल्मान् समञ्जन् सम्यग्गच्छन्
भक्षणार्थं भक्षयन्नित्येव वाऽर्थः । किञ्च—जज्ञानः जातोऽयमटव्यां
सद्यः तदैव इद्धः दीप्तः व्यख्यत् । व्यत्ययेनायं कर्मणि क-
र्तृप्रत्ययः । विख्यायते विशेषेण दृश्यते दूरस्थैरपि हि । इमिति
पादपूरणे । तथा रोदसी अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये भानुना
स्वया दीप्त्या आभाति समन्तादीप्यते ॥

²⁵उशिगिति ॥ वशेरिङ् उशिक् कामयिता, काम्यो वा
पावकः शोधयिता अरतिः गन्ता सुमेधाः सुप्रज्ञः मर्तेषु म-
नुष्येषु, मनुष्यलोके वा अग्निः अमृतः अमरणधर्मा निधायि
निहितः गार्हपत्यादिरूपेण । स च इयति उच्छब्दो वक्ष्य-
माणोऽपेक्ष्यते, उदियति उद्गमयति धूमं अरुषं, महन्नामैतत्,
महान्तं रोचनं वा* भरिभ्रत् किं? लोकम्, यो ह्ययं धूममुद्ग-
मयति स मेघो भूत्वा वर्षति वर्षायत्ता च लोकस्य स्थितिः ।
शुक्रेण दीप्तेन शोचिषा तेजसा द्यां आकाशं इनक्षत् दीपयत् ।
लिङ्गव्यत्ययः । इनक्षन् । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा, इकार उपसर्जनः । व्या-
प्नुवन् ॥

²⁶विश्वस्येति ॥ विश्वस्य केतुः सर्वस्य ज्ञाता भुवनस्य

जज्ञानो वि हिमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भा-
त्यन्तः ॥ ²⁵उशिक्पावको अरतिस्सुमेधा मर्तेष्व-
ग्निरमृतो निधायि । इयति धूममरुषं भरिभ्रदुच्छु-
क्रेण शोचिषा द्यामिन्नक्षत् ॥ ²⁶विश्वस्य केतुर्भुव-

भूतजातस्य गर्भः वैश्वानरात्मना । एवम्भूतोऽग्निः जायमान एव
रोदसी आऽपृणात् आपूरयति स्वेन तेजसा । किञ्च—वीडुं
चित् वीडुरिति दृढनाम, दृढमपि अद्रिं मेवं पर्वतं वा अभि-
नत् भिनत्ति परायन् परागच्छन् यत् यदा अग्नि एनं प-
ञ्च जनाः निषादपञ्चमाश्रत्वारो वर्णाः अयजन्त यजन्ते तदा
हविर्गृहीत्वा प्रतिगच्छन् पर्वतादिकमपि भित्त्वा गच्छतीत्यर्थः ॥

²⁷श्रीणामिति ॥ श्रीणां सम्पदां उदारः उद्गमयिता दाता
धरुणो रयीणां धारयिता धनानां मनीषाणां बुद्धीनां सदर्थ-
विषयाणां प्रार्पणः प्रापयिता सोमगोपाः सोमस्य गोपयिता ।
वसोः । प्रथमार्थे षष्ठी । बहुचानां तु तथैव पाठः । वसुः
प्रज्ञास्तः सूनुस्सहस्रः । सह इति बलनाम । बलस्य पुत्रः
प्राणाद्धि बलान्मथ्यमानोधिजायत इति । अप्सु राजा अप्सु दी-
प्यमानः वैद्युतात्मना बडवात्मना वा । विभाति उपसामग्रे इधानः
अग्निहोत्रिभिरिध्यमानः ॥

²⁸यस्त इति ॥ हे देव! अग्ने! भद्र! शोचे! कल्याणदीप्ते!
यो मनुष्यः ते तुभ्यं घृतवन्तं अपूपं पुरोडाशं अद्य कृणवत्

नस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः । वीडुं चि-
दद्रिमभिनत्परायजना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥

²⁷श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पण-
स्सोमगोपाः । वसोस्सूनुस्सहस्रो अप्सु राजा वि-
भात्यग्रं उपसामिधानः ॥ ²⁸यस्ते अद्य कृणवद्भद्र

कुर्यात् दद्यात् तं देवभक्तं वस्यः वसौयः श्रेयः अच्छ आ-
प्तं प्रणय प्रकर्षेण नय श्रेयः प्रापयेत्यर्थः । द्युम्नं धनं य-
शो वा तच्च अभिप्रतरां नय प्रकृष्टतरं नय हे यविष्ठ ! युवतम ! ॥

²⁹आ तमिति ॥ हे अग्ने ! तं अपूपस्य दातारं आभज । सौ-
श्रवसेषु । श्रव इत्यन्ननाम । शोभनैश्वरुपुरोडाशादिभिर्युक्तेषु
योगेषु उक्थउक्थे शस्त्रेशस्त्रे शस्यमाने प्रतिशस्त्रमित्यर्थः । आ-
भज । स च त्वत्प्रसादात् सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति भ-
वेत् । प्रियो अग्ना अग्नेश्च तव प्रियो भवेत् । किञ्च—
जातेन । जातावेकवचनम् । जातैः पुत्रैः उद्भिन्नदत् उद्भिन्तां
प्रकाशताम् । उज्जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पुत्रैरुद्भिन्नदत् ॥

³⁰त्वामग्ने इति ॥ हे अग्ने ! त्वां अनुद्यून् अनुदिनं यजमानाः
पुरुषाः विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि स्पृहणीयानि
वसूनि दधिरे । धारणवृत्तेः दधातेर्वर्तमाने लिट् । धारयन्ति
लभन्त इत्यर्थः । त्वया सहेति । अत्रेतिहासमाचक्षते—पुरा
अमुरा देवगवीरपहत्य गिरिदुर्गे स्थापयित्वा द्वारमपिदधुः । त-

शोचेऽपूपं देव धृतवन्तमग्ने । प्र तं नय प्रतरां व-
स्यो अच्छाभि द्युम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥ ²⁹आ तं आ-
भज सौश्रवसेष्वग्ने उक्थउक्थ आ भज शस्यमाने ।
प्रियस्सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनदुज्ज-
नित्वैः ॥ ³⁰त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून् विश्वा वसू-

ज्ज्ञात्वा अग्निमुखा देवाः अङ्गिरोभिः वृहस्पतिना च सह गत्वा
असुरानपजित्य गिरिदुर्गं भित्त्वा गाः प्रत्याजहुरिति । तद्विदमत्रो-
च्यते—त्वया सह द्रविणं असुरैरपहृतं गोधनमिच्छमानाः ब्रजं
गोष्ठं गोमन्तं गोभिर्निबिडं उशिजः । मेधाविनोमैतत् । मेधा-
विनोऽङ्गिरःप्रभृतयः विवव्रुः विवृतवन्तः विवृतद्वारं कृतवन्तः ॥

³¹दृशान इति ॥ दृशानः दूरस्थैरपि दृश्यमानः रुक्मः
रोचनस्वभावः उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते दुर्मर्षं
दुरभिभवं यथा तथा व्यद्यौत् । आयुः । चतुर्थ्या लुक् ।
प्राणिनामायुषे श्रिये श्रियै च रुचानः दीप्यमानः । एवम्भू-
तः अग्निरमृतः अभवत् भवतु वयोभिः वयः अन्नं हविर्ल-
णैरन्नैः सह । यत् यं एनं अग्निं अजनयदद्यौः वैद्युतरूपेण
सुरेताः शोभनं वृष्टिलक्षणं रेतो यस्यास्सा द्यौः ॥

³²उत्तरेण यजुषा कुमारमुपस्थ आदधाति—अस्मिन्नहमिति ॥
अस्मिन् कुमारे अहं सहस्रं कामान् पुष्यामि पुष्येयं प्राप्नु-
यां एधमानः वर्धमानः स्वे वशे तिष्ठन् स्वतन्त्र इत्यर्थः ॥

नि दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना
ब्रजं गोमन्तमुशिजो विवव्रुः ॥ ³¹दृशानो रुक्म
उर्व्या व्यद्यौदुर्मर्षमायुं श्रिये रुचानः । अग्निरमृ-
तो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः ॥

पुण्याम्येधमानस्स्वे वशे । ³³अङ्गादङ्गात्सं भवसि
हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स
जीव शरदश्शतम् ॥ ११ ॥

अन्नाद्ये जायस एकं च ॥ ११ ॥

¹अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव ।

³³अथाभिमन्त्रणम्—अङ्गादङ्गादिति ॥ स्त्रीसंयोगे बलवता
प्रयत्नेन सर्वाङ्गीणं रेतो निषिच्यते । तदिदमुच्यते—अङ्गादङ्गा-
त्सम्भवसीति । हृदयं कामस्याधिष्ठानं, तेन तस्य पुनर्वचनं—
हृदयादधिजायसे । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । एवम्भूतस्त्वं पुत्र-
नामा मम आत्मैवासि । वैशब्दः प्रसिद्धौ । स त्वं शर-
दश्शतं जीव ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकान्तिकाण्डव्याख्याने

द्वितीयप्रश्ने एकादशः खण्डः.

¹मूर्धन्यवघ्राणं—अश्मा भवेति ॥ अश्मेव स्थिरो भव । पर-
शुर्भव परशुरिव दुरासदो भव । अस्तृतं अनाच्छादितं मलेन
हिरण्यं भव तद्रूपो भव । गावो वत्सलाः यादृशेन हिंकारेण
वत्सान् अभिजिघ्रन्ति तेन पशूनां हिङ्कारेण त्वा त्वां अभिजि-
घ्रामि असौ नक्षत्रनामनिर्देशः संबुद्ध्या, 'कृत्तिक, रौहिण' इत्यादि ॥

पशूनां त्वा हिंकारेणाभिजिघ्रास्यसौ । मेधां ते दे-
वस्सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधां ते अश्विनौ
देवावाधत्तां पुष्करस्रजा । ³त्वयि मेधां त्वयि प्रजां
त्वय्यग्निस्तेजो दधातु ⁴त्वयि मेधां त्वयि प्रजां त्व-
यिन्द्र इन्द्रियं दधातु ⁵त्वयि मेधां त्वयि प्रजां त्व-
यि सूर्यो भ्राजो दधातु । ⁶क्षेत्रियै त्वा निर्ऋत्यै
त्वा द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् । अनागसं
ब्रह्मणे त्वा करोमि शिवे ते द्यावापृथिवी उभे

²दक्षिणे कर्णे जपः—मेधां त इति ॥ मेधां ते देवः स-
विता आदधातु । तथा देवी सरस्वती । अश्विनौ च देवौ
आधत्तां स्थापयतां पुष्करस्रजा पुष्करमालिनौ ॥

³⁻⁵त्वयि मेधामित्यादयः प्राशनमन्त्रा निगदसिद्धाः ॥ भ्राजः
दीप्तिः ॥

⁶स्नापनमन्त्राः—क्षेत्रियै त्वेति ॥ क्षेत्री अचिकित्स्यो व्याधिः ।
पञ्चम्यथ चतुर्थी । श्रेष्ठ्याः रुजः अचिकित्स्यात् व्याधेः त्वां
मुञ्चामि । तथा निर्ऋत्यै निर्ऋत्याः त्वा मुञ्चामि । रक्षःपि-
शाचादीनामधिष्ठात्री देवता निर्ऋतिः । द्रुहः द्रोणश्च पुरुषा-
न्मुञ्चामि । तथा वरुणस्य पाशात् मुञ्चामि । एवं अनागसं

इमे । ^७शं ते अग्निस्सहाद्भिरस्तु शं द्यावापृथिवी
सहोषधीभिः । शमन्तरिक्षं सह वातेन ते शं ते
चतस्रः प्रदिशो भवन्तु । ^८या देवीश्चतस्रः प्रदिशो
वातपत्नीरभि सूर्यो विचष्टे । तासां त्वाऽऽजरस आ
दधामि प्र यक्ष्म एतु निर्ऋतिं पराचैः । ^९अमोचि

अपापं त्वां ब्रह्मणे वेदाय करोमि वेदयोग्यं करोमीत्यर्थः ।
उभे इमे द्यावापृथिव्यौ ते तव शिषे करोमि ॥

^७शं त इति ॥ अद्भिस्सहाग्निः ते शमस्तु शं करोतु । ओ-
षधीभिस्सह द्यावापृथिवी शं स्ताम् । अन्तरिक्षं च वातेन
सह ते शमस्तु । चतस्रश्च प्रधाना दिशः ते शं भवन्तु ॥

^८या इति ॥ इन्द्रादीनां देवानां सम्बन्धिनीः देवीः याश्च-
तस्रः प्रधाना दिशः वातपत्नीः वातः पतिः पालयिता यामां
सूर्योऽभिविचष्टे अभिविपश्यति, — तासां दिशां आ जरसः
यावता जीर्यन्ति तावन्तं कालं त्वा आदधामि स्थाप-
यामि । एवं स्थापितात् त्वत्तः यक्ष्मः रोगः निर्ऋतिं प्रेतु
तामेव प्रतिगच्छतु पराचैः पराङ्मुखः ॥

^९अमोचीति ॥ अयं कुमारः यक्ष्मात् दुरिताचामोचि ।
तथा अवर्त्ये अवर्त्याः पापात् आपत्तः । तथा द्रुहः पाशा-
च्च निरङ्कुत्याश्च उदयोचि । अहाः अहासीत् अवर्ति ॥

यक्ष्मादुरितादवर्त्यै द्रुहः पाशान्निर्ऋत्यै चोदमोचि
अहा अवर्तिमविदत्स्योनमप्यभूद्रे सुकृतस्य लो-
के । ¹⁰सूर्यमृतं तमसो ग्राह्या यद्देवा अमुञ्चन्नसृज-
न्व्येनसः । एवमहमिमं क्षेत्रियाजामिशं साद्रुहो

त्यभावः अवर्तिः दारिद्र्यम् । अविदत् लब्धवान् स्योनं सु-
खम् । अपि च भद्रे सुकृतस्य पुण्यस्य लोके च अभूत् ।
य एवं मया स्नाप्यते स प्राप्त एव पुण्यलोकमिति भूतनिर्देशः ॥

¹⁰सूर्यामिति ॥ सूर्यं देवं ऋतं प्राप्तं कैः ? वक्ष्यमाणैस्त-
मआदिभिः । तमसस्सकाशात् ग्राह्याः ग्राहिः ग्रहणीरोगः
'ग्राहिर्जग्राह यदि वैतदेनम्'* इति दर्शनात् । तस्याश्च देवाः
यत् यथा अमुञ्चन् एनसश्च व्यसृजन् तमेव सूर्यम् । तथा
च ब्राह्मणम्—'सुवर्मानुरासुरस्सूर्यं तमसा विध्यत्तस्मै देवाः प्राय-
श्चित्तिमैच्छन्' + इति । एवमहमिमं कुमारं क्षेत्रियात् जा-
मिशंसात् जामीनामभिशपात्—

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्या हतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ‡

इत्येवं निन्दितात् द्रुहो द्रुहश्च पुरुषात् वरुणस्य पाशान्मुञ्चाभि
सर्वत्र मुचिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥

मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् । ¹¹भूस्स्वाहा भुवस्स्वा-
हा सुवस्स्वाहोः स्वाहा ॥ १२ ॥

विचष्टे षट् ॥ १२ ॥

¹मा ते कुमारः रक्षो वधीन्मा धेनुरत्यासारि-
णी । प्रिया धनस्य भूया एधमाना स्वे गृहे । ²अ-
यं कुमारो जरां धयतु दीर्घमायुः । यस्मै* त्वः

¹¹ओंकारचतुर्थाभिः व्याहृतीभिः पृषदाज्यप्राशनम्—भूस्स्वोहति॥
गताः† ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाम्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने द्वादशः खण्डः.

¹मातुरुपस्थे कुमारमादधाति—मा ते कुमारमिति ॥ ते तव
कुमारं रक्षो मा वधीत् मा च धेनुः अत्यासारिणी वत्सस्त्रे-
हेन अत्यन्तं धावन्ती ‡ । धेनुग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् । प्रिया
धनस्य पुत्ररूपस्य गवादेर्वा भूयाः एधमाना स्वे गृहे मम
स्वभूते गृहे ॥

²स्तनं धापयति—अयमिति ॥ अयं कुमारः जरां दीर्घं
चायुः स्तनव्याजेन धयतु पिवतु स्तन्यं पिवन् आजरसं जीवत्व-

स्तन प्रप्यायायुर्वर्चो यशो बलम् । ^३यद्भूमेर् हृदयं
दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । तदुर्वि पश्यं माऽहं पौ-
त्रमघः रुदम् । ^४यत्ते सुसीमे हृदयं वेदाहं तत्प्र-
जापतौ । वेदाम् तस्य ते वयं माऽहं पौत्रमघः

त्यर्थः । यस्यै * त्वं हे स्तन ! प्रप्याय प्रक्षर । किं ? आ-
युर्वर्चो यशो बलं च क्षीरव्याजेन आयुरादि प्रक्षरेत्यर्थः ॥

^३उत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशति—यद्भूमेरिति ॥ यत् भूमेः तव
स्वभूतं हृदयं दिवि आकाशे चन्द्रमसि श्रितं स्थितं कलङ्कत्वेन।
भूच्छाया हि चन्द्रमसः कलङ्कः । हे उर्वि ! तत्पश्यं पश्येयं, अहं
पौत्रं पुत्रनिमित्तं अघं व्यसनमुद्दिश्य मा रुदं त्वदभिमर्शनात्
चक्षुष्मान् भूयासं पुत्रं चोद्दिश्य मा रुदमित्यर्थः ॥

^४यत्त इति ॥ हे सुसीमे ! शोभनसीमे ! यत्ते हृदयं तदहं प्रजापतौ
ओषधिजननद्वारेण प्रजानां पालयितरि चन्द्रमसि स्थितं वेद पुनर-
पि तवाभिमर्शनात् ते तव स्वभूतस्य तस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी ।
तव स्वभूतं तद्दृश्यं वयं वेदाम् । ‘अस्मद् दो द्वयोश्च’ इत्ये-
कस्मिन् बहुवचनम्, प्रार्थने च लोट् । चिरकालमहं वेदानि ।
माऽहं पौत्रमित्यादि । गतम् ॥

^५सर्विष्टं कुमारमभिमृशति—नामयतीति ॥ यत्र भूप्रदेशे वयं
वदामि मन्त्रमुच्चारयामः, यत्र चाभिमृशामसि अभिमर्शनं कुर्मः,

रुदम् । ⁵नामयति न रुदति यत्र वयं वंदामात्रे
यत्र चाभिमुखामसि । ⁶आपस्सुप्तेषु जाग्रत रक्षा-
सि निरितो नुदध्वम् । ⁷अयं कलिं पतयन्तः
श्वानमिवोद्ध्वम् । अजां वाशितामिव मरुतः प-
र्याध्वम् स्वाहा । ⁸शण्डेरथशण्डिकेर उलूखलः ।

तत्र संविष्टोऽयं कुमारः नामयति न व्याधितो भवति, न रुद-
ति । लोट् लट् । नामयतु न रुदत्विति ॥

⁶शिरस्त उदकुम्भं निदधाति—आपस्सुप्तेष्विति ॥ हे आपः !
यूयं सुप्तेषु अस्मासु जाग्रत प्रबुद्धा भवत । जागरित्वा च
रक्षांसि इतः प्रदेशात् निर्णुदध्वम् । ‘आपो वै रक्षोघ्नीः’*
इति दर्शनात् ॥

⁷सर्षपान् फलीकरणमिश्रान् जुहोति—अयमिति ॥ द्वितीयार्थे
प्रथमा । इमं कलिं कलिर्भूतविशेषः, येनाधिष्ठितं चतुर्थं युग-
मश्लीलं भवति । ‘कलये सभास्थाणुम्’† इति दर्शनात् । तं
कलिं पतयन्तं कुमारं प्रति गच्छन्तं उद्धृष्टं उत्कटं विभक्षयिषुं
श्वानमिव हे मरुतः ! पर्याध्वम् । अस्येतेरेतद्रूपं, न पुनरासे ।
पर्यास्यध्वम् । अजां वाशितामिव । वाशृ शब्दे । यथा
बहुकृत्यो वाश्यमानामजामन्यतो निरस्यति तद्वत् ॥

⁸शण्डेरथ इति ॥ शण्डश्च मर्कश्चासुरौ यत्रेहं भवति—‘निर-

च्यवनो नश्यतादितस्स्वाहा । ⁹अयश्शण्डो मर्क
उपवीरं उलूखलः । च्यवनो नश्यतादितस्स्वाहा ।
¹⁰केशिनीश्चलोमिनीः खजापोऽजोपकाशिनीः ।
अपेत नश्यतादितस्स्वाहा । ¹¹मिश्रवाससः कौबेर-

स्तश्शण्डः, निरस्तो मर्कः* इति । शण्डस्य रथः,† शण्डो वा रथो
यस्य स शण्डेरथः ततोपि प्रबलः कश्चित् । शण्डनेतृकं बलं शण्डि-
कं, तदीरयतीति शण्डिकेरः सोपि कश्चित् । उरुश्च भवति
खलश्च भवतीत्युलूखलः तदाभरणो वा,‡ सोऽपि कश्चित् । गर्भादे-
श्चचावयिता च्यवनः । एते चत्वारः असुरविशेषा नश्यतात्
इतः प्रदेशात् अपसर्पन्तु ॥

⁹अय इति ॥ अयः अयोमुखः । यमवेक्ष्य अन्ये वीरा
न्यूना भवन्ति स उपवीरः । अन्ये व्याख्याताः । एते षट् ॥

¹⁰केशिनीरिति ॥ केशिन्यादयः पिशाच्यः । केशिनीः ।
एकवचनं बहुवचनं वा, निन्दायां मत्वर्थीयः । निन्दितकेशा इत्य-
र्थः । शुन इव लोमानि यासां ताः चलोमिन्यः । खजा § भूत्वा
या आप्नुवन्ति ताः खजापः । अजा इव या उपकाशन्ते ता-
अजोपकाशिन्यः । या एवम्भूताः पिशाच्यः ता यूयं इवः प्र-
देशात् अपेत अपसर्पन्तु । अपेत्य न नश्यतात् । नश्यतादिति
बहुवचनस्य तादादेशः ॥

का रक्षोराजेन प्रेषिताः । ग्रामं सजानयो गच्छ-
न्तीच्छन्तोऽपरिदाकृतान्त्स्वाहा।¹² एतान्घृतैतान्गृही-
तेत्ययं ब्रह्मणस्पुत्रः । तानग्निः पर्यसरत्तानिन्द्रस्ता-
न्बृहस्पतिः । तानहं वेद ब्राह्मणः प्रमृशतः कूटदु-

¹¹मिश्रेति ॥ मिश्रवाससः अन्योन्यम्* । कौबेरकाः कु-
बेरस्य भृत्याः कौबेराः ते कुत्सिताः कौबेरकाः तेनैव कुबेरेण
रक्षोराजेन प्रेषिताः सजानयः सभार्याः ग्रामं गच्छन्ति
इच्छन्तः अपरिदाकृतान् 'अग्नये त्वा परि ददामि'† इत्येवमा-
दिभिः मन्त्रैः देवताभ्यो रक्षणार्थं दत्ताः परिदाकृताः उपनीताः
ततोऽन्येऽपरिदाकृताः बालाः तानिच्छन्तः एतान् ॥

¹²अर्थं सङ्गतेरुत्तरार्धे व्याख्या आरभ्यते‡—तानिति ॥ तान् पूर्वो-
क्तान् पिशाचान् अग्निः पर्यसरत् परिधावतु । कीदृशः ?
ब्रह्मणस्पुत्रः 'अग्ने महा५ असीत्याह महान् ह्येष य-
दग्निर्ब्राह्मणेत्याह ब्राह्मणो ह्येष भारतेत्याहैष हि देवेभ्यो हव्यं
भरति' § इति ब्राह्मणम् । अयमग्निः तान्परिधावतु । किं
कुर्वन् ? एतान् पिशाचान् घृत एतान् गृहीतेति वदन् ।
तान् इन्द्रः तान् बृहस्पतिः पर्यसरदित्येव तान् पिशाचान्
अहमपि वेद वेद्वि ब्राह्मणः प्रमृशतः बालान् इतश्चेतश्च मार्ग-
तः कूटदन्तान् कूटवदुन्नतदन्तान् विकेशान् विकीर्णकेशान् लम्ब-

*अन्ये, †२, ३, १३-२३.

‡अर्थसंगतिरुत्तरार्धव्याख्यातो लभ्यते.

§सं. २-६-९.

न्तान् विकेशान् लम्बनस्तनान्धस्वाहा ॥ १३ ॥

निरितो नुदध्वुः स्वाहा त्रीणि च ॥ १३ ॥

¹नक्तं चारिणं उरस्पेशाञ्छूलहस्तान्कपालपान् ।
पूर्वं एषां पितेत्युच्चैश्श्राव्यकर्णकः । माता जघन्या
सर्पति ग्रामे विधुरमिच्छन्ती स्वाहा । ²निशीथचा-

नस्तनान् पिशाचत्वादेव पुंसामपि लम्बनस्तनत्वमविरुद्धम् । पिशा-
चानामेव* ग्रहरूपेण विवक्षितत्वात् पुल्लिङ्गनिर्देशः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने त्रयोदशः खण्डः.

¹नक्तं चारिण इति ॥ नक्तं चारिणः रात्रिचरान् उरस्पेशान्
उरस्युज्ज्वलान् शूलहस्तान् कपालपान् एतान्यपि 'ता नग्निः'
इत्यत्र तानिति निर्दिष्टानामेव विशेषणानि । एषां पिशाचानां
पिता पूर्वं एति पुरो गच्छति । छान्दसं पररूपम् । किं
कृत्वा ? उच्चैश्श्राव्य इमं भक्षयितुमागच्छतेत्येवं पुत्राणां श्राव-
यित्वा कर्णक इति तस्याभिधानम् । अथवा—अकर्णकः
कर्णरहितस्सन्नपि उच्चैश्श्राव्य उच्चैश्श्रोता । तेषां माता जघन्या
सर्पति पृष्ठतो गच्छति ग्रामे विधुरं व्याधितं दुर्बलं बालं
इच्छन्ती ॥

रिणी स्वसां सन्धिना प्रेक्षते कुलम् । या स्वपन्तं
 बोधयति यस्यै विजातायां मनः । तासां त्वं कृ-
 णवर्त्मने ह्योमान् हृदयं यकृत् । अग्ने अक्षीणि
 निर्दह स्वाहा । ³अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजा-
 यसे । वेदो वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदश्शतम् ।
⁴अश्मा भवेत्येषा* । ⁵⁻⁹अग्निरायुष्मानिति पञ्च ।

²निशथेति ॥ निशीथचारिणी स्वसा एषामेव सन्धिना क-
 वाटच्छिद्रेण प्रेक्षते कुलं अन्तःस्थितं जनसमुदायम् । या चान्या
 स्वपन्तं बोधयति यस्यै यस्याश्च विजातायां प्रसूतायां अस्यां
 मद्भार्यायां मनः बाधिष्ये इति, तासां त्वं हे कृष्णवर्त्मने!
 कृष्णवर्त्मन् ! ह्योमानं हृदयं यकृत् ह्योमादयोऽन्तर्गतमांस-
 विशेषाः । हे अग्ने ! तान् अक्षीणि च निर्दह निशेषं दह ॥

³प्रवासादेत्य पुत्रस्याभिमन्त्रणम्—अङ्गादङ्गादिति ॥ गतम् ।
 वेदोसि धनमसि । वेदः विद्वान् † धर्मसाधनमसि ॥

⁴मूर्धन्यवघ्राणम्—अश्मा भवेति ॥ गतम् *॥

⁽⁵⁾अग्निरायुष्मान्तस वनस्पतिभिरायुष्मान्तेन
 त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥

¹⁰सर्वस्मादात्मनस्संभूताऽसि सा जीव शरदंशतम्

⁵⁻⁹दक्षिणे कर्णे जापः—अग्निरायुष्मानिति ॥ पञ्च पर्यायाः।
अग्नेः वनस्पतिभिरायुष्मत्त्वं तदन्नत्वात् । सोमस्य ओषधीभिरायु-
ष्मत्त्वं ओषधिरसरूपामृतात्मकत्वात् । ‘मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः’ इति
वचनात् । यज्ञस्य दक्षिणाभिरायुष्मत्त्वम् । ब्रह्म वेदः । ब्राह्म-
णास्तस्य धारयितारः । तेन तैस्तस्यायुष्मत्त्वम् । देवानाममृतेन आयु-
ष्मत्त्वं प्रसिद्धम् । तेन त्वेत्यादि सर्वत्रानुषज्यते । शिष्टं स्पष्टम् ॥

¹⁰कुमार्या अभिमन्त्रणम्—सर्वस्मादिति ॥ सर्वस्मादात्मनः
अङ्गादङ्गादित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

⁽⁶⁾सोम आयुष्मान्त्स ओषधीभिरायुष्मान्तेन
त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥

⁽⁷⁾यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिरायुष्मान्तेन
त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥

⁽⁸⁾ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयु-
ष्मन्तं करोमि ॥

⁽⁹⁾देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वा-
ऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥ (सं. २-३-१०.)

¹¹भूरपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि शिवास्त आप ओषधयस्सन्त्वनमीवास्त आप ओषधयस्सन्त्वसौ । ¹²भुवोऽपां ¹³सुवर्पां ¹⁴भूर्भुवस्सुवर्पां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि शिवास्त आप ओषधयस्सन्त्वनमीवास्त आप ओषधयस्सन्त्वसौ । ¹⁵उष्णेन वायवुदकेनेत्येषः* ॥ १४ ॥

एषा चत्वारि च ॥ १४ ॥

¹¹⁻¹⁴अन्नप्राशनमन्त्राः—भूरपामिति ॥ व्याहृतयः उच्चारणमात्रेणोपकारकः । अपामोषधीनां च रसं त्वा त्वां प्राशयामि ता आप ओषधयश्च ते शिवास्सन्तु । अनमीवाः अरोगा आरोग्यहेतवश्च ते सन्तु असौ यज्ञशर्मन् ! । उत्तरेषु व्याहृतिमात्रं भिद्यते । अन्यत्समानम् ॥

¹⁵उष्णेन वायाविति ॥ एषोऽनुवाको गतः* ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाम्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने चतुर्दशः खण्डः.

¹यद्भूमेः क्रूरं तद्वितो हरामि पराचीं निर्ऋतिं
निर्वाहयामि । इदं श्रेयोऽवसानमगन्म देवा गो-
मदश्वावदिदमस्तु प्र भूमं । ²स्योना पृथिवि भवा-
नृक्षरा निवेशनी । यच्छा नरशर्म सप्रथाः । ³इहै-
व तिष्ठ निमिता तिल्वला स्यादिरावती । मध्ये

¹गृहनिर्माणे पालाशेनोदूहेनोदूहति—यद्भूमेरिति ॥ यत् अस्यः
भूमेः क्रूरं अस्थिकण्टकादि तत् इतः अस्मात्प्रदेशात् हरामि
अपनयामि । या चात्र निर्ऋतिः अलक्ष्मीः स्थिता तां निर्ऋतिमपि
पराचीं पराङ्मुखीं निर्वाहयामि निर्वासयामि । इदं श्रेयः प्रश-
स्ततरं अवसानं स्थानं आगन्म आगतवन्तो वयं हे देवाः ।
वास्तुदेवताः ! युष्माकं प्रसादात् इदं वास्तु गोमत् अश्ववत्
अश्ववत् भूम भूतियुक्तं च प्रास्तु प्रकर्षेण भवतु ॥

²उत्तरयाऽभिमृशति—स्योनेति ॥ हे पृथिवि ! त्वं स्योना सुख-
रूपा सुखस्पर्शा वा भव अनृक्षरा कण्टकादिरहिता निवेशनी
निवेशनयोग्या यच्छ देहि नः अस्मभ्यं शर्म सुखं सप्रथाः सर्वतः
प्रथिता त्वम् ॥

³स्थूणावधानमन्त्रौ—इहैवेति ॥ हे स्थूणे ! इहैव द्वारदेशे तिष्ठ
निमिता निखाता अस्माभिः तिल्वला तक्षकैः तिलकैः तद्वती
स्यात् । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । स्याः इरावती अन्नवती अ-

तालप्यस्य तिष्ठान्मा त्वा प्रापन्नघायवः । ⁴आ त्वां
कुमारस्तरुण आ वत्सो जगता सह । आ त्वां
परिस्तुतः कुम्भा आ दध्नः कलङ्गीरयन् । ⁵ऋतेन
स्थूणावधिरोह वंशोग्रो विराजन्नपसेध शत्रून् ।
⁶ब्रह्म च ते क्षत्रं च पूर्वं स्थूणो अभि रक्षतु । ⁷य-

स्माकं अन्नहेतुः स्या इत्यर्थः । मध्ये तालप्यस्य तल्पशब्देन
गृहं लक्ष्यते, तस्येदं तालप्यं द्वारं तस्य मध्ये तिष्ठात् । अत्रा-
पि पुरुषव्यत्ययः । तिष्ठाः तिष्ठेः । अत्र स्थितां त्वा त्वां अघायवः
परेषामनर्थकामाः मा प्रापन् मा प्राप्नुवन्तु ॥

⁴आ त्वेति ॥ अयन्निति बहुवचनान्तं कुमारदिभिर्विपरिणामेन
संबध्यते । कुमारस्त्वां आयातु गृहे क्रीडन्नागच्छतु अवलम्ब्य-
स्थानार्थम् । एवं तरुणः युवा, एवं वत्सः कुमारादपि बालः
जगता गतिमता वत्सात् किञ्चिदधिकेन सह । परिस्तुतः परिस्तु-
त सुरा, इह तु घृतं परिस्त्रवणयोगात् तस्य कुम्भाश्च त्वां
आऽयन् आगच्छन्तु । दध्नश्च कलशीः कलश्यः आऽयन् मन्थना-
र्थमायन् । एतेः पञ्चमे लकारे रूपम्, छान्दसो गुणः ॥

⁵वंशमाधीयमानमनुमन्त्रयते—ऋतेनेति ॥ ऋतेन सत्येन स्थूणौ ।
छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः, द्विवचनं चाविवक्षितम् । यथासम्भवं
स्थूणाः अधिरोह हे वंश ! अधिरुह्य च उग्रः अनभिभूतो भूत्वा
विराजन् दीप्यमानः शत्रूनपसेध प्रोत्सारय ॥

ज्ञश्च दक्षिणाश्च दक्षिणे । ⁸इषश्चोर्जश्चापरे ⁹मित्रश्च
वरुणश्चोत्तरे ¹⁰धर्मस्ते स्थूणाराज ¹¹इश्रीस्ते स्तूपः ।
¹²उद्ध्रियमाण उद्धर पाप्मनो मा यदविद्वान् यच्च
विद्वांश्चकार । अह्ना यदेनः कृतमस्ति पापं
रात्र्या यदेनः कृतमस्ति पापं सर्वस्मान्मोद्धृतो

⁶⁻¹¹सम्मितमुत्तरैर्यथालिङ्गमभिमन्तयते—ब्रह्म चेति ॥ ब्रह्म ब्राह्म-
णजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः ते तव स्वभूते पूर्वे स्थूणे अभिरक्षतु
हे गृह ! यज्ञश्च दक्षिणाश्च दक्षिणे स्थूणे अभिरक्षतु ।
इषश्च ऊर्जश्च अपरे स्थूणे अभिरक्षतु । इषोर्जो शारदौ मा-
सौ । मित्रश्च वरुणश्च उत्तरे स्थूणे अभिरक्षतु । स्थूणे इति
सर्वत्रानुषङ्गः । धर्मः ते तव स्थूणाराजः प्रधानस्थूणा । श्रीः
ते स्तूपः पृष्ठवंशः ॥

¹²अग्निमुद्धरति—उद्ध्रियमाण इति ॥ मया उद्ध्रियमाणः त्वं
हे अग्ने ! मा मां पाप्मनः उद्धर । यत् । लिङ्गव्यत्ययः ।
यं पाप्मानं अहं अविद्वान् अबुद्धिपूर्वं यत् यं च विद्वान् बुद्धिपूर्वं
चकार कृतवानस्मि । तस्य पाप्मन एव विमज्ज्य दर्शनं—अह्ना
अह्नि यदेनः मया कृतं अस्ति पापम् । एन इत्युक्तत्वात् क्रि-
यावाचकशब्दोऽयमेनसो विशेषणम् । ओ वै शोषणे, शोषति
कर्तारमिति । रात्र्या रात्रौ यदेनः कृतमस्ति पापं तस्मात्स-
र्वस्मात् मां मुञ्च उद्धृतस्सन् ॥

मुञ्च तस्मात् । ¹³ इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तो वरूथि-
नस्तानहः सुमनसः प्रपद्ये । ¹⁴ अमृताहुतिममृता-
यां जुहोम्यग्निं पृथिव्याममृतस्य जित्यै तयाऽ-
नन्तं काममहं जयानि प्रजापतिर्यं प्रथमो जि-

¹³अगारं प्रपादयति—इन्द्रस्येति ॥ इन्द्रस्य ईश्वरस्य मम
गृहाः । एकस्मिन् बहुवचनम् ‘आपो दाराः’ इतिवत् ।
वसुमन्तः वरूथिनः । वरूथमित्यपि गृहनाम, इह तु गृहावयवे
द्रष्टव्यः । प्रशस्तैरवयवैः तद्वन्तः तान् गृहान् सुमनसः । व-
चनव्यत्ययः । सुमनाः अहं प्रपद्ये ॥

¹⁴अग्निं प्रतिष्ठापयति—अमृताहुतिमिति ॥ अमृतप्राप्तिनिमि-
त्तभूतामाहुतिं अग्निं अमृतायां पृथिव्यां जुहोमि स्थापयामि
अमृतस्य अमृतत्वस्य जित्यै जयाय । तया आहुत्या अनन्तं
कामं अहं जयानि जयेयम् । यं कामं प्रथमः प्रजापतिः ही-
रण्यगर्भः जिगाय जितवान् । तस्मादिमं अग्निं अग्नौ पृथिव्यां
‘इयं वा अग्निर्वैश्वानरः’* इति श्रुतेः । द्वितीयासप्तम्योः श्रुतेः
जुहोमीत्यपेक्षते ॥

¹⁵ब्रीहियवनिवपनमन्त्रः—अन्नपत इति ॥ हे अन्नपते ! अ-
न्नस्य न कर्मणि षष्ठी । अन्नं नः अस्मभ्यं देहि अन्नमी-
वस्य अन्नमीवं आरोग्यकरं शुष्मिणः । शुष्म इति बलनाम ।
तद्यस्यास्ति कार्यत्वेन एवम्भूतमन्नं देहि । प्रदातारं च मां प्रता-

गायाग्रिमग्नौ स्वाहा । ¹⁵अन्नपत इत्येवा । ¹⁶अरिष्टा
अस्माकं वीरास्सन्तु मा परासेचि मे धनम् ।
¹⁷भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । भू-
यास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यताम् ।

रिषः प्रकर्षेण वर्धय । किञ्च—नः अस्माकं सम्बन्धिने द्विपदे
चतुष्पदे च ऊर्जे अन्नं वलं वा धेहि देहि ॥

¹⁶उदधाने उदकुम्भानानयति—अरिष्टा इति ॥ अस्माकं वीराः
पुत्राः अरिष्टाः अहिंसिताः सन्तु । मे मदीयं च धनं मा
परासेचि व्यर्थं सिक्तं ना भूत् । सिच्यमानविन्द्वभिप्राप्यमेतत् ॥

¹⁷दीर्णमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते—भूमिरिति ॥ भूमिः भूमिमगात्
भूमेर्विकारभूतं उदधानं स्वप्रकृतिमेव भूमिमगात् । माता अन्तरिक्षं
उदधानगतमाकाशं मातरं बहिराकाशं अप्यगात् । अप्ययः प्रलयः ।
तत्रैव प्रलीना तेनैकीभूतेत्यर्थः । पुत्रैः पशुभिश्च वयं भूयास्म
प्रभूताः स्याम । यो नो द्वेष्टि स भिद्यतां, नोदधानम् ॥

¹⁸होममन्त्राः—वास्तोष्पत इति ॥ हे वास्तोष्पते ! त्वं अस्मा-
न् प्रतिजानीहि । प्रतिः धात्वर्थानुवादी । त्वद्भक्तानस्मान् जानीहि ।

(15) अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः ।
प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जे नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥

¹⁸—¹⁹वास्तोष्पत इति द्वे । ²⁰वास्तोष्पते प्रतरणो न

ज्ञात्वा च स्वावेशः सूपसदनः अनमीवः आरोग्यकरश्च भव नः
अस्माकम् । किञ्च—यत् त्वा वयं ईमहे याचामहे तत् नः अ-
स्मान् प्रतिजुषस्व प्रापय । नः अस्माकं सम्बन्धिने द्विपदे चतु-
ष्पदे च शं एधि सुखकरो भव ॥

¹⁹वास्तोष्पत इति ॥ हे वास्तोष्पते ! शग्मया । शग्ममि-
ति सुखनाम । सुखरूपया रण्वया रममाणया गातुमत्या गति-
मत्या सन्मार्गगामिन्या एवम्भूतया ते संसदा परिषदा वयमपि
सक्षीमहि । पच समवाये । समवेतास्याम तदन्तर्भवेमेत्यर्थः । लब्ध-
स्य रक्षणं क्षेमः । अलब्धस्य लाभो योगः । तृतीयार्थे सप्तमी ।
क्षेमेण योगेन च नः अस्मान् आवः । लोडर्थे लङ् । वरं ।
क्रियाविशेषणमेतत् । वरिष्ठं यथा भवति तथा आवः । उत-
शब्दोऽप्यर्थे । चतुर्थः पादः देवताभेदात् भिन्नं वाक्यम् । हे
विश्वेदेवाः ! यूयं स्वस्तिभिः सदा नः अस्मान् पात रक्षत ॥

(¹⁸) वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्स्वावेशो अ-
नमीवो भवा नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं
न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

(¹⁹) वास्तोष्पते शग्मया स॒सदा ते सक्षीमहि
रण्वया गातुमत्या । आवः क्षेम उत योगे वरं
नो यूयं पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥ (सं. ३-४-१०.)

एधि गोभिरश्वैभिरिन्दो । अजरासस्ते सख्ये स्याम
 पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व । ²¹अमीवहा वास्तो-
 ष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखासु शेव एधि
 नः । ²²शिवः शिवम् ॥ १५ ॥

अभि रक्षतु भिद्यताः षट् ॥ १५ ॥

²⁰वास्तोष्पत इति ॥ हे वास्तोष्पते ! नः अस्माकं प्रत-
 रणः प्रतारयिता वर्धयिता एधि भव गोभिः अश्वेभिः अश्वैश्च
 इन्दो ! इन्द्रैश्वर्यकर्मा, ईश्वर !, उदेर्वा क्लेदकर्मणः वृष्टिद्वा-
 रेण क्लेदयितः ! । किञ्च—ते सख्ये स्तुत्यस्तोतृभावलक्षणे वयं
 अजरासः स्याम अजर्यं नौ सङ्गतमस्त्वित्यर्थः । किं बहुना—पितेव
 यथा पिता पुत्रान् प्रति जुषते प्रीणयति तथा नः प्रतिजुषस्व ॥

²¹वास्तोष्पत इति ॥ हे वास्तोष्पते ! अमीवहा व्याघ्रीनां
 हन्ता त्वं विश्वा विश्वानि रूपाणि आविशन् प्रविशन् व्या-
 धिशमने यानि रूपाण्युपयुक्तानि भिषग्भेषजादीनां तानि रूपाणि
 प्रविश्य अमीवहा । एवम्भूतः त्वं नः अस्माकं सखासु सखि-
 षु शेवः वरिष्ठः एधि भव ॥

²²उदकुम्भेन परिषेचनम्—शिवमिति ॥ इदं वास्तु शिवं भ-
 वतु । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने

द्वितीयप्रश्ने पञ्चदशः खण्डः.

¹कूर्कुरस्सुकूर्कुरः कूर्कुरो वालवन्धनः । उपरि-
 ष्टाद्यदेजाय तृतीयस्या इतो दिवः । ²औलव इत्त-
 मुपाह्वयथार्जीञ्चामश्शवलः । अधोरांम उलु-
 म्बलस्सारमेयो ह धावति । समुद्रमवचाकशत् ।

¹श्वग्रहगृहीतस्यावोक्षणमन्त्राः—कूर्कुर इति ॥ कूर्कुरः ।
 शुन एतन्नाम । सुकूर्कुरः सुष्ठु कूर्कुर इति शब्दस्य कर्ता ।
 एवम्भूत एकश्वा । वालवन्धनश्चापरः कूर्कुरः, वालेन योऽन्यान्
 बध्नाति । उपरिष्ठात् उपरिलोकात् यत् ‘सुपां सुलुक्’
 इति सोर्लुक् । यः एजाय । एतेर्लिटि छान्दसो जकारः ।
 एयाय आभच्छति । कुत उपरिष्ठात् ? तृतीयस्या इतः दिवः
 अस्य लोकस्य तृतीया द्यौः मध्ये अन्तरिक्षम् ॥

²औलव इति ॥ उलवस्यापत्यं औलवः । प्रत्येकं सम्ब-
 न्धादेकवचनम् । इच्छब्दोऽनर्थकः । तं श्वानं उपाह्वयथ । लोट-
 र्थे लट् । उपशब्दोऽपेत्यस्यार्थे । अपाह्वयत । यथा इतः अ-
 पगतो भवति तथा शब्दानुच्चारयत हे परिचारकाः ! मदीया
 इत्यर्थः । आर्जीन् ऋजेः पुत्रांश्चान्यानुपाह्वयथेत्येव । के पुनस्ते ?
 श्यासः श्यामवर्णः शवलः शवलवर्णः अधोरायः अधोभागे
 कृष्णवर्णः उलुम्बलः उरुबलः ऋजेः पुत्रा एते चत्वारः तेषामे-
 तानि नामानि अन्वर्थानि । अथ सारमेयः सरमानाम देवशुनी
 तस्या अपत्यं सारमेयः अपरश्वा । हशब्दोऽनर्थकः । धावति
 आधावति समुद्रं अन्तरिक्षं अवचाकशत् पश्यन् ॥

³विभ्रन्निष्कं च रुक्मं च शुनामग्रं सुवीरिणः ।
 सुवीरिण सृजसृज शुनकं सृजैकवात्य सृजच्छत् ।
⁴तत्सत्यं यत्वेन्द्रोऽब्रवीद्वास्पाशयस्वेति तास्त्वः
 स्पाशयित्वाऽऽगच्छस्तं त्वांऽब्रवीदविदं हा ३ इत्यवि-

³विभ्रन्निति ॥ विभ्रत् धारयन् निष्कं च रुक्मं च आभ-
 रणे । शुनामग्रं प्रधानं सुवीरिण इति तस्य नाम । तं प्रत्या-
 ह—हे सुवीरिण! सृजसृज इमं बालं विसृज हे शुनक! अति-
 भक्षक! सृज विसृज एकवात्य! एकस्मिन् व्राते गणे शुनां मध्ये-
 प्रधान! सुवीरिणस्यैवेति विशेषणे । सृज विसृज छत् भर्त्सन-
 शब्दोऽयम् । यथा लोके छि इति* ॥

⁴तत्सत्यमिति ॥ अत्रेतिहासमाचक्षते—असुरा देवगवीरप-
 हृत्य गिरिदुर्गे स्थापयित्वा द्वारमपिदधुः । तत इन्द्रः सरमा-
 पुत्रं सुवीरिणमाहूय अब्रवीत् । हे सुवीरिण! गत्वा जानी-
 हि कैरपहृता गावः[†] क्व तिष्ठन्तीति । ज्ञात्वा च अपहर्तृन् बाध-
 यित्वा[‡] लब्ध्वा[§] गा आगच्छति । स तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् । तस्मै
 चागताय वरुणदादिन्द्र इति । तदिदमत्रोच्यते—तत्सत्यं यत् त्वा-
 मिन्द्रः अब्रवीत् गाः अपहृताः स्पाशयस्व । स्पाश बाधनस्पर्शनयोः,
 इह तु बाधनपूर्वके लभे द्रष्टव्यः । बाधित्वा लभस्वेति त्वं च-
 ताः स्पाशयित्वा बाधेन लब्ध्वा इन्द्रं प्रत्यागच्छः तं त्वा
 त्वां इन्द्रः अब्रवीत् अविदं । छान्दसो विसर्जनीयस्य लोपः ।

दृ५हीति वरं वृणीष्वेति कुमारमेवाहं वरं वृण इत्य-
ब्रवीर्विगृह्य बाहू प्लवसे द्यामवचाकशत् । ⁵विभ्र-
न्निष्कं च रुक्मं च शुनामग्रं सुवीरिणः । सुवी-
रिण सृजसृज शुनक सृजैकव्रात्य सृजच्छत् ।
⁶तत्सत्यं यत्ते सरमा माता लोहितः पिता । अ-

अविदः लब्धवानसि । हा इति प्रश्नद्योतको निपातः । तस्य
प्रश्ने पुतः । ततस्त्वमिन्द्रमब्रवीः—अविदं हीति । अविदं
लब्धवानस्मि । हीति अभ्युपगमं द्योतयति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत्
वरं वृणीष्वेति । त्वं च पुनरब्रवीः कुमारमेवाहं वरं वृणे इति ।
कुमारानहं बाधेयेति । तदेतत्सर्वं सत्यम्, यदिदानीं इमं बालं बाधसे ।
त्वं हि विगृह्य विकृष्य बाहू प्लवसे आगच्छसि आकाशं नदीं
वा तरसि दिव आगच्छन् । तथा च बह्वचाः सरमासूक्ते अधी-
यते—‘कथं रसाया अतरः पयांसि’* इति । रसा आका-
शनदी । द्यामवचाकशत् आकाशं पश्यन् ॥

⁵विभ्रन्निष्कं चेति ॥ गतम् ॥

⁶तत्सत्यमिति ॥ तत् सत्यं यत्ते सरमा नाम माता रोहितो नाम
पिता । अथान्ये श्वानः अमी यूयं एके केचित् सरस्यकाः
सरसि भवाः रस्येन रसनीयेन मांसादिना वा सहिताः अवधावति
धावत । लकारस्य व्यत्ययः । अधोमुखा गच्छत । कुतः ?
तृतीयस्या इतो दिवः ॥

मी एकै सरस्यका अवधावति तृतीयस्या इति दि-
वः । तेकश्च ससरमतण्डश्च तूलश्च वितूलश्चाजु-
नश्च लोहितश्च । दुला ह नाम वो माता मन्थाकको
हं वः पिता । सं तक्षा हन्ति चक्री वो न सीसरीदत ।
छदपेहि सीसरम सारमेय नमस्ते अस्तु सीसर
समश्वा वृषाणः पदो न सीसरीदत । छदपेहि सी-
सरम सारमेय नमस्ते अस्तु सीसर । श्वानमि-

के पुनस्ते ?—तेक इति ॥ तेकः ससरमतण्डः तूलः वितूलः
अर्जुनः लोहितः इति षट् । वः युष्माकं दुला नाम माता मन्थाकको
नाम च पिता । अत्रागतान् वः अस्मत्परिचारकः तक्षा चक्री
चक्रवान् आयुधहस्तः संहन्ति सम्यक् हनिष्यति अतश्च न
सीसरीदत नोपसर्पत ॥

इमावपरौ सरमायाः पुत्रौ सीसरमस्सीसरश्च । तौ प्रत्याह—
छदपेहीति ॥ हे सीसरम ! हे सारमेय ! अपेहि अपगच्छ ।
हे सीसर ! हे सारमेय ! नमस्ते अस्तु । समित्यस्याख्यातेन
सम्बन्धः । अश्वाः मदीयाः वृषाणः वर्षणसमर्थाः बलवन्तः-
पदो न पादा इव संसीसरीदत । पुरुषव्यत्ययः । संसर्पन्तु
संसर्पन्तं युवां प्रतिगच्छतम् ॥

छदपेहीति ॥ गतम् । सर्वानेव शूनः प्रत्याह—श्वानमित्

च्छाऽदन्नं पुरुषं छत् । ¹⁰ एते ते प्रतिदृश्येते समानव-
सने उभे । ते अहं सारयेण मुसलेनावहन्म्युलू-
खले । ¹¹ हतश्शङ्खो हतश्शङ्खपिता हतश्शङ्खकुतुर्वकः ।
अप्येषां स्थपतिर् हतः । ¹² ऋषिर्बोधः प्रबोधस्स्वप्नो
मातरिश्वा । ते ते प्राणान्त्स्परिष्यन्ति मा भैषीर्न

श्वानमेव श्वा यःकश्चिदिहागतः अदत् अत्तु न पुरुषं इमं कु-
मारम् । छत् भर्त्सनशब्दोऽयम्* ॥

¹⁰ शङ्खग्रहगृहीतस्याभिमन्त्रणमन्त्रौ—एते इति ॥ ते प्रसिद्धे एते
शङ्खग्रहाणां, मातरौ प्रतिदृश्येते अवलोक्येते समानवसने सरू-
पवस्त्रे उभे, ते अहं उलूखले कृत्वा सारयेण सारमयेन दृढेन
मुसलेन अवहन्मि ॥

¹¹ हतश्शङ्ख इति ॥ शङ्खः शङ्खग्रहो हतः । शङ्खपिता हतः । शङ्ख-
कुतुर्वकः कुतुर्वको हिंसकः कुत्सितः तुर्वकः, शङ्खश्चासौ कुतुर्व-
कश्च शङ्खकुतुर्वकः अयं च हतः । अप्येषां शङ्खानां स्थपतिः
स्वामी हतः ॥

¹² उत्तरया उदकुम्भेन शिरस्तोऽवनयति—ऋषिर्बोध इति ॥
यस्य गोत्रं बोधायनः स बोध ऋषिः प्रबोधः प्रबुद्धता स्वप्नः
स्वापः मातरिश्वा वायुः ते एते ते तव प्राणान्त्स्परिष्यन्ति
पालयिष्यन्ति अतश्च न मरिष्यसि ततो मा भैषीः हे कुमार ! ॥

मंरिष्यसि । ¹³जग्धो मशको जग्धा वितृष्टिर्जग्धो
 व्यध्वरस्स्वाहा ¹⁴जग्धो व्यध्वरो जग्धो मशको जग्धा
 वितृष्टिस्स्वाहा ¹⁵जग्धा वितृष्टिर्जग्धो व्यध्वरो जग्धो
 मशकस्स्वाहा ॥ १६ ॥

पिताऽवहन्म्युलूखले पञ्च च ॥ १६ ॥

¹इन्द्रं जहि दन्दशूकं पक्षिणं यस्सरीसृपः ।
 दंक्षणन्तं च दशन्तं च सर्वास्तानिन्द्र जम्भय

¹³⁻¹⁵सर्पवलौ किशुकहोममन्त्राः—जग्ध इति ॥ जग्धः भक्षितः
 मशकः तन्नामा सर्पः । एवं व्यध्वरः । वितृष्टिः सर्पः* । स्पष्टमन्यत् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने

द्वितीयप्रश्ने षोडशः खण्डः.

¹समिद्धोमः—इन्द्रेति ॥ हे इन्द्र ! जहि अस्माकं वायवकं दन्दशूकं
 सर्पं पक्षिणं पक्षाकाराभ्यां[†] पार्श्वाभ्यां युक्तं यस्सरीसृपः स-
 र्पणस्वभावः दंक्षणन्तं दंशने प्रवर्तिष्यमाणं दशन्तं प्रवर्तमानं च
 सर्वास्तान् एवंविधान् हे इन्द्र ! जम्भय स्तम्भय । आख्यातभे-
 दादामन्त्रणभेदः ॥

स्वाहा । ²अप्सु जातु सरै वृद्ध देवानामपि हस्त्य ।
त्वमग्न इन्द्रप्रेषितस्स नो मा हिंसीस्स्वाहा । ³त्रा-
णमसि परित्राणमसि परिधिरसि । अग्नेन मनु-
ष्याः स्वायसे तृणैः पशून्गतेन सर्पान् यज्ञेन दे-

²अप्स्विति ॥ अप्सु जात ! वैद्युतरूपेण सरै सरसि समु-
द्रे वृद्ध ! बाडवस्वरूपेण देवानां हस्त्य ! हस्ते भव ! अपिः
पादपूरणः । एवम्भूत ! हे अग्ने ! त्वं इन्द्रप्रेषितः कर्माणि
करोषि । वयं च इन्द्रस्य भक्ताः । स त्वं नः अस्मान् मा
हिंसीः सर्पकृता हिंसा यथा अस्माकं न भवति तथा कुर्वित्यर्थः ॥

³त्राणमसीति ॥ न केवलं त्राणं, परित्राणमसि सर्वतस्त्रा-
णमसि परिधिरसि परित्राणाय यस्सर्वतो निधीयते स परिधिः
सोऽप्यसि । अग्नेन मनुष्यान् त्रायसे वहिस्तावदग्निरन्नं पचति,
भुक्तं च जरयति वैश्वानररूपेण । तृणैः पशून् त्रायसे तृणान्य-
ग्निर्जनयति वृष्टेरग्न्यायत्तत्वात् 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' † इति
दर्शनात् । गतेन सर्पान् त्रायसे गर्तो बिलम् ।
सूर्याशुसन्तप्ता हि भूमिः बिलानि दर्शयति सूर्यश्चाग्नेर्नातीव
भिन्नः, स हि अस्तं गतोऽग्निं प्रविशति । बिलाच्च निर्ग-
तानां सर्पाणां ध्रुवोऽवधः । अत इदमुच्यते—गतेन सर्पास्त्रा-
यस इति । यज्ञेन देवान् त्रायसे हव्यवाहनत्वात् । स्वधया
पितॄन् त्रायसे कव्यवाहनत्वात् । तदेवमाग्नेय्येषा ॥

वान्धस्वधयां पितृन्धस्वाहा । ⁴तत्सत्यं यत्तेऽमावा-
स्यायां च पौर्णमास्यां च विषवलिः हरन्ति सर्वे
उदरसर्पिणः । तत्ते प्रेरते त्वयि संविशन्ति त्वयि
नस्सतस्त्वयि सद्भ्यो वर्षाभ्यो नः परिदेहि ।

⁴आज्याहुतिमन्त्राः—तत्सत्यमिति ॥ सर्पाणामधिपतिस्तूयते ।
यत्तेऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां च विषवलिं हरन्ति विष-
भयनिवृत्त्यर्थं बलिं हरन्ति मनुष्याः । सर्वे च उदरसर्पिणः
सर्पाः तत् बलिं ते त्वत्तः प्रेरते प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च त्वयि संवि-
शन्ति त्वामाश्रित्य वर्तन्त इति यत्तत्सत्यमित्यर्थः । ततश्च
त्वयि नस्सतः त्वदाश्रयानस्मान् त्वयि सद्भ्यः त्वदाश्रयेभ्यः
सर्वेभ्यः रक्षार्थं परिदेहि यथा ते न हिंस्युः, वर्षाभ्यश्च परिदेहि
वर्षर्तौ सर्पा बहुलीभवन्तीति तस्यैव परिदानम् । ऋतुना संवत्सरो
लक्ष्यते । वर्षाभ्यः वर्षार्थं, यथा नः अस्मान् संवत्सरे न हिंस्युः
तथा सर्वेभ्यः परिदेहि ॥

⁵नमो अस्तु सर्पेभ्य इति ॥ ये के च यावन्तः पृथिवीमनु
श्रिताः, ये अन्तरिक्षे ये दिवि च श्रिताः तेभ्यः सर्पेभ्यः नमः
अस्तु ॥

⁶येऽद इति ॥ ये सर्पाः अदः । सप्तम्या लुक् । अमुष्मिन्

(5) नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये
अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यस्सर्पेभ्यो नमः ॥

⁵⁻⁷ नमो अस्तु सर्पेभ्य इति तिस्रः । ⁸ नमो अस्तु
सर्पेभ्यो ये पार्थिवा य आन्तरिक्ष्या ये दिव्या ये
दिश्याः । तेभ्य इमं बलिं हरिष्यामि तेभ्य इमं

रोचने दीप्ते स्थाने दिवः सम्बन्धिनि ये वा सूर्यस्य रश्मिषु
सर्पाः येषां सर्पाणां अप्सु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो
नमः ॥

⁷ या इति ॥ या इषवः । इषुशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता ।
ये सर्पाः यातुधानानां इषुभूताः ये वा वनस्पतीन् अनु
श्रिताः ये वा अवटेषु बिलेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

⁸ बलिहरणमन्त्रः—नमो अस्तिवति ॥ ये पार्थिवाः पृथिव्यां
भवाः ये आन्तरिक्ष्याः अन्तरिक्षे भवाः । ‘ भवे छन्दसि ’ इति
यत्, छन्दसत्त्वादादिवृद्धिः । ये दिव्याः दिवि भवाः ये दिश्याः
दिक्षु च भवाः तेभ्यः सर्पेभ्यः नमो अस्तु इमं बलिं हरिष्यामि एवं

(⁶) येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।

येषामप्सु सदः कृतं तेभ्यस्सर्पेभ्यो नमः॥

(⁷) या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीं रनु ।

ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यस्सर्पेभ्यो नमः ॥

(तै. सं. ४-२-८.)

वलिमहार्षम् । ⁹तक्षक वैशालेय धृतराष्ट्रैरावतस्ते
जीवास्त्वयि नस्सतस्त्वयि सद्भ्यो वरुषाभ्यो नः
परिदेहि । ¹⁰धृतराष्ट्रैरावत तक्षक वैशालेयस्ते जी-
वास्त्वयि नस्सतस्त्वयि सद्भ्यो वरुषाभ्यो नः प-
रिदेहि । ¹¹अहिः सातिबलस्ते जीवास्त्वयि नस्स-
तस्त्वयि सद्भ्यो वरुषाभ्यो नः परिदेहि । ¹²अति-

आमार्गशीर्ष्याः । मार्गशीर्ष्या तु तेभ्य इमं वलिं अहार्षमिति
हृतवानस्मि ॥

⁹⁻¹⁰उपस्थानमन्त्राः—तक्षकेति ॥ हे तक्षक ! त्वयैव विशे-
षणं वैशालेय ! विशालाया अपत्य ! धृतराष्ट्रश्चासावैरावतश्चेति
धृतराष्ट्रैरावतः एवंनामा सर्पः ते तव जीवाः प्राणाः, प्राणा-
नां बहुत्वाद्बहुवचनम् । ऐरावताख्यस्सर्पः ते प्राणाः । त्वयि
नस्सत इति गतम् । त्वयि सद्भ्यः जीवेभ्यः इति विशेषः ।
एवं हे धृतराष्ट्रैरावत ! तक्षक ! वैशालेयस्ते जीवाः इत्यादि ।
अन्योन्यस्मै परिदानमुभाभ्यां मन्त्राभ्याम् ॥

¹¹⁻¹²अहिंसेति ॥ अहिंसेनाम सर्पः । तथा अतिबलः ।
हे अहिंस ! अतिबलस्ते जीवा इत्यादि । हे अतिबल !
अहिंसस्ते जीवा इत्यादि च । अत्राप्यन्योन्यस्मै परिदानम् ॥

¹³य इति ॥ ये दन्दशूकाः सर्पाः पार्थिवाः तान् त्वम् ।
सर्पराजं प्रति वचनम् । इतः अस्मात् गृहात् परोगव्यूति

ब॒लाहिः॑ स॒स्ते जी॒वास्त्वयि॑ न॒स्सुत॑स्त्वयि॑ स॒द्रयो
व॒रुषा॑भ्यो नः परिदेहि । ¹³ ये द॒न्दुशू॑काः पार्थि॒वा-
स्ताः॑ स्त्वमि॒तः प॒रोग॑व्यूति॒ निवेश॑य । सन्ति॒ वै
न॒श॒शफि॑न॒स्सन्ति॑ द॒ण्डि॒न॒स्ते वो ने॒द्विन॑सा॒न्नये॒द्यूय-
म॒स्मान् हि॒नसा॑न्त । ¹⁴⁻¹⁹ समी॒ची नामा॑सि प्रा॒ची

गव्यूतिः क्रोशयुगं ततः परस्तात् निवेशय । सर्वानेव सर्पान्
प्रत्याह—सन्तीति । वै प्रसिद्धौ । नः अस्माकं गृहे शफि-
नः शफवन्तो गवादयः सन्ति ये युष्मान् मृद्रीयुः । सन्ति च द-
ण्डिनः दण्डहस्ताः पुरुषाः ये युष्मान् प्रहेरयुः । ते शफिनो
दण्डहस्ताश्चैव युष्मान् नेत् नैव हिनसात् हिंस्युः । न्येत् नैव ।
छान्दसो यकारः । यूयमस्मान् हिनसात् न हिंस्यात् । यदि यूयम-
स्मान् न हिंस्यात् तेऽपि युष्मान् न हिंस्युरित्यर्थः । उपसंवादे
पञ्चमो लकारः । उपसंवादः परिभाषणं कर्तव्ये पणबन्धः ॥

¹⁴समीची नामैति ॥ समीची नामासि प्राची दिक्
या प्राची दिक् सा त्वं समीचीनामासीत्यर्थः । तस्यास्तेऽग्निरधिपतिः

(14) समी॒ची नामा॑सि प्रा॒ची दि॒क्तस्या॑स्तेऽग्निरधि-
पति॑रसि॒तो र॑क्षि॒ता यश्चाधि॑पतिर्यश्च गो॒प्ता
ता॒भ्यां नम॑स्तौ नो मृ॒डय॑तां ते यं द्वि॒ष्मो
यश्च॑ नो द्वेष्टि॒ तं वां ज॑म्भे दधामि ॥

असितो नाम सर्पः ते रक्षिता यश्चाधिपतिः अग्निः यश्च
गोप्ता असितः ताभ्यां नमः तौ नः अस्मान् मृडयतां सुखय-
ताम् । एतावानंशः परोक्षकृतः प्रथमपुरुषयोगात् । शेषः प्रत्य-
क्षकृतः वामिति युष्मच्छब्दयोगात् । ते वयं यं द्विष्मः यश्च नः
अस्मान् द्वेष्टि तं पुरुषं वां युवयोः जम्भे । बहुषु एकवच-
नम् । जम्भेषु दन्तेषु दधामि । वचनव्यत्ययः । दध्मः स्थाप-
यामः भक्षणार्थम् ॥

¹⁵⁻¹⁹ओजस्विनीत्यादि ॥ सर्वत्राधिपतयः प्रसिद्धाः । रक्षि-
तारः सर्पाः । 'रक्षिता' इत्यादेश्च सर्वेष्वनुषङ्गः । ओजस्वि-
नी—पृदाकू रक्षिता । प्राची—स्वजो रक्षिता । अवस्थावा—
तिरश्चराजी रक्षिता । अधिपत्नी—श्वित्रो रक्षिता । वशिनी—
कल्माषग्रीवो रक्षिता । बृहती दिक् ऊर्ध्वा दिक् । इयं

⁽¹⁵⁾ओजस्विनी नामासि दक्षिणा दिक्तस्यास्तु इ-
न्द्रोऽधिपतिः पृदाकू रक्षिता.....दधामि ॥

⁽¹⁶⁾प्राची नामासि प्रतीची दिक्तस्यास्ते सोमोऽ-
धिपतिस्स्वजो रक्षिता.....दधामि ॥

⁽¹⁷⁾अवस्थावा नामास्युदीची दिक्तस्यास्ते वरु-
णोऽधिपतिस्तिरश्चराजी रक्षिता.....दधामि ॥

⁽¹⁸⁾अधिपत्नी नामासि बृहती दिक्तस्यास्ते बृह-
स्पतिरधिपतिश्चित्रो रक्षिता.....दधामि ॥

²⁰⁻²⁵दिग्धेतयो नाम स्थेति द्वादश पर्यायाः । ²⁶अप

दिक् अधो दिक् । अस्मितादयो रूढिशब्दाः । यथाकथंचिद्वा
योज्याः । अवस्थोवेत्यत्र डीब्रेफौ छान्दसत्वान्न कृतौ ॥

²⁰⁻²⁵हेतयो नाम स्थेति ॥ हेतिप्रभृतयः सर्पाः । गन्धर्वा
इत्येके । यूयं हेतयो नाम स्थ तेषां वः पुरः पूर्वस्यां दिशि
गृहाः अग्निर्व इषवः सलिलो वातनामम् । सलिलः सगरः
गह्वरः समुद्रः अवस्वान् निमिष इति षडप्याकाशवाचिनः ।
व्युत्पत्तिस्तु यथाकथंचित् । वाताशनास्सर्पाः । तस्य वातस्य

(19) वक्षिणी नामासीयं दिक्तस्यास्ते यमोऽधिप-
तिः कल्माषग्रीवो रक्षिता.....दधामि ॥

(20) हेतयो नाम स्थ तेषां वः पुरो गृहा अग्निर्व
इषवस्सलिलो वातनामं तेभ्यो वो नमस्ते
नो मृडयत ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं
वो जम्भे दधामि ॥

(21) निलिम्पा नाम स्थ तेषां वो दक्षिणा गृहाः
पितरो व इषवस्सगरो वातनामं....दधामि॥

(22) वज्रिणो नाम स्थ तेषां वः पश्चाद्गृहास्स्वप्नो
व इषवो गह्वरो वातनामं.....दधामि ॥

श्वेत पदा जहि पूर्वण चापरेण च । सप्त च मानु-

नामायिता उपस्थापयिता, वातस्य आकाशप्रभवत्वात् । नपुंसक-
लिङ्गं तु सामान्योपक्रमत्वात् । तेभ्यो वः हेतिभ्यो नमः । ते
यूयं नः मृडयत सुखयत । ते वयं यं द्विष्मः यश्च नः
अस्मान् द्वेष्टि तं वो युष्माकं जम्भे दन्तेषु दधामि । वच-
नव्यत्ययः, दध्मः । एतेनोत्तरे पञ्च मन्त्रा व्याख्याताः । 'वात-
नामम्' इत्यादेश्च सर्वत्रानुपङ्गः । निलिम्पा नाम स्थ—सग-
रो वातनामम् । वज्रिणो नाम स्थ—गह्वरो वातनामम् ।
अवस्थावानो नाम स्थ—समुद्रो वातनामम् । अधिपतयो नाम
स्थ—अवस्वान् वातनामम् । क्रव्या नामस्थ—निमिषो वा-
तनामम् ॥

²⁶प्रत्येत्य गृहपरिषेचनमन्त्रौ—अप श्वेतेति ॥ श्वेतो नाम
सर्पाणामधिपतिः । हे श्वेत ! पदा पादेन अपजहि क्षोदय ।

⁽²³⁾अवस्था वानो नाम स्थ तेषां व उत्तराद्रूहा
आपो व इषवस्समुद्रो वातनामं....दधामि॥

⁽²⁴⁾अधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि गृहा वरु-
षं व इषवोऽवस्वान् वातनामं.....दधामि॥

⁽²⁵⁾क्रव्या नाम स्थ पार्थिवास्तेषां व इह गृहा अ-
न्नं व इषवो निमिषो वातनामं.....दधामि॥

षीरिमास्तिस्त्रश्च राजबन्धवीः । ²⁷ न वै श्वेतस्या-
ध्याचारेऽहिर्जघान कंचन । श्वेताय वैदर्वाय नमो
नमश्च श्वेताय वैदर्वाय ॥ १७ ॥

दिश्या राजबन्धवीर्द्वे च ॥ १७ ॥

¹परमेष्ठ्यसि परमां मां च श्रियं गमय ²प्रत्यव-

पूर्वेण च पदा अपरेण च । गमनदशायामेतदुच्यते, तत्र हि
पूर्वापरौ पादौ भवतः । अपहन्तव्यमाह—सप्त च मानु-
षीरिमाः सर्पजातीः, ब्राह्मणानां तिस्रः, वैश्यानां द्वे, शूद्राणां
च द्वे । तिस्रश्च राजबन्धवीः राजसम्बन्धिनीः तिस्रः इति
दश सर्पजातयः ॥

²⁷ न वा इति ॥ श्वेतस्य नागराजस्य अध्याचारे आधि-
पत्ये अहिः सर्पः कंचन कंचिदपि मनुष्यं न वै जघान अतः
श्वेताय वैदर्वाय विदर्वपुत्राय नमः । आदरार्थं पुनर्वचनम्—
नमः श्वेताय वैदर्वाय ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने

सप्तदशः खण्डः.

¹आग्रयणे हुतशेषं पिण्डोक्त्योत्तरेण यजुषाऽगारस्तूपे उद्वि-
द्धेत्*—परमेष्ठ्यसीति ॥ हे उदनपिण्ड ! परमेष्ठ्यसि इदानीं
परमे स्थाने स्थितोऽसि मां च परमां श्रियं गमय ॥

रूढो नो हेमन्तः । ³प्रति क्षत्रे प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे
⁴प्रत्यश्वेषु प्रति तिष्ठामि गोषु । ⁵प्रति प्रजायां प्रति
 तिष्ठामि भव्ये । ⁶इह धृतिरिह विधृतिरिह रन्ति-
 रिह रमन्तिः । ⁸स्योना पृथिवि ⁹बडित्था पर्वताना-

²हेमन्तप्रत्यवरोहणम्—प्रत्यवरूढ इति ॥ नः अस्माभिः हेम-
 न्तः ऋतुः प्रत्यवरूढः नवस्वस्तरे संवेष्टुं हेमन्तमृतुं प्रति ख-
 ष्टायामवरोहाम इत्युक्तं भवति ॥

³⁻⁷संवेशनमन्त्राः*—प्रतिक्षत्र इति ॥ नवस्वस्तरे संविशन्
 अहं क्षत्रादिष्वेव प्रति तिष्ठांभीत्यर्थः । भव्यं मङ्गलम् । इह
 स्वस्तरे धृतिः प्रीतिः विधृतिः स्वधैर्यं रन्तिः रतिः रमतिः
 पुत्रादिभिः क्रीडनम् ॥

⁸उत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशति—स्योना पृथिवीति ॥ गता ॥

⁹बडित्थेति ॥ बट् सत्यं इत्था इत्थं अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण
 पर्वतानां मेघानां खिद्रं छिद्रं छेदनं विभर्षि धारयसि करोषि
 हे पृथिवि ! हे भूमि ! प्रवत्वति ! प्रवणवति ! या त्वं महा

(8) अयं मन्त्रः (१५०) पत्रे लिखितः.

(9) बडित्था पर्वतानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमि प्रवत्वति महा जिनोषि महिनि॥

*मन्त्रौ.

(सं. २-२-१२.)

मिति द्वे । ¹⁰ आ त्वां वहन्तु हरयस्सचेतसश्चेतैर-
 श्वैस्सह केतुमद्भिः । वाताजिरैरायाहि मम हव्याय
 शर्वोपं ¹¹ स्पृशतु मीढ्वान्मीढुषे स्वाहो ¹² पस्पृशतु मी-
 ढुषी मीढुष्यै स्वाहा ¹³ जयन्तोपस्पृश जयन्ताय
 स्वाहा ¹⁴ भवाय देवाय स्वाहा ¹⁵ शर्वाय देवाय स्वा-
 हे ¹⁶ शानाय देवाय स्वाहा ¹⁷ पशुपतये देवाय स्वाहा
¹⁸ रुद्राय देवाय स्वाहो ¹⁹ ग्राय देवाय स्वाहा ²⁰ भीमा-

स्वेन महिम्ना प्रजिनोषि तर्पयसि । कान्? देवान् । हे म-
 हिनि! महति! ओषधीभिः पशुभिश्च देवा इज्यन्ते तेन च
 पार्थिवाः, ते च तृप्ता देवाः प्रवर्षणार्थं मेघान्भिन्दन्ति, एतेन
 प्रकारेण पर्वतानां खिद्रं विभर्षीति ॥

¹⁰अथेशानबलिः । ईशानमावाहयति—आ त्वेति ॥ हरयो
 हरितवर्णाः अश्वाः त्वा त्वां आवहन्तु सचेतसः अभिप्राय-
 ज्ञाः श्वेतैः अश्वैः सह केतुमद्भिः केतुर्ध्वजः तद्युक्तैः वाता-
 जिरैः । अज गतिक्षेपणयोः । वातगतिभिः आयाहि । किमर्थः
 मम हव्याय मदीयस्य हविष उपभोगाय । हे शर्व! ॥

¹¹⁻³⁰ओदनमुपस्पर्शयति—उपस्पृशत्विति ॥ उपस्पृशतु स्वीकरोतु
 मीढ्वान् ‘मध्यमस्थानो रुद्रो वर्षिता’ इति नैरुक्ताः । जगदुपादाने
 स्ववीर्यस्य सेक्तेति पौराणिकाः । तस्मै मीढुषे । मीढुषी मध्यम-
 स्थाना वाक् रुद्रस्य पत्नीति नैरुक्ताः । जगत्प्रतिकृतिरूपेति

यं देवाय स्वाहा²¹ महते देवाय स्वाहा²² भवस्य
 देवस्य पत्न्यै स्वाहा²³ शर्वस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहे-
²⁴शानस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहा²⁵ पशुपते देवस्य प-
 त्न्यै स्वाहा²⁶ रुद्रस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहो²⁷ ग्रस्य
 देवस्य पत्न्यै स्वाहा²⁸ भीमस्य देवस्य पत्न्यै स्वा-
 हा²⁹ महतो देवस्य पत्न्यै स्वाहा³⁰ जयन्ताय स्वा-

पौराणिकाः । तस्यै मीढुष्यै । जयन्तः स्कन्दः तस्मै । भवा
 दयोऽष्टौ भगवतो मूर्तयः । ताश्च—

आपो भूर्मातारिश्वाऽग्निस्सूर्यो दाक्षित एव च ।

आकाशश्चन्द्र इत्येषामधिष्ठात्रश्च तास्स्मृताः ॥

इत्येषा पुराणप्रक्रिया । अथवा—भावयतीति भवः । अ-
 न्तर्भावितण्यर्थः । समस्तस्य जगतः कर्ता । शर्वः संहर्ता ।
 शृ हिंसायाम् । ईशानः ईश्वरस्सर्वस्य । पशुपतिः पशवो द्विषा-
 दश्च चतुष्पादश्च तेषां पाता । रुद्रो रोदायिता संहारकाले ।
 उग्रः अनभिभवनीयः । ‘उग्रं हास्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवति’, इति
 दर्शनात् । विभ्यत्यस्मात्सर्वाणि भूतानीति भीमः । महान् सर्वे-
 भ्यः । ‘भवस्य देवस्य’ इत्यादयोऽप्येतेनैव न्यायेन गताः ॥

³¹स्विष्टकृन्मन्त्रः—अग्नय इति ॥ स्विष्टकृते रुद्रोऽग्निस्स्विष्टकृत् ।

हाऽ³¹अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुदाहुतीनां कामानां
समर्धयित्रे स्वाहा । ³²स्वस्ति नः पूर्णमुखः परि-
क्रामतु ³³गृहपोपस्पृश गृहपाय स्वाहा ³⁴गृहप्युप-
स्पृश गृहप्यै स्वाहा ³⁵घोषिण उपस्पृशत घोषि-
भ्यस्स्वाहा ³⁶श्वासिन उपस्पृशत श्वासिभ्यस्स्वाहा
³⁷विचिन्वन्त उपस्पृशत विचिन्वद्भ्यस्स्वाहा ³⁸प्र-
पुन्वन्त उपस्पृशत प्रपुन्वद्भ्यस्स्वाहा ³⁹समभ्रन्त
उपस्पृशत समभ्रद्भ्यस्स्वाहा ⁴⁰देवसेना उपस्पृश-
त देवसेनाभ्यस्स्वाहा ⁴¹या आख्याता याश्चाना-

सुहुतं जुहोति करोतीति सुहुतहुत् तस्मै आहुतीनां कामानां
च समर्धयित्रे संवर्धयित्रे प्रापयित्रे वा अग्नये ॥

³²उपस्थानम्—स्वस्ति न इति ॥ आहुतिभिः पूर्णमुखो देवः
नः यथाऽस्माकं स्वस्ति भवति तथा परिक्रामतु सञ्चरतु ॥

³³⁻⁴⁵पर्णदानं—गृहपेति ॥ गृहान् पातीति गृहपः देवः 'नमो
रुद्राय वास्तोष्पतये' * इति दर्शनात् । देवस्य वा गृहपो गृह-
पालः नन्दीश्वरकुमारः । हे गृहप ! गृहपते ! उपस्पृश इमं
बलिं गृहाण गृहपाय तुभ्यं स्वाहा ददामि । गृहपी गृहपस्य देवी ।
हे गृहपि ! । घोषिणो घोषवन्तः । श्वासिनः श्वासवन्तः ।
विचिन्वन्तः । विपूर्वाश्रिनोतिरन्वेषणार्थः । अन्विष्यन्तः । प्रपु-

ख्याता देवसेना उपस्पृशत देवसेनाभ्यस्स्वाहा⁴²
 द्वारा*पोस्पृशद्वारा*पायस्वाहा⁴³द्वारा*प्युपस्पृश
 द्वारा*प्यै स्वाहा⁴⁴न्वासारिण उपस्पृशतान्वासारि-
 भ्यस्स्वाहा⁴⁵निषङ्गिन्नुपस्पृश निषङ्गिणे स्वाहा⁴⁶नमो

न्वन्तः शोधयन्तः । समश्नन्तः सहाश्नन्तः । एते देवस्य
 सर्वगणाः । हे देवसेनाः ! उपस्पृशत देवसेनाभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा ।
 या आख्याताः अस्मिन्मन्त्रगणे, याश्चानाख्याताः ता यूयं
 देवसेनाः । द्वारापः देवस्य द्वारपालः । द्वारापी देव्याः द्वा-
 रपालिनी । अन्वासारिणोऽपि तस्यैवानुचराः† अन्तःपुरेऽधिकृताः ।
 हे निषङ्गिन् ! इषुधिमन् ! जयन्तस्येदमामन्त्रणम् ॥

⁴⁶शिक्यं वृक्षे आसजति—नमो निषङ्गिण इति ॥ इषु-
 धिनिषङ्गशब्दौ पर्यायौ, इह तु निषङ्ग इति इषुव्यतिरिक्तानां
 शस्त्राणामावासस्थानम् । एतावदेव यजुः, न तु रुद्रेषु पठित-
 स्य प्रतीकग्रहणम् । यदि तथैव स्यात् ‘नमो निषङ्गिण इषुधिमन्
 इत्येतत्’ इति ब्रूयात् । यथा—‘आशासाने त्र्येषा,† तत्सवितुर्वरेण्य-
 मित्येषा’§ इति । अत्र रुद्रान् जपेत् । रुद्रा अन्यत्र व्याख्याताः ॥

⁴⁷⁻⁴⁸क्षेत्रस्य पतेरुपस्थानमन्त्रौ—क्षेत्रस्येति ॥ क्षेत्रस्य पतिना वयं
 हितेनेव मित्रादिना जयामसि जेतव्यं जयामः । स च क्षेत्रपतिः
 नः अस्माकं गामश्वं च पोषयितुम् । लिङ्गव्यत्ययः । पोषयिता

निषङ्गिणं इषुधिमते ⁴⁷⁻⁴⁸ क्षेत्रस्य पतिना वयमिति
हे ॥ १८ ॥

परमेष्ठयसि परमामष्टौ ॥ १८ ॥

आकारस्समुच्चये, मृडाति सुखकर्माऽयं, मृडयेत् सुखयेत् ईदृशे क-
र्मणि कृते । हे क्षेत्रस्य पते ! मधुमन्तं मधुस्वादेन क्षीरादिना
युक्तं ऊर्मि ऊर्म्याकारं गवां समुदायम् । तस्य विशेषणं—
मधुश्रुतं घृतमिव सुपूतमिति च । भवति कश्चित् मधुमान् न
च मधुश्रुत्, यथा वटादि दृढम् । भवति कश्चित् मधुश्रुत् न च
मधुमान्, यथा मधुभाजनस्य छिद्रम् । अतः मधुमन्तं मधुश्रुतमिति
द्वयमुपात्तम्, यथा मधुमन्तो मधुश्रुत् मधुमांश्च, तद्वदुभयगुणविशिष्टं
घृतमिव सुपूतं वस्त्रादिना सुष्ठु शोधितं एवंभूतं गवामूर्मि अ-
स्मासु धुक्ष्व क्षर धेनुरिव पयः यथा धेनुः पयो दुग्धे तद्वत् ।
किञ्च—त्वत्प्रसादात् ऋतस्य यज्ञस्य पतयः अग्न्यादयः नः
अस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकान्तिकाण्डव्याख्याने

अष्टादशः खण्डः.

(47) क्षेत्रस्य पतिना वयः हितेनैव जयामसि ।

गामश्वं पोषयित्वा स नो मृडातीदृशौ ॥

(48) क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अ-
स्मासु धुक्ष्व । मधुश्रुतं घृतमिव सुपूतमृत-
स्य नः पतयो मृडयन्तु ॥ (सं. १-१-१४.)

¹यन्मे माता प्रलुलोभ चरत्यननुव्रता । तन्मे
 रेतः पिता वृङ्क्षां माऽऽभुरन्योऽवपद्यताममुष्मै स्वाहा ।
²यास्तिष्ठन्ति या धावन्ति या आर्द्रोघ्नीः परितस्थु-
 षीः । अद्भिर्विश्वस्य भर्त्रीभिरन्तरन्यं पितुर्दधेऽमु-
 ष्मै स्वाहा । ³यन्मे पितामही प्रलुलोभ चरत्यन-
 नुव्रता । तन्मे रेतः पितामहो वृङ्क्षां माऽऽभुरन्योऽवप-

¹मासिश्राद्धे होममन्त्राः—यन्मे मातेति ॥ यत् रेतोऽन्यदीयं मे
 मम माता भर्तुः अननुव्रता अननुकूला चरती चरन्ती प्रलुलो-
 भ प्रकर्षेण इयेष । साध्वीनामपि मानसव्यभिचारसम्भवादेवमुच्यते ।
 तत् रेतः मे पिता वृङ्क्षां आच्छिद्य स्वीकरोतु मानसव्यभिचा-
 रनिमित्तं रेतसि साङ्कर्यं मा भूत् । आभवतीति आभुः एतावता
 निमित्तेन मा मां प्रति पितृत्वेन आभवन् अन्यः अवपद्यतां
 मोवाशो भवतु यन्मया दीयमानं हविः तन्न लभतां अमुष्मै
 यज्ञशर्मणे मत्पित्रे स्वाहा ॥

²या इति ॥ या आपः तिष्ठन्ति तटाकादिषु याश्च धा-
 वन्ति नदीषु याश्च परितस्थुषीः परितस्थुष्यः परितस्तिष्ठन्त्यः
 आर्द्रोघ्नीः आर्द्रोघ्न्यो भवन्ति कूलादिकमार्द्रप्रदेशं घ्नन्तीत्यर्थः ।
 ताभिः अद्भिः विश्वस्य भर्त्रीभिः पितुरन्यं अस्मिन्कर्मणि भा-
 गित्वेनागच्छन्तं अन्तर्दधे व्यवहितं करोमि । शिष्टं गतम् ॥

³यन्मे पितामहीत्यादि ॥ पूर्ववत् ॥

द्यताममुष्मै स्वाहा । ⁴अन्तर्दधे पर्वतैरन्तर्मह्या
पृथिव्या । आभिर्दिग्भिरनन्ताभिरन्तरन्यं पिताम-
हादधेऽमुष्मै स्वाहा । ⁵यन्मे प्रपितामही प्रलुलोभ
चरत्यननुव्रता । तन्मे रेतः प्रपितामहो वृद्धां माऽऽ-
भुरन्योऽवपद्यताममुष्मै स्वाहा । ⁶अन्तर्दध क्रतुभि-
रहोरात्रैस्सन्धिभिः । अर्धमासैश्च मासैश्चान्तरन्यं
प्रपितामहादधेऽमुष्मै स्वाहा । ⁷ये चेह पितरो ये
च नेह यांश्च विद्म यांश्च न प्रविद्म । अग्ने
तान् वेत्थ यदि ते जातवेदस्तयां प्रत्तुं स्वधयां

⁴अन्तर्दध इति ॥ पर्वतैः मेरुप्रभृतिभिः अन्तर्दधे महा
महत्या पृथिव्या आभिश्च दिग्भिः प्राच्यादिभिः अनन्ताभिः
देशतः कालतश्च अन्तरहिताभिः पितामहादन्यमन्तर्दधे ॥

⁵यन्मे प्रपितामहीत्यादि ॥ पूर्ववत् ॥

⁶अन्तर्दध इति ॥ क्रत्वादयः प्रसिद्धाः । सन्धयस्तेषामेव
क्रत्वादीनाम् । तैः प्रपितामहादन्यमन्तर्दधे ॥

⁷य इति ॥ ये च पितरः इह लोके तिष्ठन्ति ये
च नेह तिष्ठन्ति यांश्च वयं विद्म जानीमः । यान् उ च ।
उकारोऽनर्थकः । न प्रविद्म । हे अग्ने! जातवेदः! यदि त्वं

मदन्तु स्वाहा । ⁸स्वाहा पित्रे । ⁹पित्रे स्वाहा ।
¹⁰स्वाहा पित्रे । ¹¹पित्रे स्वाहा । ¹²स्वधा स्वाहा ।
¹³अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा स्वाहा । ¹⁴एष ते तत्
मधुमाः ऊर्मिस्सरस्वान् यावानग्निश्च पृथिवी च
तावत्स्य मात्रा तावतीं त एतां मात्रां ददामि
यथाऽग्निरक्षितोऽनुपदस्त एवं मय्यं पित्रेऽक्षितोऽ-
नुपदस्तस्वधा भवतां त्वः स्वधां तैस्सहोपजीव-
र्वस्ते महि ¹⁵मैष ते पितामह मधुमाः ऊर्मिस्सर-
स्वान् यावान् वायुश्चान्तरिक्षं च तावत्स्यस्य मात्रा
तावतीं त एतां मात्रां ददामि यथा वायुरक्षितोऽ-

तान् वेत्थ जानासि तेभ्यो यथार्हं त्वमेव प्रतिपादय । ते च
तया प्रत्तम् । लिङ्गविभक्तिव्यत्ययः । प्रत्तया स्वधया मदन्तु
तृप्यन्तु ॥

⁸⁻¹³स्वाहा पित्रे इत्यादयो निगदसिद्धाः । कव्यवाहनः
पितृणामग्निः ॥

¹⁴⁻¹⁶सर्वमन्नमुत्तरैरभिष्टुते—हे तत! पितः! एष ते ऊर्मिः
ऊर्मिमान् मधुमान् मध्वादियुक्तः सरस्वान् स्वधासमुद्रः । न चै-
तदल्पमिति मन्तव्यं, यतः—यावानग्निश्च पृथिवी च परिमा-

नुपदस्त एवं मह्यं पितामहायाक्षितोऽनुपदस्तस्व-
 धा भव तां त्वं स्वधां तैस्सहोपजीव सामानि ते
 महिमै¹⁶ष ते प्रपितामह मधुमाः ऊर्मिस्सरस्वान्
 यावानादित्यश्च द्यौश्च तावत्यस्य मात्रा तावतीं त
 एतां मात्रां ददामि यथाऽऽदित्योऽक्षितोऽनुपदस्त
 एवं मह्यं प्रपितामहायाक्षितोऽनुपदस्तस्वधा भव
 तां त्वं स्वधां तैस्सहोपजीव यजूंषि ते
 महिमा ॥ १९ ॥

अमुष्मै स्वाहा स्वधा स्वाहैकं च ॥ १९ ॥

णेन तावत्यस्य मात्रा परिमाणं तावतीमेतां मात्रां ते ददा-
 मि। अथान्नं प्रत्याह—यथाऽग्निरक्षितः कदाचिदप्यनूनः अनुपदस्तः
 उपक्षयरहितश्च एवं मह्यं पित्रे मम पित्रे अक्षितोऽनुपदस्तश्च
 स्वधा भव पितृणामन्नं भव । अथ पितरं प्रत्युच्यते—तां
 स्वधां तैः अग्न्यादिभिस्सह त्वं उपजीव हे पितः! यद्यपि
 अग्निः पृथिवी चेति द्वावेव प्रकृतौ । तथाऽपि तैरिति बहुवचन-
 निर्देशात् आद्यर्थावगतिः । ऋचस्ते महिमा सर्ववेदस्थाः सर्वा
 ऋचः तव महत्त्वम् । एतेनोत्तरौ मन्त्रौ व्याख्यातौ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने

द्वितीयप्रश्ने एकोनविंशः खण्डः.

¹पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे
जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षित-
मसि मेषां क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिन्लोके । ²मार्जय-
न्तां मम पितरो ³मार्जयन्तां मम पितामहा ⁴मा-

¹यजुषोपस्पर्शयति—पृथिवी तं इति ॥ पृथिवी ते पात्रं भा-
जनं एवंनाम महदसि । पूर्वत्र चोक्तं ‘यावानग्निश्च पृथिवी च’*
इति । द्यौरपिधानं अपिधानमप्येवंप्रमाणमेव ते भवितुमर्हतीत्यर्थः ।
उपरिस्थितमपिधानम्, अधास्थितं भाजनम्, दिवः पृथिव्याश्च ता-
दृशमवस्थानम् । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य त्वा त्वां मुखे जुहोमि ।
अत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे इति—

यस्यास्येन सदाऽश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।

कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥

इति स्मृतेः† । एवं पितृणामर्थाय ब्राह्मणमुखे जुहोमीत्युक्तम् ।
इदानीं भुञ्जानानामपि तृप्तिरस्त्वित्याह—ब्राह्मणानां त्वा प्राणा-
पानयोर्जुहोम्यक्षितमसि हे अन्न ! त्वं अक्षयमसि । एषां पि-
तृणां ब्राह्मणानां च मा क्षेष्टाः क्षयं मा गमः अमुत्र परलोके
पितृणां अमुष्मिन् इह लोके ब्राह्मणानां च ॥

²⁻⁷षिण्डदाने दर्भेष्वपो ददाति—मार्जयन्तामिति ॥ मार्ज-

†“अत एव ‘यज्ञान्ते ब्राह्मणानांस्तर्पयतवै’ इत्यादिशान्ति सर्वेऽपि कल्पसूत्र-
काराः” इत्याधिकम्.

र्जयन्तां मम प्रपितामहा⁵ मार्जयन्तां मम मा-
 तरो⁶ मार्जयन्तां मम पितामहो⁷ मार्जयन्तां मम
 प्रपितामह्यः* ।⁸ एतत्ते ततासौ ये च त्वामन्वे⁹ तत्ते
 पितामहासौ ये च त्वामन्वे¹⁰ तत्ते प्रपितामहासौ ये
 च त्वामन्वे¹¹ तत्ते मातरसौ याश्च त्वामन्वे¹² तत्ते
 पितामह्यसौ याश्च त्वामन्वे¹³ तत्ते प्रपितामह्यसौ
 याश्च त्वामनुं ।¹⁴⁻¹⁹ मार्जयन्तां मम पितर इत्येते* ।
²⁰ ये च वोऽत्र ये चास्मास्वाशः सन्ते²¹ याश्च वोऽ-
 त्र याश्चास्मास्वाशः सन्ते²² ते च वहन्तां²³ ताश्च
 वहन्तां²⁴ तृप्यन्तु भवन्त²⁵ स्तृप्यन्तु भवत्य²⁶ स्तृप्यन्तु

यन्तां अनेनोदकेन शुद्धा भवन्तु मम पितरः । एवमुत्तरे योज्याः ॥

⁸⁻¹⁹पिण्डदानम्—एतत्ते ततेति ॥ एतत् पिण्डं ते तुभ्यं
 तत ! पितः ! असौ यज्ञशर्मन् । ये च त्वामनु जीवन्ति ते-
 भ्यश्च । एवमुत्तरे ॥

²⁰⁻²⁶उत्तरैरुपस्थानम्—ये चेति ॥ हे पितरः ! ये च वः युष्मान्
 आशंसन्ते अत्र अस्मिन्कर्मणि ये च अस्मासु अस्मान् आशं-
 सन्ते प्रार्थयन्ते । हे मातरः ! याश्च स्त्रियः अस्मत्कुले मृताः
 वः युष्मान् आशंसन्ते याश्चास्मासु अस्मान् आशंसन्ते ते
 च पुरुषाः वहन्तां प्राप्नुवन्तु स्वधां ताश्च स्त्रियः वहन्तां

*अस्मिन्वाक्ये ममेतिपदं केचिन्नाधीयते.

तृप्यन्तु तृप्यन्त । ²⁷पुत्रान्पौत्रानभि तर्पयन्तीरापो म-
धुमतीरिमाः । स्वधां पितृभ्यो अमृतं दुहाना आ-
पो देवीरुभयाः स्तर्पयन्तु । ²⁸तृप्यन्तु तृप्यन्तु तृप्यन्तु ।
²⁹प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ब्रह्मणि म आत्माऽ-
मृतत्वाय । ³⁰यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमि-

तृप्यन्तु भवन्तः पुरुषाः तृप्यन्तु भवत्यः स्त्रियश्च । हे पितरो !
मातरश्च ! उभये यूयं तृप्यत तृप्यत तृप्यत ॥

²⁷⁻²⁸उभयान् पिण्डान् परिषिञ्चति—पुत्रानिति ॥ पुत्रान्पौ-
त्रांश्च अभितर्पयन्तीः अभितर्पयन्त्यः मधुमतीः मधुमत्यः मधुस्वा-
दुयुक्ताः एवम्भूता इमा आप इत्येको वाक्यार्थः । ता आपः
पितृभ्यः । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । स्वधां स्वधारूपं अमृतं
दुहानाः देवीः देव्यः उभयान् पितृन् मातृश्च तर्पयन्तु । हे
पितरः ! हे मातरः ! तृप्यत तृप्यत तृप्यत ॥

²⁹शेषप्राशनम्—प्राण इति ॥ प्राणे निविष्टः प्राणादीन्
पञ्च वायून् अधिष्ठाय वर्तमानोऽहं अमृतं अमरणहेतुमन्त्रं जुहोमि ।
क ? ब्रह्मणि परमात्मानि मे मम अमृतत्वाय आत्मा परमा-
त्मरूपोऽहम् ॥

³⁰अथाष्टकामन्त्राः । तत्र सप्तम्यां रात्रावपूपहोमः—यां जना
इति ॥ यां रात्रिं जनाः प्रतिनन्दन्ति पूजयन्ति पूजपाहुत्या

वाय॒तीम् । सं॒वत्स॒रस्य॒ या प॒त्नी सा नो॑ अस्तु
सुमङ्ग॒ली स्वाहा॑ । ³¹ वह॑ व॒पां जा॒तवेदः॑ पि॒तृभ्यो॑
यत्रै॒नान् वे॒त्थ निहि॑तान्प॒राके॑ । मे॒दसः॑ कू॒ल्या उ-
प॒ तान्क्ष॑रन्तु स॒त्या ए॒ता आ॒शिष॑स्सन्तु कामै॒स्स्वा-

धेनु॒भिव॑ आय॒तीं यथा॑ दो॒हार्थं॑ आगच्छन्तीं धेनुं प्रतिनन्दन्ति
तद्वत् । किञ्च—संवत्सरस्य या पत्नी एकाष्टका नाम 'एषा वै
संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका' * इत्यष्टकास्तुतिः । सप्तम्यास्तु तत्सा-
मीप्यादेव स्तुतिः । सा रात्रिः नः अस्माकं सुमङ्गली शो-
भनमङ्गला अस्तु ॥

³¹श्वोभूते वपाहोममन्त्रः—वह वपामिति ॥ हे जातवेदः ! पितृभ्यो
वपां वह वपां पितृन्प्रापय । यत्र निहितान् स्थितान् एनान्
पितृन् वेत्थ वेत्सि । पराके दूरे त्वया च वपायां प्राप्यमा-
णायां तान् पितृन् मेदसः कूल्याः उपक्षरन्तु कृत्रिमास्सरितः
कूल्याः । एषां पितृणां एता आशिषश्च कामैस्सह सत्यास्सन्तु
आशिषः प्रार्थनाः । कामाः तद्विषयाः काम्यन्त इति कृत्वा ॥

³²मांसौदनमुत्तराभिः—यां जनाः प्रतिनन्दतीत्येषेति ॥ गता ॥

³³इयमेवेति ॥ इयमेवैकाष्टका सा या उषाः† प्रथमा आदित्या-
त्पूर्वं व्यौच्छत् व्युष्टा व्युच्छच्च च आदित्यं प्रविष्टा अन्तरस्यां
पृथिव्यां रश्मिरूपेण चरति । या च वधूः जजान जायते

हा । ³²यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्येषा । ³³⁻³⁵इयमेव

भवति नवगत् या नवं पतिं गच्छति सा नवगत् जनित्री
जनयित्री पुत्राणाम् । यां च एनां महिमानः महान्तः त्रयः
अग्निरेकः अश्विनौ द्वौ सचन्ते भजन्ते एते वषादेवाः । 'प्रात-
र्यावाणो यदग्निरुषा अश्विनौ '* इति बह्वृचब्राह्मणम् । एवम्भू-
ता या उषाः † सेयमेवैकाष्टकेत्यर्थः ॥

³⁴मध्यमस्थाना द्युस्थाना चेति द्वे उपसौ तयोरुत्तरा—
छन्दस्वती इति ॥ छन्दस्वती छन्दोभिः तद्वत्यौ छन्दोभिर्ह्येते

⁽³³⁾इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदन्तरस्यां च-
रति प्रविष्टा । वधूर्जजान नवगज्जनित्री
त्रय एनां महिमानस्सचन्ते ॥

⁽³⁴⁾छन्दस्वती उषसा पेपिशाने समानं योनि-
मनु सञ्चरन्ती । सूर्यपत्नी विचरतः प्रजान-
ती केतुं कृण्वाने अजरे भूरिरेतसा ॥

⁽³⁵⁾ऋतस्य पन्थामनु तिस्र आगुस्त्रयो घर्मासो
अनु ज्योतिषाऽऽगुः । प्रजामेका रक्षत्यूर्ज-
मेका व्रतमेका रक्षति देवयूनाम् ॥

(सं. ४-३-११.)

सा या प्रथमा व्यौच्छदिति तिस्रः । ³⁶एकाष्टकां

स्तूयेते उषसा उषसौ पेपिशाने दीप्यमाने समानं एकं योनिं
आदित्यं अनुसञ्चरन्ती अनुसञ्चरन्त्यौ दिवा अनुप्रविशन्त्यौ
सूर्यपत्नी सूर्यः पतिः पालयिता ययोस्ते सूर्यपत्न्यौ विचरतः
विविधं चरतः प्रजानती प्रजानत्यौ केतुं कृण्वाने सर्वस्य लो-
कस्य प्रज्ञानं कुर्वन्त्यौ सर्व एव प्राणिनः उषस्यागतायां प्रबु-
ध्यन्ते । अजरे जरारहिते भूरिरेतसा । द्विवचनस्याकारः । भूरि-
रेतसौ प्रभूतनीहारोदके ये एवम्भूते उषसौ । ते अपि इयमेवेत्य-
नुवर्त्य योज्यम् ॥

³⁵ऋतस्य पन्थामिति ॥ ऋतस्य यज्ञस्य पन्थां मार्गं तिस्रः
उपसः । कार्यभेदात्त्रित्वम् । 'एका सती बहुधोषो व्युच्छसि'*
इति भविष्यति । अन्वागुः अन्वायन्ति । त्रयश्च वर्मासः ।
वृ क्षरणदीप्त्योः । दीप्ता अग्नय एतां उषसं ज्योतिषा अ-
न्वागुः अनुयन्ति । कार्यभेदं दर्शयति—तासां मध्ये एका दे-
वयूनां देवयुवो यजमानाः देवान्यष्टुमिच्छन्तीति तेषां प्रजां
रक्षति । एका तु तेषामेव ऊर्जं बलं रक्षति । एका च
तेषामेव व्रतं कर्म सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादि रक्षति । एता अपि
तिस्र इयमेवेति योज्यम् ॥

³⁶एकाष्टकामिति ॥ हे ब्राह्मणाः ! इमां एकाष्टकां पश्यत
कीदृशीं ? पितृभ्योऽन्नं दोहमानाम् । कीदृशमन्नं ? मांसवत्

पश्यत् दोहमानामन्नं मांसं सर्वद्रुतवन्धस्वधावत् ।
 तद्ब्राह्मणैरतिपूतमनन्तमक्षय्यममुष्मिन्लोके स्फी-
 तिं गच्छतु मे पितृभ्यस्स्वाहा । ³⁷औलूखला ग्रा-
 वाणो घोषमकृत हविः कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।
 एकाष्टके सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो
 रयीणाम् । ³⁸एकाष्टका तपसा तप्यमाना संवत्स-
 रस्य पत्नी दुदुहे प्रपीना । तं दोहमुपजीवाथ पित-

घृतवत् स्वधावच्च पितृणामेव यद्योग्यं मांसादि* तेन तद्वत्,
 तत् अन्नं ब्राह्मणैरतिपूतं अतीव शोधितं अनन्तं अक्षय्यं क्षपयितुम-
 शक्यं अमुष्मिन् लोके मे मम पितृभ्यः स्फीतिं वृद्धिं गच्छतु ॥

³⁷औलूखला इति ॥ स्वार्थिकः तद्धितः उलूखलाः ग्रावाणश्च
 पेषण्याद्याः घोषमकृत शब्दं कुर्वन्ति हविः कृण्वन्तः अवघात-
 पेषणादिद्वारेण हविः कुर्वन्तः परिवत्सरीणं वत्सरेवत्सरे
 भवम् । हे एकाष्टके ! सुप्रजाः । वचनव्यत्ययः । सुप्रजसः
 वीरवन्तः वीरैश्शूरैश्च † तद्वन्तो भूत्वा वयं रयीणां पतयः स्याम
 त्वत्प्रसादात् ॥

³⁸एकाष्टकेति ॥ इयमेकाष्टका तपसा तप्यमाना संवत्स-
 रस्य पत्नी पालयित्री दुदुहे दुग्धे प्रपीना प्रवृद्धा । तं दोहं

रससहस्रधारममुष्मिन्लोके स्वाहा ॥ २० ॥

आयतीं प्रपीनैकं च ॥ २० ॥

¹उक्थ्यश्वास्यतिरात्रश्च साद्यस्त्रीश्छन्दसा सह ।
अपूपघृताहुते नमस्ते अस्तु मांसपिप्पले स्वाहा ।

हे पितरः ! यूयं उपजीवाथ उपजीवत सहस्रधारममुष्मिन्
लोके परलोके ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने
द्वितीयप्रश्ने विंशः खण्डः.

¹पिष्टान्नमुत्तरया जुहोति—उक्थ्यश्चेति ॥ हे एकाष्टके !
त्वेमेव उक्थ्यश्वासि अतिरात्रश्च साद्यस्त्रीः साद्यस्क्रीनाम *
क्रतुः, तस्य छान्दस ईकारः । छन्दसा सह, छन्दश्शब्दैकदेशे-
न छन्दोमा उच्यन्ते । अपूपानां घृतस्य च आहुतिर्यस्याः
तस्या आमन्त्रणम् । हे अपूपघृताहुते ! नमस्ते अस्तु मांस-
पिप्पले ! स्वादु फलं पिप्पलं 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति'† इति
दर्शनात् । मांसमेव पिप्पलं यस्याः तस्या आमन्त्रणं हे मांसपिप्पले ! ॥

²⁻⁴आज्याहुतीरुत्तराः—भूः पृथिवीति ॥ भूरादिव्याहृतयः
उच्चारणमात्रेणोपकारकाः, न पदान्तरैः संहत्यर्थमभिदधति । पृ-

²भूः पृथिव्यग्निर्चाऽमुं मयि कामं नियुनज्मि स्वा-
 हा । ³भुवो वायुनाऽन्तरिक्षेण साम्नाऽमुं मयि कामं
 नियुनज्मि स्वाहा । ⁴स्वर्दिवाऽऽदित्येन यजुषाऽमुं
 मयि कामं नियुनज्मि स्वाहा । ⁵जनदद्भिरथर्वाङ्गिरो-
 भिरमुं मयि कामं नियुनज्मि स्वाहा । ⁶रोचनायाजि-
 रायाग्रये देवजातवे स्वाहा । ⁷केतवे मनवे ब्रह्मणे
 देवजातवे स्वाहा । ⁸स्वधा स्वाहाऽग्रये कव्यवाहनाय

थिवी । तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । पृथिव्या लोकेन अग्नि-
 ना देवेन ऋचा वेदेन एतैः कारणभूतैः अमुं हृदि स्थितं कामं
 मयि नियुनज्मि स्थापयामि । एतेनोत्तरे व्याख्याताः ॥

⁵जनदद्भिरिति ॥ जनदिति चतुर्थी व्याहृतिरथर्ववेदे पठि-
 ता । जनत् अद्भिरिति पदच्छेदः । नारायणानुवाके तु 'जनः'*
 इति विसर्जनीयान्तं पठ्यते ॥

⁶⁻⁷रोचनायेति ॥ रोचनाय दीप्ताय अजिराय । अज-
 गतिक्षेपणयोः गमनस्वभावाय क्षेत्रे वा तमसाम्, एवम्भूताय अ-
 ग्रये देवजातवे देवानां यष्टव्यानां ज्ञात्रे केतवे ज्ञात्रे म-
 नवे मन्त्रे मनुनाम्ने वा ऋपये ब्रह्मणे ब्रह्मरूपाय ब्राह्मणानां
 वा योनिभूताय । 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः'† इति ॥

⁸⁻⁹स्वधेति ॥ स्वधादयो गताः ॥

स्वधा स्वाहा । ¹⁰अन्नमिव ते दृशे भूयासं ¹¹वस्त्रमिव
ते दृशे भूयासं ¹²वित्तमिव ते दृशे भूयासं ¹³माशेवं ते
दृशे भूयासं ¹⁴श्रद्धेवं ते दृशे भूयासं ¹⁵सङ्गं सर्वन्तु
दिशो महीस्समाधावन्तु सूनृताः । सर्वे कामा अभि-
भियन्तु मा प्रिया अभिरक्षन्तु मा प्रियाः । ¹⁶य-

¹⁰⁻¹⁴सनिमित्वोत्तरां जपेत्—अन्नमिवेति ॥ अन्नमिव ते दृशे
दृष्ट्योः भूयासं अन्ने दृष्टे यादृशी प्रीतिः तथा ते मयि भवतु ।
दातारं प्रत्यात्मनि वचनमेतत् । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । आशा
मनोरथः ॥

¹⁵संस्त्रवन्त्विति ॥ संस्त्रवन्तु संगत्य स्त्रवन्तु दिशो महीः म-
हत्यः सर्वासु दिक्षु तव यद्देयं तन्मामागच्छतु समाधावन्तु सूनृताः
प्रिया वाचः स्वागतमित्येवमादयः । सर्वे कामाः प्रियाः मा-
मभियन्तु अभिगच्छन्तु । अभिरक्षन्तु मा प्रियाः स एवार्थः ।
आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥

¹⁶यशोसीति ॥ यशोसि यशस्व्यसि अहं च त्वयि यशो
भूयासम् यशस्वी भूयासं त्वं मे देहीत्यर्थः । एवं हि याचितुर्थो
भवति । अस्माविति दातुर्नामनिर्देशः संबुद्ध्या । हे यज्ञशर्मन्! इति ॥

¹⁷रथे लब्धे तस्य चक्रे पक्षसी वा अभिमृशति—अङ्काविति ॥
ध्वान्तं । ध्वन शब्दे, छान्दस इडभावः । ध्वनितं वाताग्रम् ।

शोऽसि यशोऽहं त्वयि भूयासमसौ । ¹⁷अङ्गौ न्य-
ङ्गावभित इत्येषा । ¹⁸अध्वनामध्वपते स्वस्ति मा
संपारय । ¹⁹अयं वामश्विना रथो मा दुःखे मा
सुखे रिषत् । अरिष्टस्वस्ति गच्छतु विविघ्नपृत-

अगिर्गत्यर्थः । वातवत् गन्तारं एवंभूतं रथं अभितः अनुसञ्चर-
न्तौ यौ अङ्गौ एवंनामानौ भूतविशेषौ तथा न्यङ्गौ यश्च
दूरेहेतिः एवंनामा भूतविशेषः यश्च इन्द्रियावान् बलवान् पतत्री
पतनशीलः एते भूतविशेषाः रथस्याधिष्ठातारः ते अश्वयः ।
अगिर्गत्यर्थः । गन्तारो रथेन सह । पप्रयः, प्रा पूरणे, कामान्
पूरयितारः नः अस्मान् पारयन्तु पारं नयन्तु इष्टदेशं प्रापयन्तु ॥

¹⁸यजुषाऽधिरोहति—अध्वनामिति ॥ हे रथ ! अध्वनामध्व-
पते अध्वपत इत्येवार्थः । यथा गवां गोपतिरिति । स्वस्ति यथा
तथा मा मां संपारय सम्यक्पारं नय ॥

¹⁹उत्तरयाऽभिप्रयाति—अयमिति ॥ हे अश्विना ! अश्विनौ !
अयं रथः वामं युवयोः स्वभूतः, ततश्च दुःखे सुखे वा अध्वनि मा रिषत्
भग्नो मा भूत् । अरिष्ट एव स्वस्ति गच्छतु । विविघ्नम् । छान्दसं
विशब्दस्य द्विर्वचनम् । विविधं घ्नन् कान् ? पृतनायतः योद्धुकामान् ॥

(¹⁷) अङ्गौ न्यङ्गावभितो रथं यौ ध्वान्तं वाताग्र-
मनु संचरन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावान्पतत्री ते
नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्तु ॥ (सं. १-७-७.)

नायुतः । ²⁰अश्वोसि हयोस्यत्योसि नरोस्यर्वाऽसि
सप्तिरसि वाज्यसि वृषाऽसि नृमणा असि ययुर्ना-
मास्यादित्यानां पत्वाऽन्विहि । ²¹हस्तियशसमसि
हस्तियशसी भूयासं वहं कालवह श्रियं माऽभि-

²⁰अश्वे लब्धे आरोहणमन्त्रः—अश्वोऽसीति ॥ अश्वुतेऽध्वा-
नमिति अश्वः । हिनोति हयतीति वा हयः । हि गतौ,
हय गतौ, गमनशीलः । अत सातत्य गमने, तस्मात् अश्वः । नृत्य-
तेः नरः* । अर्तेः अर्वा । सर्पतेः सप्तिः । वज्र गतौ, त-
स्मात् वाजी । वर्षतेः वृषा सेचनसमर्थः । नृषु शत्रुषु
मनुष्येषु मन्त्रो यस्य हन्मीति स नृमणाः । यातेः ययुः
अश्वमेधाश्वः । नाम प्रसिद्धौ । आदित्यानां अदितेः पुत्राणां
देवानां पत्वा पतनशीलः एवम्भूतः स त्वं मां अन्विहि अ-
नुगच्छ । मा मां व्यतिक्रमीः ॥

²¹हस्तिनि लब्धे आरोहणमन्त्रः—हस्तियशसमसीति ॥ हस्तिय-
शसमासि हस्तिनां त्वं यशोभूतोसि । अहं च त्वया हस्तियशसी
भूयासम् । वह प्रापय मां हे कालवह ! कालस्कन्धवह ! मा मां
श्रियमभिवह श्रियं प्रापय । इन्द्रस्य वज्रेण तत्सदृशेनाङ्कुशेन त्वा
त्वां अभिनिदधामि बध्नामि एवम्भूतमङ्कुशं तव मस्तके स्थापया-
मीत्यर्थः । असौ हे ऐरावत ! सुप्रतीक ! † ॥

*नरतेर्नरः †ताभ्यां रेषणे पूर्ववत्पृथिवीमभिमृशेत्—स्योना पृथिवीति ॥
गतम् ॥ इत्यधिकपाठः.

वह । इन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभि निदधाम्यसौ । ²²अव
जिह्वक निजिह्वकाव त्वा हविषां यजे । तत्सत्यं
यदहं ब्रवीम्यधरो मदसौ वदाथस्वाहा । ²³आ ते
वाचमास्यां दद आ मनस्याः हृदयादधि । यत्रयत्र
ते वाङ्महिता तां त आददे । तत्सत्यं यदहं ब्रवी-
म्यधरो मत्पद्यस्वासौ ॥ २१ ॥

सूनृतां हविषां यजे चत्वारि च ॥ २१ ॥

²²संवादमेप्यन् फलीकरणमुष्टिं जुहोति—अवजिह्वकेति ॥ अ-
वाचीना जिह्वा यस्य तस्यामन्त्रणम्, हे अवजिह्वक! एवं न्य-
ग्भूता जिह्वा यस्य स निजिह्वकः, हे निजिह्वक! त्वा त्वां अहं हविषा
अनेन फलीकरणमुष्टिरूपेण अवयजे यथा त्वमवाचीनो भवसि
तथा यजे । तत्सत्यं अस्तु यदहं ब्रवीमि । किं पुनस्तत्?
असौ यज्ञशर्मा मत्प्रतियोगी मत् मत्तः अधरो भूत्वा वदात् वदेत् ॥

²³प्रतियोगिसन्निधौ जपः—आ त इति ॥ ते तव वाचं आस्यां
आस्ये भवां आददे, मनस्यां मनसि भवां मनसा विवक्षितां
च वाचमाददे, हृदयादधि हृदयस्योपरि या वाक् तां चाददे ।
अन्यत्रापि यत्रयत्र ते वाङ्महिता तां ते तव स्वभूतां आददे ।
तत्सत्यमस्तु यदहं ब्रवीमि । किं पुनस्तत्? हे असौ यज्ञशर्मन्!
मत् मत्तः त्वं अधरः पद्यस्व पराभूतो भव विपन्नो वा भवेत्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्रिकाण्डव्याख्याने

द्वितीयप्रश्ने एकाविंशः खण्डः ॥

¹या त एषा रराट्या तनूर्मन्योर्मृधस्य नाशिनी ।
तां देवा ब्रह्मचारिणो विनयन्तु सुमेधसः । ²यत्त
एतन्मुखेऽमृतं रराटमुदिव विध्यति । वि ते क्रोधं
नयामसि गर्भमश्वतर्या इव । ³अव ज्यामिव धन्व-

¹यस्य क्रोधमपनेतुकामः तमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयते—या त इति ॥
या ते एषा रराट्या ललाटे भवा मन्योः तनूः क्रोधस्य वेषः
श्रुकुल्यादिः मृधस्य । मृदुनामैतत्, भावप्रधानं च । मृदुत्वस्य नाशिनी
क्रुद्धो हि मृदुत्वं जहाति । तां मन्योस्तनूं देवाः ब्रह्मचारिणः
ब्रह्मणि मन्त्रे प्रतिपाद्यत्वेन चरन्तः विनयन्तु अपनयन्तु सुमे-
धसः सुप्रज्ञाः ॥

²यत्त इति ॥ यदेतत् ते तव मुखे अमृतं सतामसंमृतं रराट-
मुद्विध्यतीव, क्रुद्धस्य यद्भवोस्स्पन्दनं ललाटे नाडीनां च स्फुरणं
तदभिप्रायमेतत् । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तं ते क्रोधं
विनयामसि विनयामः गर्भमश्वतर्या इव अश्वतरीणां गर्भग्रहणं
मरणहेतुः । अतो विनेतव्यस्स भवति ॥

³असम्भवेप्सुः परेषां स्थूलाढारिकाजीवचूर्णानि कारयित्वोत्तरया
सुप्तायास्संबाध उपवपेत्—अव ज्यामिवेति ॥ हे स्त्रि ! ते तव हृदो
हृदयात् मन्युं, मन्युशब्देनात्र चित्तविकारसाम्यात्कामो लक्ष्यते ।
कामं परपुरुषविषयं अवतनोमि अवततं करोमि अपनयामि

नो हृदो म॒न्युं त॒नोमि ते । इन्द्रा॒पा॒स्य प॒लि॒गम॒-
न्येभ्यः॑ पु॒रु॒षेभ्योऽन्यत्र॑ मत् । ⁴यद॒हं ध॒नेन॑ प्रप॒-
ण॒श्च॒रामि॑ ध॒नेन॑ दे॒वा ध॒नमि॒च्छ॒मानः॑ । तस्मि॒-
न्त्सो॒मो रुच॒माद॑धात्व॒ग्निरिन्द्रो॑ बृह॒स्पति॑श्च॒ स्वाहा॑ ।
⁵परि॑ त्वा गिरेरमिहं परि॒ भ्रातुः॑ परि॒ष्वसुः॑ । परि॒

ज्यामिव धन्वनः यथा धनुः कार्यायोग्यं चिकीर्षन्तोऽवततज्यं
कुर्वन्ति तद्वत् । हे इन्द्र ! त्वमपि अस्याः पलिगं उपस्थेन्द्रियं
अन्येभ्यः पुरुषेभ्यः अपास्य अपनय यथा ते न प्रविशन्ति तथा
कुरु । कुतोऽन्येभ्य इत्यपेक्षायामुच्यते—अन्यत्र मत् । पञ्चम्य-
न्तात् त्रल् । मत्तोऽन्येभ्यः ॥

⁴सिद्धचर्चे यदस्य गृहे पण्यं स्यात् तत् उत्तरया जुहुयात्—
यदहमिति ॥ हे देवाः ! धनेन धनं मूल्यभूतं इच्छमानोऽहं
यत् । तृतीयाया लुक् । येन धनेन प्रपणन् व्यवहरन् च-
रामि । तस्मिन् पण्ये सोमो रुचमादधातु अग्न्यादयश्च, यथा
तत् क्षिप्रं विक्रीतं भवति ॥

⁵यं कामयेत नायमच्छिद्येतेति जीवविषाणे स्वमूत्रमानीय सुप्त-
मुत्तराभ्यां त्रिः प्रसव्यं परिषिञ्चेत्—परि त्वेति ॥ हे भृत्य !*
त्वा त्वां अहं पर्यमिहम् । मिह सेचने । मूत्रेण परिषिञ्चामि
गिरेः । पञ्चमीश्रुतेरर्वागिति गम्यते । गिरेरर्वाक् । गिरिग्रहणं

सर्वेभ्यो ज्ञातिभ्यः परिषीतः केष्यसि । ⁶शश्वत्परिकु-
पितेन संक्रामेणाविच्छिदा । उलेन परिषीतोसि परि-
षीतोस्युलेन । ⁷आवर्तन वर्तयेत्येषा । ⁸आवर्तने नि-

देशान्तरोपलक्षणम् । तव देशान्तरप्राप्तेरर्वागित्यर्थः । एवं परि-
भ्रातुः परिष्वसुः परिसर्वेभ्यो ज्ञातिभ्यः भ्रात्रादिसमीपगमनाद-
र्वागित्यर्थः । एवं मया परिषीतः । छान्दसं दीर्घत्वम् । परिषितः
मूत्रेण परितो बद्धः त्वं क एष्यसि छान्दसं पररूपत्वम् । न
त्वया क्वापि गन्तुं शक्यमित्यर्थः ॥

⁶शश्वदिति ॥ शश्वत् दीर्घकालं परिषीतोऽसीत्यनेन सम्बन्धः ।
परिकुपितेन तवापसरणशङ्कया परिकुपितेन मया संक्रामेण भू-
मौ संक्रान्तेन अविच्छिदा अविच्छिन्नेन उलेन उलाः स्थूलाः
पिपीलिकाः । जातावेकवचनम् । उलानां पङ्क्तिसदृशेन मूत्रेण
परिषीतोसि परितो बद्धोसि परिषीतोऽस्युलेन । दृढार्थं * पुनर्वचनम् ॥

⁷⁻⁸येन पथा दासकर्मकराः पलायेरन् तस्मिन्निष्पुपसमाधा-
योत्तरा आहुतीर्जुहुयात्—आवर्तनेति ॥ प्रत्यागमनमावृत्तिः । गम-
नादुपरतिर्निवृत्तिः । आवर्तयतीति आवर्तनः । निवर्तयतीति नि-

(7) आवर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तयेन्द्रं नर्दबुद्ध ।

भूम्याश्वतस्रः प्रदिशस्ताभिरा वर्तया पुनः ॥

(सं. ३-३-१०.)

* आदरार्थम्.

वर्तन आवर्तननिवर्तनाय स्वाहा ।⁹ अनु पोऽह्वदनुह्वयो
निवर्तो पो न्यवीवतत् । ऐन्द्रः परिक्रोशो वः परिक्रो-
शतु सर्वतः ।¹⁰ यदि मामति मन्याध्वा अदेवा देवव-

वर्तनः । आङ् आख्यातेन सम्बन्धः । अन्य आङ्ध्याहर्तव्यः ।
हे आवर्तन ! आवर्तय मदीयान् भृत्यान् । हे निवर्तन ।
निवर्तय तानेव । हे इन्द्र ! नर्दबुद् ! नर्द इति शब्दार्थः ।
बुद् इति शरनाम । 'आबुन्दं वृत्रहाऽऽदे' ¹ 'इन्द्रो बुन्दम्' ²
'तुविक्षन्ते सुकृतं सुमयं धनुस्साधुर्वुन्दो हिरण्मयः' ³ इति दर्शनात् ।
शब्दितशर ! प्रसिद्धशर इत्यर्थः । भूम्याः सम्बन्धिन्यः च-
तस्रः प्रदिशः प्रधानदिशः प्राच्याद्याः ताभिः । विभक्ति-
व्यत्ययः । ताभ्यः पुनरावर्तय । येन पथा आवर्तते स
आवर्तनः । यस्मिन्नेव निवर्तते स निवर्तनः । आवर्तननिवर्त-
नाय तुभ्यं स्वाहा ॥

⁹अनु पोऽह्वदिति ॥ पः । युष्मदादेशस्य वसो वकारस्य छान्दसः
पकारः । वः युष्मान् अन्वह्वत् अनुह्वयतु पृष्ठतः स्थित्वा आग-
च्छतेति ब्रवीतु प्रतिकूलं हि तद्रमने अनुह्वयः अनुह्वाता पुरुषः ।
निवर्तयतीति निवर्तः सोपि पः वः न्यवीवृत्तत् निवर्तयतु ।
ऐन्द्रः इन्द्रसम्बन्धी देवकृत इत्यर्थः । परिक्रोशः निषेधशब्दः
गच्छतां प्रतिकूलशब्दः वः युष्मान् सर्वतः परिक्रोशतु निषे-
धतु ॥

त्तरम् । इन्द्रः पार्शेन सिक्त्वा वो मह्यमिदृशमान-
यात्स्वाहा । ¹¹यदि वृक्षाद्यन्तरिक्षात्फलमभ्यपत-
त्तद् वायुरेव । यत्रास्पृक्षत्तनुवं यत्र वास आपो
बाधन्तां निर्ऋतिं पराचैः । ¹²ये पक्षिणः पतय-
न्ति बिभ्यतो निर्ऋतैस्सह । ते मां शिवेन श-

¹⁰यदीति ॥ यदि यूयं मामति मन्याध्वै अतिक्रम्य मन्य-
ध्वं अदेवाः देवरहिताः देववत्तरं अतिशयेन देववन्तं मां य-
द्यतिमन्यध्वं तत इन्द्रः पार्शेन वः युष्मान् सिक्त्वा । षिञ् बन्धने ।
ककार उपजनः । सिक्त्वा बध्वा मह्यमित् ममैव वशं आन-
यात् आनयतु ॥

¹¹यद्येनं वृक्षात् फलमभिनिपतेत् तदङ्गं प्रक्षालयति—यदीति ॥
यदि वृक्षात् यदि वाऽन्तरिक्षात् फलमभ्यपतत् ममोपरि, तत्
वायुरेव । उकारोऽनर्थकः । वायुवशेनैव तदापन्नं न दुर्निमित्त-
मित्यर्थः । तच्च फलं यत्र प्रदेशे मम तनुवं शरीरं अस्पृ-
क्षत् । वासः वस्त्रं वा यत्रास्पृक्षत् । यच्छब्दश्रवणात् त-
च्छब्दोऽध्याहार्यः । ततः प्रदेशात् निर्ऋतिं तन्निमित्तां कृ-
च्छ्रापतिं पराचैः पराङ्मुखीं आपः प्रक्षालनसाधनभूताः बाध-
न्तां अपनुदन्ताम् ॥

¹²वयो वाऽभिविक्षिपेत्—य इति ॥ ये विभक्तिव्यत्ययः । यत्र
प्रदेशे पक्षिणः पतयन्ति पतन्ति बिभ्यतो मा ममोपरि निर्ऋ-

ग्मेन तेजसोन्दन्तु वर्चसा । ¹³दिवो नु मां बृहतो
अन्तरिक्षाद्वाः स्तोको अभ्यपतच्छिवेन । सम-
हमिन्द्रियेण मनसाऽहमागां ब्रह्मणा संपृचानस्सु-
कृता कृतेन । ¹⁴इमं मे वरुण ¹⁵तत्त्वां यामि ¹⁶त्वं
नो अग्ने ¹⁷स त्वं नो अग्ने ¹⁸त्वमग्ने अयाऽसि ¹⁹प्रजा-

तैः अमङ्गलैः सह । ते तं प्रदेशं शिवेन शान्तेन शग्मेन
सुखेन तेजसोन्दन्तु क्लेदयन्तु वर्चसा च इमा आपः ॥

¹³अवर्षतर्के वा बिन्दुरभिनिपतेत्—दिवो न्विति ॥ दिवो वा
बृहतोऽन्तरिक्षाद्वा अयं अपां स्तोको बिन्दुः मां अभ्यपतत्
ममोपरि पतति, तत्र शिवेन अहमिन्द्रियेण मनसा च समागां
सङ्गच्छेयं एतन्निबन्धनं दुर्निमित्तं इन्द्रियाणां बुद्धिर्मा भूत् । ब्रह्म-
णा मन्त्रेण संपृचानः अद्विरात्मानं संसृजन् सुकृता सुष्ठु कार्यं
करोतीति सुकृत् तेन ब्रह्मणा कृतेन मया प्रयुक्तेन ॥

¹⁴⁻¹⁸अगारस्थूणाविरोहणादिषु होममन्त्राः—इमं मे वरुणे-
त्यादयः पञ्च गताः ॥

(14-18) एते मन्त्राः (२२-२४) पुटेषु लिखिताः.

(19) प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वां जातानि
परि ता बभूव । यत्कांमास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

(स. १-८-१४.)

पते । ²⁰संराजं च ²¹⁻²³व्याहृतीर्विहृताः । ²⁴इमं
जीवेभ्यः परिधिं दधामि मेषां नु गादपरो अर्ध-
मेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीस्तिरो मृत्युं
दधतां पर्वतेन ॥ २२ ॥

क्वेष्यसि पराचैरष्टौ च ॥ २२ ॥

¹⁹प्रजापत इति ॥ हे प्रजापते! त्वत् त्वत्तः अन्यः
एतानि विश्वा विश्वानि जातानि जनिमन्ति वस्तूनि कश्चिदपि
न परिवभूव । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहे वर्तते । वर्तमाने
लट्, परिगृह्णाति । न त्वदन्यः परिग्रहीतुं समर्थ इत्यर्थः ।
ता तान्येतानि प्रसिद्धानि भुवनादीनीत्यर्थः । यत्कामा यं
कामयमाना वयं ते तुभ्यं जुहुमः तन्नः अस्माकं अस्तु
संपद्यताम् । किं पुनस्तत्? वयं रयीणां पतयः स्याम ॥

²⁰सम्राजं चेति गतम् ॥

²¹⁻²³व्याहृतयश्च गताः ॥*

²⁴अभिमृतेभ्यः उत्तरया दक्षिणतोऽश्मानं परिधिं दधाति—
इमं जीवेभ्य इति ॥ इमं अश्मानं जीवेभ्यः जीवतामर्थाय
परिधिं परिधीयते मृत्युस्तिरोधीयते येन तं परिधिं अश्मानं
दधामि स्थापयामि । नः एषां जीवतां मध्ये कश्चिदपि अ-
परो. बालः एतमर्धम् । छान्दसो धकारः । एतमर्थं मृत्यु-
लक्षणं मा गात् मा गमत् नु क्षिप्रमकाल एव । ततश्च
शतं शरदः पुरुचीः बहून् दिवसान् व्याप्नुवतीः जीवन्तु ।
मृत्युं अनेन पर्वतेन अश्मना तिरोदधतां तिरोहितं कुर्वन्तु ॥

उष्णेन पञ्चदशायुर्दा एकविंशतिरागन्ता द-
 श योगेयोगे त्रयोदश सुश्रवंस्सुश्रवंसमष्टौ परि-
 त्वाऽग्न इमं स्तोममायुष्यमेकान्न विंशतिरे-
 कान्न विंशतिर्मयि पर्वतपूरुषः षोडश त्रयै वि-
 द्याया अष्टादश धाता दंदातु नो रयिमेकविंश-
 तिरश्मा भव षोडश मा ते कुमारं त्रयोविंशति-
 नक्तंचरिणश्चतुर्दश यद्रूमेष्वाङ्घ्रिंशतिः कूर्कुरः प-
 ञ्चविंशतिरिन्द्रं जहि द्वाविंशतिः परमेष्ठ्यासि
 परमामष्टौ यन्मे माता पृथिवी ते पात्रमेकविं-
 शतिरेकविंशतिरुक्थ्यंश्च त्रयोविंशतिर्या त ए-
 षाऽष्टाविंशतिर्द्वाविंशतिः ॥ २२ ॥

उष्णेन धातोकथ्यंश्च द्वाविंशतिः ॥ २२ ॥

उष्णेन पर्वतेन.

हरिः ॐम्.

एकाग्रिकाण्डस्समाप्तः.

इति श्रीपद्माक्षयप्रमाणज्ञमहामहोपाध्यायहरदत्त-
 मिश्रविरचितायां एकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्यायां
 द्वितीयप्रश्ने द्वाविंशः खण्डः.

प्रश्नश्च समाप्तः.

सम्पूर्णा चैकाग्रिकाण्डमन्त्रव्याख्या.

ओम्. शम्.

अशुद्धशोधनपत्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१५	२	मप्य	मस्य
२०	"	यथेयः	यथेयः
२८	१	लोक	लोके
५०	३	ऋशश्च	रशश्च
५३	२	अदुर्मङ्गलीः	अदुर्मङ्गलीः
५४	४	वक्रह्रस्व	वर्ह्रस्व
८३	"	शतायुषं	शतायुषं
९७	८	स्कस्य	स्कस्य ।
१०९	३	इयमोषधे	इयमोषधे
१४९	"	न्त्वसौ ।	न्त्वसौ
१५७	४	धावति । स	धावति स
१६९	९	वस्सगुरो वात	वस्सगुरो वात
१८०	"	तावस्यस्य	तावत्यस्य
१८१	१	एवं	एवं
१९०	४-५	ङ्गिरोभि	ङ्गिरोभि
४	१६	प्रसुग्मन्ताः	प्रसुग्मन्ता
४२	५	रेतसः	रेतस
८७	१२	अन्तर्हीत	अन्तर्नीत
१९१	१	त्वोत्तरां	त्वोत्तरा

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र	ख.	म.
अ					
अंशुस्ते हस्तमग्रभीत्	२	३	९
अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव	२	११	२४
अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्	१	१८	१
अग्रये कव्यवाहनाय	२	१९	१३
अग्रये कव्यवाहनाय	२	२१	९
अग्रये जनिविदे	१	४	३
अग्रये त्वा परिददाम्यसौ	२	३	१३
अग्रये बृहते नाकाय	०	६	९
अग्रये समिधम्	२	६	२
अग्रये स्विष्टकृते	२	१८	३१
अग्निः प्राश्नातु प्रथमः	२	१०	७
अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिः	२	१४	५
अग्निरैतु प्रथमः	१	४	७
अग्निष्ट आयुः प्रतराम्	२	४	४
अग्निष्टे हस्तमग्रभीत्	२	३	३
अग्ने प्रायश्चित्ते त्वम्	१	१०	३
अधीरचक्षुरपतिघ्नयेवि	१	१	४
अङ्गौ न्यङ्गावभितः	२	२१	१७
अङ्गादङ्गात्सम्भवसि	२	११	३३
अङ्गादङ्गात्सम्भवसि	२	१४	३
अङ्गादङ्गालोम्रो लोमः	१	१८	६

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र.	ख.	म.
अतिबलाहिंसस्ते	२	१७	१२
अद्भ्यस्त्वा परिददाम्यसौ	२	३	२१
अधिपतयो नाम स्थ	२	१७	२४
अधिपत्नी नामासि बृहती	२	१७	१८
अध्वनामध्वपते श्रेष्ठस्य	२	३	२९
अध्वनामध्वपते स्वस्ति	२	२१	१८
अनुपोऽह्वदनुह्वयः	२	२२	९
अनुहवं परिहवम्	१	१४	५
अनुहृतं परिहृतम्	१	१४	६
अनृक्षरा ऋजवस्सन्तु	१	१	२
अन्तकाय त्वा परिददामि	२	३	२०
अन्तर्दध क्रतुमिः	२	१९	६
अन्तर्दधे पर्वतैरन्तर्मह्या	२	१९	४
अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि	२	१५	१५
अन्नमिव ते दृशे	२	२१	१०
अन्नायाय व्यूहध्वम्	२	७	१९
अन्वासारिण उपस्पृशत	२	१८	४४
अपश्यं त्वा मनसा चेकितानम्	१	११	१
अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानाम्	१	११	२
अपश्वेत पदा जहि	२	१७	२६
अपाशोऽस्युरो मे	२	७	२६
अपो अद्यान्वचारिपम्	२	६	६
अप्रजस्तां पौत्रमृत्युम्	१	४	११
अप्सरस्सु यो गन्धः	२	७	२४
अप्सरासु च या	१	४	६
अप्सुजात सरे वृद्ध	२	१७	२
भिवर्धतां पयसा	१	८	७

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र.	ख.	म.
अभ्रातृघ्नी वरुणापतिघ्नीम्	१	१	३
अमीवहा वास्तोष्पते	२	१६	२१
अमृतापिधानमसि	२	१०	४
अमृताहुतिममृतायाम्	२	१५	१४
अमृतोपस्तरणमसि	२	१०	३
अमौचि यक्षमात्	२	१२	९
अयं कलिं पतयन्तम्	..	.	२	१३	७
अयं कुमारो जराम्	२	१३	२
अयं नो देवस्सविता	१	७	१५
अयं नः मध्याः	१	७	२
अयं वामभिना रथः	२	२१	१९
अयमग्निर्गृहपतिः	१	८	४
अयश्शण्डो मर्कः	२	१३	९
अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तीः	१	५	१८
अरिष्टा अस्माकं वीराः	२	१५	१६
अर्यमणं नु देवम्	१	५	७
अर्यमा ते हस्तमग्रभीत्	२	३	८
अर्यम्णो अग्निं परि	..	.	१	१	८
अवजिह्वक निजिह्वक	२	२१	२२
अवज्यामिव धन्वनः	२	२२	३
अवस्थावा नामासि	२	१७	१७
अवस्थावानो नाम स्थ	२	१७	२३
अवृधमसौ सौम्य	२	४	१४
अश्मा भव परशुः	२	१२	१
अश्मा भव परशुः	२	१४	४
अश्लीला तनूर्भवति	१	१८	८
अश्ववतीर्गोमतीर्नः	१	१५	७

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र	ख	म
अश्वोऽसि हयोऽसि	२	२१	२०
असपत्ना सपत्निघ्नी	१	१७	५
अस्मिन्नहं सहस्रम्	२	११	३२
अस्य पारे निर्ऋतस्य	१	१७	३
अहं केतुरहं मूर्धा	१	१७	२
अहं गर्भमदधाम्	१	१२	३
अहमस्मि सहमाना	१	१६	५
अहिंसातिबलस्ते जीवाः	२	१७	११
आ					
आगन्गोष्ठं महिषी	१	८	३
आगन्त्रा समगन्महि	२	३	१
आ तं भज सौश्रवसेषु	२	११	२९
आतिष्ठेममश्मानम्	१	५	१
आतिष्ठेममश्मानम्	१	५	६
आतिष्ठेममश्मानम्	१	५	११
आतिष्ठेममश्मानम्	२	२	२
आ ते गर्भो योनिम्	१	१३	९
आ ते वाचमास्याम्	२	२१	२३
आ त्वा कुमारः	२	१५	४
आ त्वा वहन्तु हरयः	२	१८	१०
आदित्य प्रायश्चित्ते	१	१०	५
आ नः प्रजाम्	१	११	१५
आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः	१	१८	३
आपः पादावनेजनीः	२	९	१४
आप उन्दन्तु जीवसे	२	१	२
आप उन्दन्तु जीवसे	२	७	५

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

प्र ख. म.

आपस्सुतेषु जाग्रत	२	१३	६
आपो हिष्ठा मयोभुवः	२	७	१३
आभिष्ट्वाऽहं दशभिः	२	११	१५
आमागन्यशसा	२	९	१६
आमागन्यशसा	२	१०	२
आयमनीर्यमयत	२	११	१८
आयुर्दा देव जरसम्	२	२	१
आयुष्यं वर्चस्यं सुवीर्यम्	२	८	१
आरात्ते अग्निरस्तु	१	१४	७
आरोहोरुमुपबर्हस्व	१	१२	१
आर्द्रयाऽरण्या यत्र	१	१२	२
आवर्तन वर्तय निनिवर्तन	२	२२	७
आवर्तने निवर्तने	२	२२	८
आवामगन्धसुमतिः	१	७	१४
आशसनं विशसनम्	१	१८	१०
आशासाना सौमनसम्	१	२	७
आशेव ते दृशे भूयासम्	२	२१	१३
इ					
इडामग्रे पुरुदंसम्	१	७	५
इदमहं या त्वयि	१	१	५
इदमहममुष्यामुष्यायणस्य	२	७	१२
इन्द्र जहि दन्दशकम्	२	१७	१
इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तः	२	१५	१३
इमं जीवेभ्यः परिधिम्	२	२२	२४
इमं मे वरुण	१	४	१२
इमं मे वरुण	१	७	६

मन्त्र-तीकसूचिनी.				प्र.	ख.	म.
इमं मे वरुण	१	८	११
इमं मे वरुण	२	४	७
इमं मे वरुण	२	२२	१४
इमं विष्यामि वरुणस्य	१	५	१७
इमं स्तोममर्हते	२	७	१
इममग्र आयुषे	२	४	२
इमां खनाम्योषधीम्	१	१६	१
इमां त्वमिन्द्र मीढुः	१	४	६
इमामग्निस्तायताम्	१	४	८
इयं दुरुक्तात्परिबाधमाना	२	२	९
इयं नार्युपब्रूते	१	५	२
इयमेव सा या	२	२०	३३
इयमोषधि त्रायमाणा	२	७	२५
इषश्चोर्जश्चापरे	२	१५	८
इह गावः प्रजायध्वम्	१	९	१
इह धृतिरिह विधृतिः	२	१८	६
इह प्रियं प्रजया	१	९	४
इह रन्तिरिह रमतिः	२	१८	७
इहैवस्तं मा वियोष्टम्	१	८	८
इहैव तिष्ठ निमिता	२	१५	३
ई						
ईशानस्य देवस्य पत्न्यै	२	१८	२८
ईशानाय देवाय	२	१८	१६
उ						
उक्थउक्थे सोम इन्द्रम्	२	११	८
उक्थ्यश्वास्यतिरात्रश्च	२	२१	१

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

			प्र	ख.	म.
उग्रस्य देवस्य पत्न्यै	२	१८	२७
उग्राय देवाय	२	१८	१९
उच्चैर्वादि पृतनाजि	२	८	२
उत्तेदानीं भगवन्तः	१	१५	४
उत्तराऽहमुत्तरे	१	१६	३
उत्तानपर्णे सुभगे	१	१६	२
उदसौ सूर्यो अगात्	१	१७	१
उदायुषा स्वायुषा	२	५	११
उदीर्ष्वातः पतिवति	१	१०	२
उदीर्ष्वातो विश्वावसो	१	१०	१
उदुत्तरमारोहन्ती	१	६	६
उद्गातेव शकुने साम	१	१४	१०
उद्दीप्यस्य जातवेदोऽपघ्नन्	१	९	९
उद्द्वियमाण उद्धर	२	१५	१२
उपतेऽधां सहमाना	१	१६	६
उपस्पृशतु मीढुषी	२	१८	१२
उपस्पृशतु मीढ्वान्	२	१८	११
उप्राय केशान् वरुणस्य	२	१	८
उप्राय केशान् वरुणस्य	२	७	११
उशिकपावको अरतिः	२	११	२५
उष्णेन वायवुदकेन	२	१	१
उष्णेन वायवुदकेन	२	७	४
उष्णेन वायवुदकेन	२	१४	१५
ऊ					
ऊरुभ्यां तेऽधीवद्भ्याम्	१	१८	४

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र.	ख.	म.
ऋ					
ऋतस्य गोप्त्री तपसः	२	२	१०
ऋतस्य पन्थामनु तिस्रः	२	२०	३५
ऋतेन स्थूणावधिरोह	२	१५	५
ऋषिबोधः प्रबोधः	२	१६	१२
ए					
एकमिषे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु	१	३	७
एकाष्टकां पश्यत	२	२०	३६
एकाष्टका तपसा	२	२०	३८
एतत्ते ततासौ	२	२०	८
एतत्ते पितामहासौ	२	२०	९
एतत्ते पितामह्यसौ	२	२०	१२
एतत्ते प्रपितामहासौ	२	२०	१०
एतत्ते प्रपितामह्यसौ	२	२०	१३
एतत्ते मातरसौ	२	२०	११
एतान् घृतैतान् गृहीत	२	१३	१२
एते ते प्रतिदृश्येते	२	१६	१०
एधोऽस्येधिषीमहि	२	६	३
एष ते तत मधुमान्	२	१९	१४
एष ते देव सूर्य	२	३	२८
एष ते पितामह	२	१९	१५
एष ते प्रपितामह	२	१९	१६
एषा ते अग्ने समित्तया	२	६	११
ओ					
ओं कल्पयत	२	१०	१६
ओजस्विनी नामासि दक्षिणा	२	१७	१६

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र	ख.	म.
ओषधीभ्यस्त्वा परिददामि	२	३	२२
औ					
औलव इत्तमुपाह्वयथ	२	१६	३
औलूखला ग्रावाणः	२	२०	३७
क					
कन्यला पितृभ्यो यती	१	४	४
करोमि ते प्राजापत्यम्	१	१४	१
कामप्रमृध्यतां मद्यम्	१	१४	४
कूर्कुरस्सुकूर्कुरः	२	१६	१
केतवे मनवे ब्रह्मणे	२	२१	७
केशिनीश्वलोमिनीः	२	१३	१०
को नामासि	२	३	२७
क्रव्या नाम स्थ पार्थिवाः	२	१७	२५
क्रूरमेतत्कटुकमेतत्	१	१८	९
क्ष					
क्षेत्रस्य पतिना वयम्	२	१८	४७
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तम्	२	१८	४८
क्षेत्रियै त्वा निरुक्त्यै त्वा	२	१२	६
ख					
खेऽनुसः खे रथः खे...	१	१	९
ग					
गदाय त्वा परिददामि	२	३	१९
गन्धर्वाय जनिविदे	१	४	२

मन्त्रप्रतीकसूचिनी,			प्र.	ख.	म.
गर्भं धेहि सिनीवालि	१	१३	२
गृभ्णामि ते सुप्रजास्त्वाय	१	३	३
गृहपोपस्पृश	२	१८	३३
गृहप्युपस्पृश	२	१८	३४
गृहान् भद्रान्धुमनसः	१	८	२
गौरस्यपहतपाप्मा	२	१०	६
गौर्वेभुभव्या	२	१०	९
ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः	१	१८	२
घ					
घोषिण उपसंपृशत	२	१८	३६
च					
चत्वारि मायोभवाय	१	३	१०
चित्तं च चित्तिश्चाकृतम्	१	१०	९
छ					
छदपोहि सीसरम	२	१६	८
छदपोहि सीसरम	२	१६	९
छन्दस्वती उपसा पेपिशाने	२	२०	३४
ज					
जग्धा वितृष्टिर्जग्धो व्यध्वरः	२	१६	१५
जग्धो मशको जग्धा	२	१६	१३
जग्धो व्यध्वरो जग्धः	२	१६	१४
जनदद्विरथर्वाङ्गिरोभिः	२	२१	५
जयन्ताय स्वाहा	२	१८	३०

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

			प्र.	ख.	म.
जयन्तोपस्पृश	२	१८	१३
जरां गच्छासि परिधत्स्व	२	२	७
जरां गच्छासि परिधत्स्व	२	७	३१
जीवान् रुदन्ति विमयन्ते	१	१	६
त					
तक्षक वैशालेय	२	१७	९
तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्तात्	२	६	१२
तत्त्वा यामि ब्रह्माणा	१	४	१३
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा	१	७	७
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा	१	८	१२
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा	२	४	८
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा	२	२२	१६
तथस्त्यं यत्तेऽमावास्यायाम्	२	१७	४
तथस्त्यं यत्ते सरमा	२	१६	६
तथस्त्यं यत्वेन्द्रोऽब्रवीत्	२	१६	४
तथस्त्यं यत्तेऽवरेण्यम्	२	४	१३
तन्मा क्षायि तस्य	२	१०	१४
तपश्च मेऽतपश्च मे	२	६	८
तस्मा अरं गमाम	२	७	१५
तां पूषन्निवतमाम्	१	११	६
ता मन्दसाना मनुषः	१	७	१
ताश्च वहन्ताम्	२	२०	२३
तिलदेऽवपद्यस्व	२	११	१९
तुभ्यमग्रे पर्यवहन्	१	५	३
तुभ्यमग्रे पर्यवहन्	१	६	८
तुभ्यमग्रे पर्यवहन्	१	५	१३

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र	ख	म
तृप्यत तृप्यत तृप्यत	२	२०	२६
तृप्यत तृप्यत तृप्यत	२	२०	२६
तृप्यन्तु भवत्यः	२	२०	२५
तृप्यन्तु भवन्तः	२	२०	२४
तेकश्च ससरमतण्डश्च	२	१६	७
ते च वहन्ताम्	२	२०	२२
तेजोऽसि तेजो मयि	२	६	५
तेन भूतेन हविषा	१	८	६
ते ह पूर्वे जनासः	१	३	४
त्रय्यै विद्यायै यशोऽसि	२	१०	१
त्राणमसि परित्राणम्	२	१७	३
त्रीणि व्रताय	१	३	९
त्र्यायुषं जमदग्नेः	२	७	२
त्वं नो अग्ने वरुणस्य	१	४	१४
त्वं नो अग्ने वरुणस्य	१	७	८
त्वं नो अग्ने वरुणस्य	१	८	१३
त्वं नो अग्ने वरुणस्य	२	४	९
त्वं नो अग्ने वरुणस्य	२	२२	१६
त्वमग्ने अयाऽसि	१	४	१६
त्वमग्ने अयाऽसि	१	७	१०
त्वमग्ने अयाऽसि	१	८	१५
त्वमग्ने अयाऽसि	२	४	११
त्वमग्ने अयाऽसि	२	२२	१६
त्वमर्यमा भवसि	१	५	१२
त्वयि मेधां त्वयि प्रजाम्	२	१२	३
त्वयि मेधां त्वयि प्रजाम्	२	१२	४
त्वयि मेधां त्वयि प्रजाम्	२	१२	५

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.				प्र.	ख.	म.
त्वष्टा जायामजनयत्	१	८	१०	
त्वामग्ने यजमानाः	२	११	३०	
त्वे सुपुत्र शवसः	२	११	७	
द						
दशमासां च शयानः	२	११	१७	
दशस्यं त्वाऽमृताय	१	१२	५	
दिवस्पारि प्रथमं जज्ञे	२	११	२१	
दिवो नु मा बृहतः	२	२२	१३	
दशानो रुक्म उव्या	२	११	३१	
देवसेना उपस्पृशत	२	१८	४०	
देवस्य त्वा संवितुः	२	३	२४	
देवस्य त्वा सवितुः	२	९	८	
देवा आयुष्मन्तः	२	१४	९	
देवीर्देवाय परिधी	२	२	४	
देवीर्देवाय परिधी	२	७	२८	
देवीष्पहुर्वीरुरुणः	२	९	९	
द्यावापृथिवीभ्याम्	२	६	१०	
द्यौस्ते पृष्ठं रक्षतु	१	४	१०	
द्वारपोपस्पृश द्वारपाभ्यः	२	१८	४२	
द्वारप्युपस्पृश द्वारप्यै	२	१८	४३	
द्वे ऊर्जे	१	३	८	
ध						
धर्मस्ते स्थूणाराजः	२	१५	१०	
धाता ददातु दाशुपे	२	११	४	
धाता ददातु नो रयिं प्राचीम्	२	११	३	

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

			प्र.	ख.	म.
धाता ददातु नो रयिमीशानः	२	११	१
धाता प्रजाया उत	२	१२	२
धृतराष्ट्रैरावत तक्षक	२	१७	१०
ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवम्	१	९	६
ध्रुवैधिपोष्या मयि	१	८	९
न					
नक्तञ्चारिण उरस्पेशान्	२	१४	१
नमश्शक्रुत्सदे रुद्राय	१	१४	८
नमश्शाकजञ्जभाभ्याम्	२	७	२२
नमस्ताभ्यो देवताभ्यः	२	७	२३
नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च	२	१७	५
नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये पार्थिवाः	२	१७	८
नमो ग्रहाय च	२	७	२१
नमो निषङ्गिण इषुधिमते	२	१८	४६
न वै श्वेतस्याध्याचारे	२	१७	२७
न ह्यस्यै नाम गृभ्णामि	१	१६	४
नामयति न रुदति	२	१३	५
निन्दा च मेऽनिन्दा च मे	२	५	३
निरैतु पृश्नि शेवलम्	२	११	२०
निलिम्पा नाम स्थ तेषाम्	२	१७	२१
निशीथचारिणी स्वसा	२	१४	२
निषङ्गितुपस्पृश निषङ्गिणे	२	१८	४५
नीललोहिते भवतः कृत्या	१	६	८
नेजमेष परापत	१	१३	७

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.				प्र.	ख.	म.
प						
पञ्च पशुभ्यः	१	३	११	
परमेष्ठ्यासि परमाम्	२	१८	१	
परा देहि शाबल्यम्	१	१८	७	
परि त्वा गिरेरमिहम्	२	२२	५	
परि त्वा गिर्वणो गिरः	१	२	६	
परि त्वाऽग्ने परिमृजामि	२	६	१	
परि धत्त धत्त वाससा	२	२	६	
परि धत्त धत्त वाससा	२	७	२०	
परीदं वासो अधिधाः...	२	२	८	
परीदं वासो अधिधाः	२	७	३२	
पशुपतये देवाय	२	१८	१७	
पशुपतेर्देवस्य पत्न्यै	२	१८	२५	
पित्रे स्वाहा	२	१९	९	
पित्रे स्वाहा	२	१९	११	
पित्रतूदकं तृणान्यत्तु	२	१०	११	
पुंसुवनमसि	२	११	१४	
पुत्रान् पौत्रानभि तर्पयन्तीः	२	२०	२७	
पुत्रिणेमा कुमारिणा	१	१२	४	
पुनः पत्नीमग्निरदात्	१	५	४	
पुनः पत्नीमग्निरदात्	१	५	९	
पुनः पत्नीमग्निरदात्	१	५	१४	
पुनांस्ते पुत्रो नारि	१	१४	२	
पूषा ते हस्तमग्रभीत्	२	३	७	
पूषा त्वेतो नयतु	१	२	८	
पृथिवी ते पात्रम्	२	२०	१	

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र.	ख.	म.
पृथिव्यै त्वा सवैश्वानरायै	२	३	२४
प्रजापते तन्वं मे	१	११	४
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः	२	२२	१९
प्रजापते प्रायश्चित्ते	१	१०	६
प्रजापतेऽशरणमसि	२	९	७
प्रजाया आभ्याम्	१	८	५
प्रति क्षत्रे प्रति	२	१८	३
प्रति प्रजायां प्रति	२	१८	५
प्रतिष्ठे स्थो देवतानाम्	२	९	६
प्रत्यवरूढो नः	२	१८	२
प्रत्यश्वेषु प्रति तिष्ठामि...	२	१८	४
प्र त्वा सुञ्चामि	१	५	१६
प्रपुन्वन्त उपस्पृशत	२	१८	३८
प्रसवश्चोपयामश्च	१	१०	७
प्रसाधन्यै देव्यै स्वाहा...	२	८	७
प्र सुग्मन्ता धियसानस्य	१	१	१
प्र स्वस्थः प्रेयम्	१	९	३
प्राची नामासिं प्रतीची	२	१७	१६
प्राणे निविष्टोऽमृतम्	२	२०	२९
प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रम्	१	१५	१
प्रातर्जितं भगद्युग्मम्	१	१५	२
प्रियं मा देवेषु	२	८	४
प्रेतो सुञ्चाति	१	४	५
व					
वडित्था पर्वतानाम्	२	१८	९
विभ्रन्निष्कं च रुक्मं च	२	१६	३

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र.	ख.	म.
विभ्रन्निष्कं च रुक्मं च	२	१६	६
ब्रह्म च ते क्षत्रं च	२	१६	६
ब्रह्मचर्यमागाम्	२	३	२६
ब्रह्मचार्यस्यपः	२	६	१४
ब्रह्मण आणी स्थः	२	४	१५
ब्रह्माऽऽयुष्मत्तत्	२	१४	८
भ					
भग एव भगवान्	१	१६	६
भग प्रणेतर्भग सत्यराधः	१	१६	३
भगस्ते हस्तमग्रभीत्	२	३	१०
भवस्य देवस्य पत्न्यै	२	१८	२२
भवाय देवाय	२	१८	१४
भीमस्य देवस्य पत्न्यै	२	१८	२८
भीमाय देवाय	२	१८	२०
भुवस्स्वाहा	२	२२	२२
भुवोऽपाम्	२	१४	१२
भुवो वायुनाऽन्तरिक्षेण	२	२१	३
भूः पृथिव्यग्निर्चाऽष्टुम्	२	२१	२
भूतम्	२	१०	१२
भूमिर्भूमिमगात्	२	१६	१७
भूरपां त्वौषधीनाम्	२	१४	११
भूर्भुवस्सुवरपाम्	२	१४	१४
भूर्भुवस्सुवो राक्तामहम्	२	११	९
भूस्स्वाहा	१	१०	१०
भूस्स्वाहा	२	१२	११
भूस्स्वाहा	२	२२	२१

मन्त्रप्रतीकसूचिनी,				प्र.	ख.	म.
म						
मधुश्च माधवश्च	१	१०	८
मम पुत्राश्शत्रुहणः	१	१७	३
मयि पर्वतपूरुषम्	२	९	१
मयि पर्वतभेषजम्	२	९	३
मयि पर्वतवर्चसम्	२	९	२
मयि पर्वतायुषम्	२	९	४
मयि महो मयि	२	९	१५
महते देवाय	२	१८	२१
महतो देवस्य पत्न्यै	२	१८	२९
माता रुद्राणाम्	२	१०	१०
मा ते कुमारम्	२	१३	१
मा ते गृहे निशि	१	४	९
मा नो हिंसीत्	१	९	१०
मार्जयन्तां मम पितरः	२	२०	२
मार्जयन्तां मम पितरः	२	२०	१४
मार्जयन्तां मम पितामहाः	२	२०	३
मार्जयन्तां मम पितामहाः	२	२०	१५
मार्जयन्तां मम पितामह्यः	२	२०	६
मार्जयन्तां मम पितामह्यः	२	२०	१८
मार्जयन्तां मम प्रपितामहाः	२	२०	४
मार्जयन्तां मम प्रपितामहाः	२	२०	१६
मार्जयन्तां मम प्रपितामह्यः	२	२०	७
मार्जयन्तां मम प्रपितामह्यः	२	२०	१९
मार्जयन्तां मम मातरः	२	२०	६
मार्जयन्तां मम मातरः	२	२०	१७
मा विदन् परिपन्थिनः	१	६	१०

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

	प्र	ख.	म.
मा हास्महि प्रजया ..	२	९	१०
मित्रश्च वरुणश्च ..	२	१५	९
मित्रस्ते हस्तमग्रभीत् ..	२	३	११
मित्रत्वमसि धर्मणा ...	२	३	१२
मित्रस्य चक्षुर्धरुणम् ...	२	२	११
मिश्रवाससः कौवेरकाः ...	२	१३	११
मृत्यवे त्वा परि ददामि ...	२	३	१७
मेधां ते देवस्सविता ...	२	१२	२
मेधां मध्वमङ्गिरसः ..	२	४	५
मेहनाद्वलङ्करणात् ...	१	१८	५
य			
य एति प्रदिशस्सर्वाः ..	१	३	६
यज्ञ आयुष्मान्धसः ..	२	१४	७
यज्ञश्च दक्षिणाश्च ...	२	१५	७
यज्ञो वर्धताम् ..	२	१०	८
यत् क्षुरेण मर्चयता ..	२	१	७
यत् क्षुरेण मर्चयता ..	२	७	१०
यत्त एतन्मुखेऽमतम् ...	२	२२	२
यत्ते सुसीमे हृदयम् ..	२	१३	४
यथा पृथिव्यग्निगर्भा ...	१	१३	६
यथेयं पृथिवी ...	१	१३	४
यथैव सोमः पवते ...	२	११	१६
यदहं धनेन प्रपणन् ..	२	२२	४
यदाञ्जनं त्रैककुदम् ...	२	८	११
यदि मामति मन्याध्वै ...	२	२२	१०
यदि वृक्षाद्यन्तरिक्षात् ...	२	२२	११

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र	ख	म
यद्वते चिदभिश्चिपः	१	७	४
यद्वाह्यणानां ब्रह्मणि	२	६	१०
यद्भूमेः क्रूरम्	२	१६	१
यद्भूमेर्हृदयम्	२	१३	३
यन्मधुनो मधव्यम्	२	१०	५
यन्मे पितामही प्रल्लोभ	२	१९	३
यन्मे प्रपितामही प्रल्लोभ	२	१९	५
यन्मे माता प्रल्लोभ	२	१९	१
यन्मे वर्चः परागतम्	२	९	५
यमाय त्वा परि ददामि	२	३	१८
यशोऽसि यशोऽहम्	२	२१	१६
यस्ते अथ कृणवद्भद्र	२	११	२८
यस्त्वा हृदा कीरिणा	२	११	५
यस्मिन् भूतं च भव्यं च	२	५	१३
यस्मै त्वं सुकृते	२	११	६
यस्य ते प्रथमवास्यम्	२	६	१५
यां जनाः प्रति नन्दन्ति	२	२०	३०
यां जनाः प्रति नन्दन्ति	२	२०	३२
या अकृन्तन्नवयन्	२	२	५
या अकृन्तन्नवयन्	२	७	२९
या आख्याता याश्च	२	१८	४१
या इषवो यातुधानानाम्	२	१७	७
या ओषधयः	१	७	१२
या त एषा रराद्या	२	२२	१
या तिरश्ची निपद्यसे	२	८	५
या दैवीश्चतस्रः प्रदिशः...	२	१२	८
यानि भद्राणि बीजानि	१	१४	३

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र.	ख.	म.
यामाहरज्जमदग्निः	२	८	१०
याश्च वोऽत्र याश्च	२	२०	२१
यासां देवा दिवि	१	२	४
यासां देवा दिवि	२	७	१८
यासां राजा वरुणः	१	२	३
यासां राजा वरुणः	२	७	१७
यास्तिष्ठन्ति या धावन्ति	२	१९	२
यास्ते राके	२	११	११
युञ्जन्ति ब्रध्नम्	१	६	२
ये गन्धर्वा अप्सरसः	१	७	११
ये च वोऽत्र ये च	२	२०	२०
ये चेह पितरो ये च...	२	१९	७
ये दन्दश्लकाः पार्थिवाः	२	१७	१३
येऽदो रोचने दिवः	२	१७	६
येन पूषा बृहस्पतेः	२	१	४
येन पूषा बृहस्पतेः	२	१	६
येन पूषा बृहस्पतेः	२	७	७
येन पूषा बृहस्पतेः	२	७	९
येन भूयश्चरात्ययम्	२	१	५
येन भूयश्चरात्ययम्	२	७	८
येनावपथ्सविता क्षुरेण	२	१	३
येनावपथ्सविता क्षुरेण	२	७	६
येनेन्द्रो हविषा कृती	१	१७	४
ये पक्षिणः पतयन्ति	२	२२	१२
ये वध्वश्चन्द्रं वहतुम्	१	६	९
योगेयोगे तवस्तरम्	१	६	३
योगेयोगे तवस्तरम्	२	४	१

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र.	ख.	म.
यो माऽग्रे भागिनम्	२	६	१२
यो वरिशवतमो रसः	२	७	१४
यौगन्धरिरेव नो राजा	२	११	१२
र					
राकामहम्	२	११	१०
राष्ट्रभृदसि संराडासन्दी	२	९	१२
राष्ट्रभृदस्यधिपत्न्यासन्दी	२	९	१३
राष्ट्रभृदस्याचार्यासन्दी	२	४	१२
राष्ट्रभृदस्याचार्यासन्दी	२	९	११
रुद्रस्य देवस्य पत्न्यै	२	१८	२६
रुद्राय देवाय	२	१८	१८
रेवतीस्त्वा व्यक्ष्णन्	२	२	३
रेवतीस्त्वा व्यक्ष्णन्	२	७	२७
रोचनायाजिराय	२	२१	६
व					
वज्रिणो नाम स्थ तेषाम्	२	१७	२२
वशिनी नामासीयं दिक्	२	१७	१९
वस्त्रमिव ते दृशे	२	२१	२१
वह वपां जातवेदः	२	२०	३१
वायो प्रायश्चित्ते	१	१०	४
वास्तोष्पते प्रतरणः	२	१५	२०
वास्तोष्पते प्रति जानीहि	२	१५	१८
वास्तोष्पते शग्मया	२	१५	१९
विचिन्वन्त उपस्पृशत	२	१८	३७
वित्तमिव ते दृशे	२	२१	१२
विद्या ते अग्ने त्रेधा	२	११	२२

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.

			प्र	ख.	म.
विद्या च मेऽविद्या च मे	२	५	५
विद्युन्मे अस्य देवाः	२	६	८
विराजो दोहोऽसि	२	९	१७
विश्वस्य केतुर्भुवनस्य	२	११	२६
विश्वा उत त्वया वयम्	१	५	५
विश्वा उत त्वया वयम्	१	६	१०
विश्वा उत त्वया वयम्	१	६	१६
विष्णुर्योनिं कल्पयतु	१	१३	१
विष्णो श्रेष्ठेन रूपेण	१	१३	६
व्यस्य योनिं प्रति	१	१३	८
व्युक्षरकूरमुदचन्त्वापः	१	१	७
व्रतं च मेऽव्रतं च मे	२	६	९
•					
श					
शं ते अग्निस्सहाद्विरस्तु	२	१२	७
शं ते हिरण्यं शम्भु	१	१	१०
शण्डेरथश्शण्डिकेरः	२	१३	८
शतमित्रु शरदः	२	४	३
शर्म वर्मेदमाहर	१	८	१
शर्वस्य देवस्य पत्न्यै	२	१८	२३
शर्वाय देवाय स्वाहा	२	१८	१५
शश्वत्परिकुपितेन सङ्क्रामेण	२	२२	६
शिवांशिवम्	२	१५	२२
शिवेन त्वा चक्षुषा	१	२	६
शिवो नामासि स्वधितिः	२	७	३
शुनमहं हिरण्यस्य	२	८	३

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र.	ख.	म.
शुभिके शिर आरोह	२	८	९
श्रद्धा च मेऽश्रद्धा च मे	२	५	४
श्रद्धेव ते दृशे भूयासम्	२	२१	१४
श्रीणामुदारो धरुणः	२	११	२७
श्रीस्ते स्तूपः	२	१६	११
श्रुतं च मेऽश्रुतं च मे	२	६	६
श्वासिन उपस्पृशत	२	१८	३६
ष					
षट्पुत्र्यः	१	३	१२
स					
संकाशयामि वहतुम्	१	७	१३
सं माऽग्रे वर्चसा सृज	२	६	७
संराजं च विराजं च	२	८	८
संराजं च विराजं च	२	२२	२०
संराज्ञी श्वशुरे भव	१	६	६
संराधन्यै देव्यै	२	८	६
संस्त्रवन्तु दिशो महीः	२	२१	१५
सखा सप्तपदा भव	१	३	१४
सत्यं च मेऽनृतं च मे	२	६	७
सत्येनोत्तमिता भूमिः	१	६	१
स त्वं नो अग्रेऽवमः	१	४	१५
स त्वं नो अग्रेऽवमः	१	७	९
स त्वं नो अग्रेऽवमः	१	८	१४
स त्वं नो अग्रेऽवमः	२	४	१०
स त्वं नो अग्रेऽवमः	२	२२	१७

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.				प्र	ख.	म.
सदसस्पतिमद्भुतम्	१	९	८
सप्त ऋषयः प्रथमाम्	१	९	७
सप्त सप्तभ्यः	१	३	१३
समजैषमिमा अहम्	१	१७	६
समञ्जन्तु विश्वे देवाः	१	११	३
समध्वरायोषसः	१	१६	६
समश्नन्त उपस्पृशत	२	१८	३९
समिदसि समेधिषीमहि...	२	६	४
समिधमाधायाग्रे	२	६	१३
समीची नामासि	२	१७	१४
समुद्रं वः प्रहिणोमि	२	९	१८
समुद्रादूर्भिर्मधुमान्	२	३	२
समुद्रे त्वा नृमणाः	२	११	२३
सरस्वतिं प्रेदमव	१	३	६
सरस्वती ते हस्तमग्रभीत्	२	३	६
सरस्वत्यै त्वा परिददामि	२	३	१६
सर्वस्मादात्मनस्सम्भूता	२	१४	१०
सविता ते हस्तमग्रभीत्	२	३	६
सवित्रे त्वा परिददामि	२	३	१६
सा विराट्	२	१०	१३
सिगसि नसिं वज्रः	१	१४	९
सुकिंशुकं शल्मलिम्	१	६	४
सुगं पन्थानमारुक्षम्	१	६	११
सुप्रजाः प्रजया	२	३	२६
सुमङ्गलारियं वधूः	१	९	६
सुवरपां त्वोषधीनाम्	२	१४	१३
सुवस्स्वाहा	२	२२	२३
सुश्रवस्सुश्रवसं मा	२	५	१
सूर्यमृतं तमसः	२	१२	१०

मन्त्रप्रतीकसूचिनी.			प्र.	ख.	म.
सोमः प्रथमो विविदे	१	३	१
सोम आयुष्मान्धसः	२	१४	६
सोम एव नो राजा	२	११	१३
सोमस्ते हस्तमग्रभीत्	२	३	४
सोमस्य तनुरसि	२	७	२०
सोमाय जनिविदे	१	४	१
सोमाय त्वा परिदामि	२	३	१४
सोमेनादित्या बलिनः	१	९	२
सोमोऽददन्नवर्वाय	१	३	२
क्षुषाणां श्वशुराणाम्	१	६	७
स्मृतं च मेऽस्मृतं च मे	२	६	२
स्योना पृथिवि	२	१६	२
स्योना पृथिवि	२	१८	८
स्वधा स्वाहा	२	१९	१२
स्वधा स्वाहा	२	२१	८
स्वर्दिवाऽऽदित्येन यजुषा	२	२१	०
स्वस्ति नः पूर्णमुखः	२	१८	३२
स्वाहा पित्रे	२	१९	८
स्वाहा पित्रे	२	१९	१०
ह					
हतश्शङ्खो हतश्शङ्खपिता	२	१६	११
हस्तिशसमसि	२	२१	२१
हिरण्ययी अरणी	१	१३	३
हिरण्यवर्णाश्शुचयः	१	२	१
हिरण्यवर्णाश्शुचयः	१	२	२
हिरण्यवर्णाश्शुचयः	२	७	१६
हेतयो नाम स्थ तेषाम्...	२	१७	२०